

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Margit Baad Pedersen

Købmand og høker på landet

Etnologisk Forum

På forsiden:
Fra købmand og fiskeopkøber Chr. Jørgensens
forretning i Bøvlingbjerg. Udsnit af foto fra ca. 1910.

På bagsiden:
Interiør fra P. Schrøders købmandsforretning i
Haslev. Udsnit af foto 1901-07.

Købmand og høker på landet

Margit Baad Pedersen

Købmand og høker på landet

*En ny erhvervsgruppe og dens rolle –
økonomisk, socialt og kulturelt
1850-1900*

Etnologisk Forum 1983

Udgivet af Etnologisk Forum
Ief – Institut for europæisk folkelivsforskning
Brede Allé 69, DK-2800 Lyngby

Ekspedition: Etnologisk Forum,
Hestehaven 3, DK-5260 Odense S.
Tlf. (09) 12 10 30

Tryk: AiO-Tryk A/S, Odense

© Copyright Etnologisk Forum
og Margit Baad Pedersen 1983

ISBN 87-87510-08-1

Udgivet med støtte fra
Svend Viggo Berendt og hustrus Mindelegat
Sparekassen SDS København-Sjælland
Hobi-Fondet
De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark
Provinshandelskammeret
A/S Korn- og Foderstofkompagniet
A/S Blumøller
Skandinavisk Henkel A/S

Forord

De store økonomiske, sociale og kulturelle forandringer, der skete i det danske samfund i sidste halvdel af det nittende og begyndelsen af det tyvende århundrede, tiltrækker sig stor interesse i disse år. Forskningen er sat ind over en bred front fra store landsdækkende registreringer af f.eks. industrivirksomheder til undersøgelser af foreningsliv, religiøse grupperinger m.v. Denne undersøgelse af landkøbmænd og høkere må ses som en brik i dette store udforskningsarbejde.

De tidlige butikshandlere på landet udgør en helt ny erhvervsgruppe, og det syntes på forhånd givet, at denne gruppe måtte få en central rolle i de forandringer, der foregik i bondesamfundet. Men hvem var disse nye varemiddlere, købmændene og høkere? Hvor kom de fra? Hvor og hvordan etablerede de sig? Hvad handlede de med, og hvordan var deres forhold til beboerne i de lokalsamfund, hvor de slog sig ned? Disse og mange andre spørgsmål søges besvaret i denne undersøgelse, der tildels er bygget op som en »kollektiv biografi« over samtlige købmænd og høkere i to sjællandske herreder, men med udblik til resten af landet.

Bogen blev skrevet som magisterafhandling i etnologi ved Institut for europæisk Folkelivsforskning i 1979. Lektor Poul H. Moustgaard fulgte arbejdet som vejleder og bistod med inspirerende kritik undervejs. Under indsamlingsarbejdet hjalp en række mennesker i undersøgelsesområdet mig ved at skildre dagliglivet i købmændsbutikkerne og købmandshjemmene, som de huskede det fra deres barndom og ungdom i århundredets begyndelse.

Etnologisk Forums udgivelse af bogen sker med økonomisk støtte fra Statsaut. el-installatør Svend Viggo Berendt og Hustru Aase Berendt, født Christophersen's Mindelegat, Sparekassen SDS København-Sjælland, Hobi-Fondet, De Samvirkende Købmandsforeninger i Danmark, Provinshandelskammeret, A/S Korn- og Foderstofkompagniet, A/S Blumøller og Skandinavisk Henkel A/S, som hermed bringes den varmeste tak.

Margit Baad Pedersen.

Indhold

Forord	5	Butiksbygninger	41
Indledning	9	Traditionelle huse	41
Forandringerne i det 19. århundrede	9	Ombyggede huse	41
Undersøgelsens målsætning	10	Nyopførte butikker	43
Ars og Skippinge herreder	13	Kroer	46
		Butiksfacader	46
Vareforsyning på landet	17	Hvem blev høker og købmand?	48
Købstadkøbmænd	17	Høkere	49
Markeder	18	Hønsekræmmere	50
Kræmmere	18	Daglejere	51
Høkerbevillinger	21	Håndværkere	51
Næringslovene	22	Karoline Graves	52
Høkerloven	22	Den typiske høker	52
Næringsloven	23	Købmænd	53
Høker og købmand	25	Håndværkere	53
De nye butikker	27	Handelsbetjente	54
Antal i hele landet	27	Gårdmandssønner	57
Antal i Ars og Skippinge herreder	28	Anden baggrund	57
Hvor lå butikkerne?	33	Kvindelige købmænd	58
Transportbetingelser	33	Den typiske købmand	59
Håndværk	35	De handlende privat	60
Møller	35	Livsstil	60
Kroer	36	Høkernes boliger	61
Kirker	36	Købmændenes boliger	62
Landeveje	37	Navneskik	66
Mejerier	37	Omgangskreds	68
Jernbanen	39	Bag disken	71
Beslutningstagerne	39	Butikskloalet	71
Ændringer i lokaliseringsprocessen	40	Ansatte	72
		Tiltale i butikken	75
		Påklædning	76

Åbningstider	77	Rentetilskrivning	104
Butikken som lokalt samlingssted	78	Kredithandelsvarer	105
De handlendes øvrige aktiviteter	78	Kontantlån	105
Hvad handlede de med?	81	Tilgift	105
Høkernes varer	81	Købmændenes opkøb af varer	107
Købmændenes varer	82	Andre økonomiske relationer mellem købmænd og kunder	107
Føde- og drikkevarer	83	Købmændene og bondesamfundets modernisering	108
Porcellæn, køkkentøj og rengøringsartikler	87	Bilag	
Belysning samt kemisk-tekniske artikler	89	<i>Bilag I.</i> Opbygning af kartotek over købmænd og høkere i Ars og Skippinge herreder	111
Manufaktur, beklædning og syartikler	89	<i>Bilag II.</i> Registrering af varelagre samt evt. fakturaer o. lign. hos høkere	113
Tobak og piber	90	<i>Bilag III.</i> Registrering af varelagre samt evt. fakturaer o. lign. hos købmænd	114
Papir, galanterivarer og legetøj	91	<i>Bilag IV.</i> Varelageret hos købmand Andreas Sørensen Abildgaard, Jorløse	116
Isenkram og landbrugsartikler	92	Noter	129
Frø og foderstoffer	92	Kilder	135
Købmanden som nyhedsformidler	95		
Kunderne	97		
Handelsfelt	97		
Kundekredsens sociale sammensætning	99		
At købe på bog	101		
Betalingsterminer og kreditgivning	101		

Indledning

Forandringerne i det 19. århundrede

Forandringerne i det danske samfund var mere gennemgribende i sidste halvdel af det 19. århundrede end på noget tidligere tidspunkt. Industrialiseringen satte for alvor ind i denne periode, og store mængder ensartede fabriksfremstillede varer kom på markedet og erstattede til dels håndværks- og husflidsprodukter. En af forudsætningerne for, at disse varer kunne distribueres, var et udviklet samfærdselssystem. Her fik dampskibsruterne, men navnlig jernbanerne betydning. Fra 1840erne og frem til århundredskiftet blev jernbanenettet udbygget til at dække hele landet.

Også inden for landbruget var perioden præget af store forandringer. Landbruget blev i stadig højere grad involveret i den almindelige markedsøkonomi. Navnlig i årtierne omkring midten af århundredet blev der eksporteret meget korn, mest byg. Kornpriserne var høje, og produktionen intensiveredes og blev lagt an på afsætning. Dermed blev de danske landmænd sårbare over for svingende konjunkturer og ændrede markedsforhold. Netop disse faktorer var medvirkende årsag til, at landbrugsproduktionen i 1870erne og 1880erne blev lagt om, hvorefter kornproduktionen gled noget i baggrunden i forhold til den animalske produktion. Og inden for dette område blev vægten fra 1880erne lagt på forædlede produkter som smør og flæsk i modsætning til tidligere, da transportforholdene gjorde det nødvendigt, at det var levende dyr, der blev eksporteret. Landbrugets produktion var ikke længere først og fremmest indrettet på at skulle forsyne den enkelte husholdning med de nødvendige varer. Der var derfor et større behov for at købe varer, og den større pengeregighed gjorde også dette muligt. Her kom blandt andre høkere

og købmænd ind som formidlere af de nye fornødenheder.

Denne økonomiske udvikling forløb samtidig med en teknologisk udvikling. Flere og flere arbejdsprocesser i landbruget blev udført ved hjælp af maskiner, f.eks. rensmaskiner, tærskemaskiner og slåmaskiner, og de gamle redskaber som plove og harver blev forbedret. Mange landbrugsbygninger blev nybygget eller moderniseret i denne periode.

Tiden var også kendetegnet ved en ny økonomisk organisationsform, nemlig andelsselskabet, hvis kapital skaffes til veje gennem medlemmernes indskud, og som ledes af en af medlemmerne valgt bestyrelse. I løbet af 1880erne blev der oprettet ikke mindre end 700 andelsmejerier, hvor der blev produceret smør og ost.¹ Det var som regel gårdmændene, der var de dominerende i andelsmejeriernes bestyrelser, men også mælkeproducenter med helt små besætninger var medlemmer af mejerierne.²

Andelsslagterierne blev oprettet lidt senere end mejerierne, først fra slutningen af 1880erne. De kom ikke som mejerierne til at ligge på landet, men i købstæderne, og de modtog leverancer fra langt større områder end mejerierne.

En tredje type andelsselskaber var brugsforeningerne. De første blev oprettet så tidligt som i 1860erne og var karakteristiske ved at have et filantropisk sigte. Det var ofte præster og godsejere, der stod bag foreningerne, der skulle virke til fordel for arbejderbefolkningen. Ordet »arbejderforening« indgik i mange af disse brugsforeningers navn. I 1880erne overtog gårdmændene derimod initiativet i oprettelsen af brugsforeninger på landet, og der var ikke længere et socialt skel mellem lederne og medlemmerne af foreningerne.³

Men bøndernes valg stod ikke udelukkende mellem at handle hos købstædernes købmænd og selv at oprette brugsforeninger, sådan som Preben Dollerup giver indtryk af i sin bog om det 19. århundredes brugsforeninger. Kun i de læbælter, der gennem næringslovgivningen var lagt rundt om købstæderne, og i hvilke der ikke måtte oprettes forretninger, var brugsforeningerne enerådende.⁴ Uden for læbælterne trivedes de side om side med købmænd og høkere.

Gårdmændene begyndte på mange områder at efterligne den urbane livsstil, som man ellers mødte hos købstædernes borgerskab. Boligindretning og klæde- dragt hos bønderne blev stærkt influeret af moden i købstæderne, og bønderne begyndte at vælge de samme navne til deres børn, som man brugte i købstæderne. Relationerne mellem gårdmændene og deres tjenestefolk ændredes i retning af at være et mere udtalt arbejdsgiver-lønmodtagerforhold, og denne ændring afspejlede sig blandt andet også i indretningen af gårdenes stuehuse. Tidligere havde kun en enkelt stue kunnet opvarmes, og den blev brugt af hele husstanden. I nyindrettede stuehuse blev der indføjet en opholdsstue, der var forbeholdt gårdmandsfamilien, og på større gårde kom der en decideret folkestue. Den nye opholdsstue blev ofte forsynet med møbler, der lignede dem, man på samme tid mødte hos købstædernes borgere.

Men de kulturelle forandringer hos landbefolkningen var ikke ensbetydende med en urbaniseringsproces. Bønderne efterlignede ikke ukritisk alle urbane kulturtræk, men skabte snarere en ny kulturel identitet, der både rummede urbane træk og træk fra en national, folkelig grundtvigsk ideologi.⁵ Og Palle Christiansen har sikkert ret, når han hævder, at gårdmændene i deres grundlæggende livssyn vedblev at være bønder. Gården, jorden og arbejdet blev stadig omfattet med følelser af næsten religiøs karakter. De kulturtræk, som gårdmændene havde overtaget fra købstæderne, blev derimod brugt som et redskab til at hævde en social status over for andre grupper i landbefolkningen.

Antallet af husmænd og jordløse landarbejdere var

steget stærkt i løbet af det 19. århundrede, og det gav anledning til en øget stratificering. Gårdmændene udgjorde den økonomiske overklasse i bondesamfundet, og for at bevare denne eksklusive stilling byggede de tildels deres nye kulturelle identitet op gennem anskaffelse af genstande, som det lå uden for den øvrige landbefolknings økonomiske formåen at skaffe sig.⁶

Den sociale organisation havde tidligere været baseret på et landsbyfællesskab, hvor ganske vist gårdmændene havde haft den afgørende indflydelse, men hvor husmændene dog også hørte til. Men i det 19. århundrede opstod der nye grupperinger eller subkulturer, der til en vis grad gik på tværs af gamle skel. Blandt andet Indre Mission, grundtvigianisme og andelsforetagenderne samlede folk fra forskellige sociale klasser omkring missionshuse, friskoler, forsamlingshuse, andelsmejerier og brugsforeninger. Men disse bevægelser var langt fra ensbetydende med en social udligning. Gårdmændene befæstede tværtimod deres position som landbefolkningens økonomiske overklasse.⁷

Undersøgelsens målsætning

Den foreliggende undersøgelse af landkøbmændene og høkerne må ses som en brik i den etnologiske udforskning af det 19. århundredes bondesamfund. Butiksindehaverne var en ny erhvervsgruppe på landet, og hovedsigtet med undersøgelsen vil være at søge at klarlægge, hvilken rolle de spillede i periodens økonomiske, sociale og kulturelle forandringer. Vægten vil dels blive lagt på at give en karakteristik af de forskellige typer handlende, dels på at beskrive det brogede foretagende, som en landbutik var. Varehandelen var naturligvis det vigtigste for købmændene, men de havde mange andre funktioner i lokalsamfundet.

En undersøgelse af købmændenes og høkernes rolle i en forandringsproces er kun en af flere mulige indfaldsvinkler på studiet af denne erhvervsgruppe. Vægten kunne også lægges på købmandsforretningerne som

Fig. 1. Købmand Anneberg i den vestjyske landsby Dybe drev mølleri og landbrug ved siden af købmandsforretningen. Foto fra ca. 1912 i Lemvig Museum.

økonomiske foretagender med udgangspunkt i regnskabsanalyser, og landkøbmændene og høkerne ville derigennem kunne placeres ind i en bredere nationaløkonomisk sammenhæng. Et eksempel på en sådan undersøgelse af en nært beslægtet erhvervsgruppe findes i historikeren Per Bojes disputats om vareomsætning og kapitalforhold hos de danske provinskøbmænd [= købstadkøbmænd] i perioden 1815-47 (1977). Per Boje anvender regnskaber og andet kildemateriale, som lader sig bearbejde statistisk, og får derved en bred geografisk dækning, der også i grove træk kan vise de regionale variationer. Denne brede dækning er til gengæld opnået på bekostning af mulighederne for at blive fortrolig med strukturen i den enkelte lokalitet, hvilket Per Boje også selv erkender.

I denne undersøgelse er prioriteringen en anden. Som etnolog har jeg valgt at lægge en kulturel indfaldsvinkel på stoffet og inddrage så mange facetter som muligt af købmændenes og høkernes tilværelse, herunder også deres relationer til det omgivende samfund. Materialet har måttet stykkes sammen fra vidt forskellige kildegrupper, og det har gjort det nødvendigt at arbejde inden for et mindre geografisk område. Inden for dette område har det til gengæld været muligt at opnå en høj grad af validitet ved hjælp af krydsvariable.

Valget er faldet på et par herreder omkring Kalundborg, nemlig Ars og Skippinge herreder. Resultaterne herfra har sandsynligvis gyldighed for det meste af Sjælland, hvorimod der er grund til at formode, at landkøbmanden i en midt- eller vestjysk egn havde en anden status og måske også en anden baggrund end den sjællandske landkøbmand på grund af de mere udviklede handelstraditioner blandt jyske bønder.⁸

Undersøgelsesområdet blev valgt så langt væk fra København for at få hovedstadens i denne forbindelse forstyrrende indflydelse på handelsmønstret så minimal som mulig. Der er dog næppe nogen egn på Sjælland, hvis bønder ikke har afsat produkter til København. På Kalundborgegnen boede der omkring midten af det 19. århundrede mange professionelle handelsmænd, de såkaldte hønsekræmmere, der opkøbte land-

brugsprodukter og solgte dem i København. Og fra mange af egnens gårde kørte karlene til København med gårdens produkter.⁹

Grunden til, at netop Nordvestsjælland og f.eks. ikke Sydsjælland blev valgt, skal søges i flere forhold. For det første havde jeg gennem arbejde på Frilandsmuseet på forhånd kendskab til en ældre købmandsforretning fra egnen, fra hvilken inventar, varelager og en del forretningsbøger var hjemtaget til museet i 1965. For det andet viste det sig, at næringsprotokollerne var forholdsvist godt bevaret fra Ars og Skippinge herreder.

Ars og Skippinge herreder udgør én jurisdiktion, og af praktiske grunde er undersøgelsesområdet afgrænset til at være identisk med denne jurisdiktion, idet protokoller og dokumenter ført af de to herreders politimynderheder angående næringsvæsen udgør det grundlæggende kildemateriale.

Men afgrænsningen er på andre måder mindre heldig. Efter at den nordvestsjællandske jernbane åbnede i 1874, blev Jyderup et nyt økonomisk centrum på egnen, og Jyderup ligger lige netop uden for Ars og Skippinge herreder. Det ville være urimeligt ikke at tage hensyn til denne nye situation, og de store Jyderupkøbmænd er derfor også draget med ind i undersøgelsen.

Det er næppe heller hensigtsmæssigt at fastlægge en skarp tidsmæssig afgrænsning af en undersøgelse af denne art. Grænsen bagud sættes dog af høkerloven fra 1856 og næringslovens ikrafttræden i 1862, og det er forsøgt gennem næringsdokumenter og folketællinger at etablere en fortegnelse over samtlige købmænd og høkere i området fra 1856 (jvf. bilag I). Af det følgende kapitel om vareforsyningsituationen på landet før næringslovene fremgår det dog, at de nye bestemmelser på visse områder blot legaliserede en bestående praksis, og at mange høkerforretninger i realiteten var grundlagt allerede inden 1856.

Gennemgangen af arkivmaterialet er sluttet i 1890. Men foruden dette materiale indgår i nogle af kapitlerne oplysninger hentet gennem interviews dels med børn af købmænd, dels med kunder til købmænd. Disse

oplysninger rækker i et enkelt tilfælde tilbage til før århundredskiftet, men de fleste dækker tiden 1910–30. Dagliglivet i købmandsbutikkerne synes dog at have bevaret mange træk fra det 19. århundrede langt ind i dette århundrede. En sammenligning med beskrivelser af svenske og norske landkøbmandsbutikker i det 19. århundrede viser stor overensstemmelse med det billede, som meddelerne giver, og det må derfor være forsvarligt at anvende også dette kildemateriale i en karakteristik af købmændene og høkerne i forrige århundrede.¹⁰

Ars og Skippinge herreder

Ars og Skippinge herreder strækker sig fra Neksøbugten til skovengen omkring Jyderup, langs Halleby Å til Tissø og videre langs Halleby Å til Storebælt. Mod vest ligger halvøerne Asnæs og Røsnæs. Også Sejerø og Neksø hører med til de to herreder.

Landskabet er rigt varieret. Mod øst er der højtliggende bakkede områder med mindre god landbrugsjord ved Faurbo, Rumperup (i 1925 navneforandring til Højsted) og Bjergsted. Her ligger der store overdrev med husmandssteder. Egnen omkring Skarridsø er skovklædt, og det samme gælder en stor del af Holmstrup sogn samt hele området omkring vandmøllerne syd for Skarridsø, de såkaldte Kongens Møller. Resten af de to herreder er hovedsagelig småbakked moræneland med jordbund af vekslende bonitet. Nordøst for Kalundborg ligger den store inddæmmede Saltbæk Vig. Inddæmningen blev foretaget i 1860'erne og 1870'erne som led i en planlagt udtørring af vigen, men projektet blev opgivet på halvvejen, og kun en del af vigen blev tørlagt.¹¹

Hovedlandevejen København–Kalundborg går gennem området og krydses i Snertinge af Nykøbing–Slagelse-landevejen. Den gamle landevej mellem Kalundborg og Roskilde, den såkaldte Skovvej, blev imidlertid stadig meget brugt i det 19. århundrede.¹² Den går fra

Kalundborg over Viskinge, Bjergsted, Jyderup og videre østpå.

I 1874 åbnede den nordvestsjællandiske jernbane Roskilde–Kalundborg. I Skippinge herred fik den stationer i Værsløv og ved Svebøllægavn, men det var stationen ved Jyderup, der ligger umiddelbart øst for herredsgrensen, som fik den største betydning, idet den nye stationsby blev et centrum for egnens erhvervsliv. Stedet var i forvejen stærkt trafikeret, fordi Skovvejen her krydsede Nykøbing–Slagelse-landevejen. I 1898 blev der åbnet en jernbanestrækning fra Værsløv over Høng til Slagelse, og i 1919 blev den forlænget nordpå fra Værsløv over Eskebjerg og Følleslev til Hørve.¹³

Der findes temmelig mange godser og større gårde i området, og flere af landsbyerne var tidligere stærkt præget af de mange godsarbejdere. Forholdet mellem gårde og huse viser også i samme retning. Omkring 1850 var der 69,5% huse og 30,5% gårde i undersøgelsesområdet mod 59,1% huse og 41,9% gårde i landet som helhed.¹⁴

Ud over landbrug og landhåndværk var der kun få erhvervsmuligheder i Ars og Skippinge herreder. Ved kysterne blev der drevet lidt fiskeri, og ved Kajemose i Holmstrup sogn var der teglværk omkring midten af det 19. århundrede.¹⁵ I 1880 blev der anlagt et teglværk ved Faurbo,¹⁶ og samme år begyndte man at bryde sten ved Aunsø.¹⁷ Stenbruddet gav arbejde til mange på egnen, og lønnen var god – bedre end almindelig dagleje i landbruget.¹⁸ Omtrent samtidig begyndte tilplantningen af Stenrand plantage nord for jernbanen ved Aunsø. Også dette arbejde gav god beskæftigelse.¹⁹

Samfundsudviklingen i sidste halvdel af det 19. århundrede er blandt andet kendetegnet ved en øget erhvervsspecialisering. Landkøbmændene og høkerne er enkelte eksempler på nye erhverv på landet i denne periode. I undersøgelsesområdet kan ændringerne illustreres gennem erhvervsbetegnelserne på Bregninge sogns beboere ifølge folketællingerne for 1855 og 1901. Sognet er de to herreders største. Det skal understreges, at indbyggertallet næsten ikke steg i løbet af det halve århundrede. I 1855 boede der 1731 mennesker i

14 Fig. 2. Kort over Nordvestsjælland. Politiken. Automobil- og turistkort over Danmark. København [1917].

sognet, i 1901 1755. Følgende erhvervsbetegnelser var nye i 1901: mejeribestyrer og mejerist, mælkekusk, kontrolassistent, købmand, brugsuddeler, ekspeditrice, handelskommis, marskandiser, kommissionær, hestehandler, fiskehandler (var også træskofabrikant), urmager, ur- og instrumentmager, handelsgartner, dameskrædderinde, fyrbøder (ved Aunsøgaard Skærvefabrik), landpost, sømand, husflidslærer, lærerinde, fattiggårdsbestyrer, bankbestyrer, particulier samt inspektør, opsynsmand og arbejdsmand ved fiskedammen i Saltbæk Vig. Til gengæld var der også erhverv, der var næsten eller helt forsvundet i løbet af de 50 år. I 1855 boede der 17 vævere i sognet, i 1901 var der kun en enkelt.²⁰ Heller ikke rokkedrejeren var der brug for længere. Der var også nævnt en del tærskemænd eller pundtærskere i 1855, men denne erhvervsbetegnelse var helt gledet ud i 1901. Nu havde tærskemaskinerne overtaget dette arbejde på de større gårde, hvor der tidligere havde været ansat husmænd til at tærske på akkord om vinteren. I 1855 havde der i Rumperup boet en garver og en dyrlæge, men ingen af disse erhverv

var repræsenteret i 1901. Og som et kuriosum kan endelig nævnes, at en kvinde i 1855 blev betegnet modehandlerinde. Heller ikke denne erhvervsbetegnelse var med i 1901.

Andelsmejerierne på denne egn blev opført i samme takt som i det øvrige land, og et stort antal blev bygget i midten af 1880'erne. I alt var der i de to herreder tretten andelsmejerier ved år 1900.²¹

De ældste brugsforeninger i undersøgelsesområdet blev oprettet allerede i slutningen af 1860'erne. I 1870 var der syv brugser i de to herreder, hvoraf de tre lå inden for det bælte omkring Kalundborg, hvor der ikke måtte drives almindelig butikshandel. I løbet af det næste tiår blev der nedlagt tre, men oprettet fem nye, og inden 1890 blev der nedlagt to, men oprettet seks nye foreninger, så det samlede antal nu var oppe på tretten. På dette tidspunkt var der også en tydelig tendens til, at brugsforeningerne udnyttede, at den øvrige detailhandel var udelukket fra læbæltet omkring Kalundborg. Af de tretten brugsforeninger lå nemlig kun de to uden for læbælterne.²²

Vareforsyning på landet

Landbefolkningens behov for købevarer havde op til omkring midten af det 19. århundrede været yderst beskedent. Den traditionelle bondeøkonomi var så vidt muligt en selvforsyningsøkonomi. Den enkelte gårds produktion var lagt så alsidigt an, som forholdene tillod det, og kunne dække de fleste af gårdhusholdets behov for mad og klæder. Landbrugets produktionsmønster varierede ganske vist stærkt landet over. De naturlige omgivelser var forskellige, og ejendomsforhold og afsætningsmuligheder bidrog også til opretholdelse af regionale variationer. Men fælles for alle egne af landet var det, at selvforsyningen trods alt ingen steder var total, og at man overalt måtte købe visse varer og tjenesteydelser, ligesom det var nødvendigt at producere et overskud til at betale skatter og afgifter med.

I det 19. århundredes første halvdel var de mest almindelige købevarer salt, visse grovvarer samt kolonialvarer, tobak og brændevin. Salt var nødvendigt til konservering af husholdets forråd af kød og flæsk. Grovvarer kunne f.eks. være tømmer, jern, kalk og tjære. Af kolonialvarer kan nævnes ris, rosiner, svedsker, sukker og krydderier, selv om disse varer fortrinsvis blev brugt til tilberedning af festretter og kun i mindre omfang indgik i den daglige husholdning. Kaffen var i begyndelsen af det 19. århundrede ved at blive almindelig på landet. Bønnerne blev som regel købt rå, og sammen med dem købte man kandis og tilsætning i form af cikorie. Tobak blev solgt som røgtobak, snus eller skrå. Efter at bøndernes egen brændevinsbrænding – i hvert fald på Sjælland – var ophørt, blev også brændevin købt. De fleste tekstiler blev fremstillet hjemme eller af lokale håndværkere, men nogle finere tekstilvarer som f.eks. bånd, tørklæder og nogle kjole- og forklædestoffer var dog købevarer. Også en del af de kemikalier og farvestoffer, der blev anvendt ved hjemmefarvning, blev købt.

Købevarerne var ikke de samme over hele landet. Også her viste der sig regionale variationer som på mange andre områder inden for bondekulturen. F.eks. indgik spegesild i de sjællandske bønders daglige kostplan, hvorimod denne ret ikke var så almindelig i størstedelen af det øvrige land, og sild var derfor en langt mere almindelig vare hos de sjællandske købmænd end hos de fynske og jyske.

Bønderne havde forskellige muligheder for at skaffe sig de nødvendige varer. Ganske vist var al handel principielt henlagt til købstæderne, og købmændene her var normalt bøndernes betydeligste handelspartnere. Men også markederne spillede en stor rolle, og de blev hyppigt afholdt uden for købstæderne. Endelig må man ikke underkende de mange omvandrede kræmmers betydning for varedistributionen på landet.

Købstadkøbmænd

I købstæderne handlede bønderne hos købmændene, hvor de solgte deres korn – fortrinsvis byg – og købte de varer, de havde brug for. Bønderne kørte til købstaden med ét læs korn ad gangen, efterhånden som de fik tærsket i løbet af vinteren. Ofte så man bønderne fra samme landsby tage ind til en bestemt købmand, og mange gange var det en, der boede ved netop den indfaldsvej, som de pågældende bønder benyttede, når de kom kørende til købstaden.²³

Det var i den enkelte købmands interesse at etablere en fast handelsforbindelse med de af omegnens bønder, han havde som kunder. Bønderne mødte normalt købstaden med en vis mistænksomhed. De var anonyme, så snart de havde forladt den hjemlige landsby og nærmeste omegn, og det kunne medføre en noget utryg

fornemmelse. Dette forsøgte købmanden at råde bod på ved at give relationen til bønderne et skær af venskab. Når en bonde kom ind hos købmanden og skulle handle, blev han budt ind i skænkestuen og fik en snaps, en pibe tobak og måske et måltid mad. Købmandsgårdene havde et meget bredt varesortiment, og bonden kunne finde de fleste af sine fornødenheder i kramboden, som butikken kaldtes. Han kunne også stalde op i købmandsgården, når han kom på besøg i købstaden, selv om det var andre steder, han havde ærinde, som når der f.eks. blev afholdt marked i byen.²⁴

Købmandene synes derimod ikke at have bundet bønderne til sig gennem kreditrelationer. Det normale var, at bondens og købmandens mellemværende blev afgjort ved hvert besøg, hvad enten differencen var i den ene eller den andens favør. Undertiden blev der dog oprettet en løbende konto, men da ofte med faste betalingssterminer.²⁵

Markeder

Markederne var en anden vigtig distributionskanal for varer til bønderne. Markederne blev afholdt på bestemte steder og på bestemte dage, der var offentliggjort i almanakken, således at både sælgere og købere kunne planlægge længere tid i forvejen. Det var nemlig meget almindeligt, at markedssælgerne drog fra marked til marked med deres varer. Nogle markeder blev afholdt i byerne, andre på landet, ofte på steder, hvor der fra gammel tid havde været tradition for det, som det f.eks. var tilfældet med de mange kildemarkeder. Men også nye markeder kom til. I sidste halvdel af det 19. århundrede var det navnlig de nye stationsbyer, der fik markeder (f.eks. Jyderup i 1883) eller måske sørgede en driftig kromand for at få etableret et marked ved sin kro, som det skete i Ugerløse mellem Holbæk og Sorø i 1878.²⁶

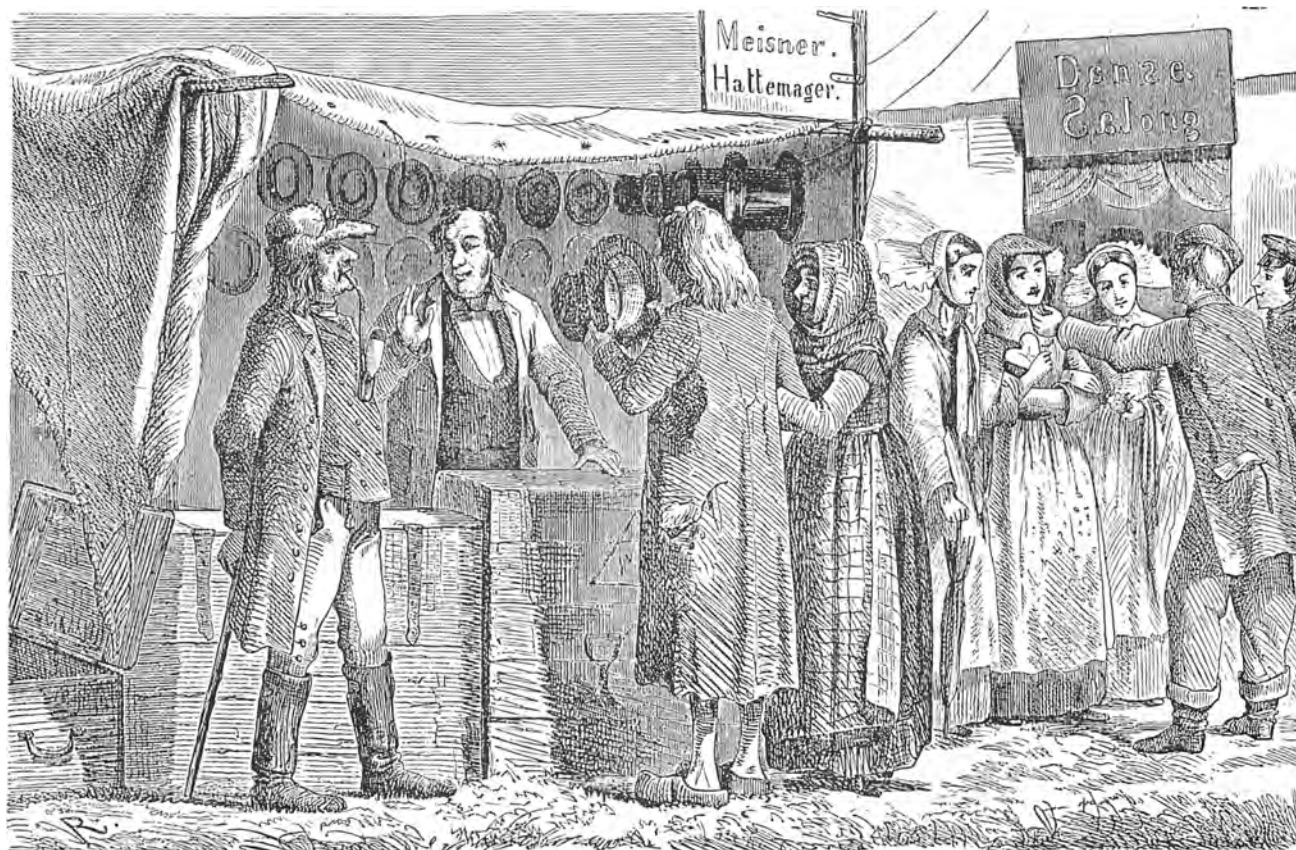
Markederne havde en økonomisk funktion, idet der her skete en udveksling af håndværks- og husflidspro-

dukter mellem forskellige egne af landet, men de havde også en social funktion, der var mindst lige så vigtig. Markedsrejsen var en af de få udflugter om ikke den eneste, som bønderne foretog i årets løb, og det var en dag, man glædede sig til længe i forvejen. Ofte sikrede karle og piger sig, at de kunne få fri på markedsdagen, når de tiltrådte en ny plads. På markedet kunne man møde venner og slægtninge, man ikke så til daglig, og man kunne vælge og vrage mellem alverdens mere eller mindre nyttige ting. Underholdningen på markedet sørgede de tilreisende gøglere for, og mange steder blev der opstillet karruseller og dansetelte.²⁷

Fra Kalundborgegnen kan vi tage kildemarkedet ved Hjembæk som eksempel på et større landmarked, som det endnu holdtes omkring 1870. Det blev afholdt tre gange om året, men markedet til Sct. Hans var det største og bedst besøgte. Der blev rejst en hel gade af telte på markedspladsen, hvor håndværkere og handlende fra hele landet mødte op og falbød hver deres specialiteter, foruden at handlende og håndværkere fra de nærliggende købstæder rykkede ud med deres varer. Der kom vævere fra Odsherred med dynevår, lærred og vadmél, drejere fra Sydsjælland med rokke og andet drejerarbejde og skomagere og humlekræmmere fra Fyn. Der blev også solgt trævarer på markedet: mejered, slåskafter, strygespån og river. Pottemagerarbejde og bødkertøj var ligeledes typiske markedsvare, og det samme gjaldt træsko, lommeure, piber og hatte samt kedler og forskelligt blikktøj. Blandt teltene var også de såkaldte otteskillingsbutikker, hvor der blev solgt legetøj, lommetørklæder, lommeknive, punge og lignende. Her blev markedsgaverne købt, hvis de da ikke bestod af kagehjerter fra honningkageboderne.²⁸

Kræmmere

Men bønderne havde også en mulighed for at købe varer hos de mange omvandrende kræmmere, der handlede med alle mulige småting som bånd, tørklæder,

Markedsscene i Vesterbrønderslev, tegnet af Vilhelm Rosenstand.

Fig. 4. På markederne købte bønderne bl.a. de håndværksprodukter, som ikke til daglig blev udbudt til salg på landet. Markedsscene fra Vesterbrønderslev, tegnet af Vilhelm Rosenstand. Illustreret Tidende 1865.

sysager, kaffe, tobak, hvedebrød og meget andet. I nogle tilfælde var der tale om bytてhandel, idet kræmmerne købte klude og ben eller måske æg af bønderne. Denne form for handel var strengt taget ikke lovlig, men den var meget udbredt. I næsten alle folkelivsskildringer omtales kræmmerne, hvis besøg som regel blev hilst velkommen som kærkomne afbrydelser i det daglige arbejde.²⁹

Den illegale landhandel florerede i lidt større stil i Midt- og Vestjylland, hvor der de fleste steder var langt til en købstad. Denne handel blev f.eks. i Viborg amt varetaget af husekræmmerne, der aftog bøndernes bindetøj dels mod rede penge, dels mod varer, herunder urtekramvarer. Også de mange opkøbere fra købstædernes købmænd, der rejste rundt og købte korn, førte varer med sig, som de solgte til bønderne.³⁰

Men også Sjælland, hvor købstæderne lå tættere, trivedes den illegale landhandel fortrinligt i første halvdel af det 19. århundrede. Mange købmandsvarer som f.eks. kaffe og tobak var blevet daglige fornødenheder. Det var ikke altid lige praktisk at nøjes med købstadsrejsernes indkøb, og for den hastigt voksende husmandsbefolkning var dette også udelukket, da der i en husmandshusholdning næppe var rede penge til at købe ind for til længere tid ad gangen. Det var langt mere bekvemt at handle med kræmmerne, der kom omkring og tilbød varer.

På Sjælland blev kræmmerens opkøb legaliseret i 1793.³¹ De havde derefter lov til at opkøbe landbrugsprodukter (dog ikke korn) og sælge dem i København. Også så langt borte fra hovedstaden som på Kalundborgegnens boede der en mængde husekræmmerer, som de kaldtes. De købte fjerkræ, smør og æg samt huder og skind og kørte varerne til København. Naturligvis drog de ikke tomhændede tilbage. De havde bestillinger med på købmandsvarer fra folk derhjemme, men derudover købte mange kaffe, sukker, tobak og brændevin med hjem og solgte disse ting dels fra deres bopæl, dels når de kørte omkring og købte nye varer op. Denne form for handel var klart ulovlig, og der blev med mellemrum ført en række politisager mod husekræmmerne i

den anledning. I 1843 havde f.eks. købmændene i Kalundborg indgivet politianmeldelse mod otte personer i Ars og Skippinge herreder for ulovlig handel. De syv vides med sikkerhed at være kræmmerer, den ottende gives der ikke nærmere oplysninger om. Husekræmmerne påstod, at de kun tog varer hjem mod bestilling – hvilket var fuldt legalt – og de fleste af de indkaldte vidner støttede dem, men det lykkedes Kalundborgkøbmændene at bevise, at de også havde solgt varer, der ikke var forudbestilt, og de blev næsten alle idømt bøder. I et enkelt tilfælde blev det beslagnede varelager gennemgået i retten. Den indstævnte var en indsider fra Svebølle Mark, og han var i besiddelse af følgende varer, som han havde købt i København: 1 pund melis, 1/2 pund stivelse, 18 1/2 lod the, 1/4 pund nelliker, 1/2 pund kanel, 8 lod allehånde, 5 1/2 pund kaffe, 1/2 pund kandis, 3 1/2 pund rosiner, 1 1/2 pund svedsker, 3 1/4 pund cikorie, 15 lod peber, 2 pund røgtobak, 4 dusin forgyldte veste- og trøjeknapper, 6 pund formlys, annis og kanel for 8 skilling, 2 pund snustobak, 5 pund brunspån, 5 3/8 pund skråtobak, 4 pund risengryn, 2 1/2 pund ris. Han havde efter eget udsagn taget varerne hjem til forskellige mennesker i omegnen, nemlig en skrædder og en væver i Svebølle, smeden i Jorløse, en snedker i Store Fuglede, tre husmænd i Jorløse, en husmand i Jerslev samt en mand i Svallerup og yderligere to mænd i Jorløse, altså et ganske vidtstrakt handelsfelt – Svallerup ligger næsten ti kilometer fra husekræmmerens bopæl ved Svebølle.³²

Politisagerne i 1843 drejede sig udelukkende om ulovlig handel med kolonialvarer m.m. Købmændene i Kalundborg følte åbenbart deres handel truet af, at så mange af omegnens købmandsvarer blev hentet direkte i København. I andre sager var det myndighederne, der rejste sag om ulovligt næringsbrug, og anklagepunktet var da ofte ulovlig udskænkning af brændevin. F.eks. blev en indsiderenke i Jorløse i 1859 tiltalt for både værtshushold, ulovlig brændevinshandel og anden ulovlig handel. Hun ernærede sig blandt andet ved at vaske og lappe for karlene på herregården Vesterbygaard, og netop relationen til denne gruppe havde hun

med fordel forstået at udbygge, så hendes hus også var blevet et samlingssted for karlene. De mødtes der for at spille kort om aftenen, og indsidderenken havde en ekstra fortjeneste ved at sælge mad, kaffe, brændevin og tobak til karlene. Hun etablerede i øvrigt senere en egentlig købmandshandel i Jorløse.³³

Politisagerne viser klart, at der var behov for at kunne skaffe sig købmandsvarer på landet – og at der også var nogle, der så deres fordel i at arbejde på at dække dette behov. Visse varer, som tidligere havde været luksusvarer, var efterhånden blevet daglige forbrugsvarer og vel at mærke i alle samfundslag, også blandt dem, der ikke havde lejlighed til at rejse til købstaden og handle.

Denne mulighed for at skaffe sig ekstra fortjeneste ved at sælge købmandsvarer på landet kan med et fra økologien hentet begreb betegnes som en niche. Ved en niche forstås de ressourcer, en befolkning udnytter, men i overført betydning kan begrebet også anvendes om økonomiske forhold, nemlig om et område på hvilket der er mulighed for at opnå en gevinst gennem en økonomisk transaktion.³⁴ Ikke alle havde lige gode betingelser for at udnytte denne niche. Den vigtigste forudsætning var, at den pågældende uden uforholdsmæssigt store omkostninger kunne skaffe de ønskede varer. Det kunne hønsekræmmerne, fordi de i forvejen foretog hyppige rejser til København og kunne gøre indkøb der. Den næste forudsætning var naturligvis, at kunderne uden ulejlighed kunne komme i besiddelse af varerne. Også her havde hønsekræmmerne en fordel frem for så mange andre, fordi de alligevel kørte omkring og købte varer op. Flere af dem holdt også udsalg fra deres bopæl, dvs. det var som regel konen, der stod for handelen hjemme. De kræmmere, der gik omkring og handlede, kunne også nemt kombinere opkøb af æg, ben og klude med salg af kaffe og tobak. Denne type kræmmere købte som regel varerne i nærmeste købstad, hvor de også afsatte de varer, de havde købt.

Høkerbevillinger

Den virkelige situation var altså en ganske anden end den, som lovgivningens restriktive bestemmelser lader formode. Myndighederne havde ganske vist løst på købstædernes principielle handelsmonopol ved at udstede en række bevillinger til detailhandel på landet, men de mange politisager om ulovlig handel viser, at dette langt fra var tilstrækkeligt. De tidligste, der fik handelsbevillinger, var som regel kroerne. I 1850 havde i hvert fald fem af kroerne i Ars og Skippinge herreder bevilling til handel med forskellige nærmere bestemte varer.³⁵ Også i mange andre tilfælde blev ansøgninger om høkerbevillinger efterkommet, navnlig i de sidste år før høkerloven i 1856.³⁶ Bevillingerne blev udstedt på et begrænset varesortiment som f.eks. den, der blev givet så tidligt som i 1816 til major Weitzmann i Jyderup. Han fik lov til at forhandle brød, flæsk, smør, ost, gryn, ærter, salt, tobak, tran, tjære, sæbe og sild.³⁷ Som eksempel på en af de senere bevillingsindehavere kan nævnes en skrædder i Bregninge, der i 1849 fik tilladelse til at handle med mælk, flæsk, æg, brød, smør, ost, mel, gryn, ærter, kød, fisk, salt, brændolie, tran, lys, svovlstikker, brænde, tørv, træsko, øl, tjære, sæbe og koste.³⁸

Men skulle høkerne holde sig inden for bevillingerens rammer, kunne de lige så godt opgive handelen med det samme. Så efterspurgte varer som kaffe, sukker, krydderier, risengryn og brændevin fik de ikke tilladelse til at forhandle. Det gjorde de naturligvis alligevel. Og når de blev stævnet til at møde i retten, lød standardforklaringen på, at netop disse varer kun blev taget hjem på bestilling, ja, en enkelt forklarede, at han ikke var så stiv i skriftlæsning, og at han havde læst bevillingens træsko som tobak! Men træsko havde han rigtignok ikke solgt.³⁹ Kun på ét punkt var de som regel oprigtige: den ene efter den anden påpegede, at det ikke kunne lade sig gøre at drive høkerhandel uden at skænke kunderne en snaps – det var en uomgængelig sædvan-

Næringslovene

Høkerloven

Ved midten af århundredet var der altså nogenlunde gode muligheder for at skaffe sig de nødvendige daglige forbrugsvarer, selv om man boede på landet og ikke havde lejlighed til at handle i en købstad. Købstædernes handelsprivilegier var gennemhullet, og da høkerloven blev forelagt på rigsdagen i slutningen af 1855, mødte den nok kraftig modstand fra købstædernes side, men i realiteten betød den blot en legalisering af allerede bestående forhold. Det erklærede formål med loven var at skaffe den voksende arbejderbefolkning på landet adgang til at købe fødevarer. Af debatten i folketinget fremgår, at man dér udmærket var klar over den virkelige situation, selv om debatten og selve lovens udformning afslører en undertiden noget moraliserende indstilling til problemet. Købstædernes betænkelighed ved loven bundede i angst for den konkurrence, som en fri landhandel, der tilmed var gunstigere stillet rent skattemæssigt end købstadhandelen, kunne påføre dem. Men modstanden blev blandt andet camoufleret som frygt for, at høkerbutikkerne skulle udarte til smugkroer, ja, endog for, at den nemme adgang til at skaffe sig en levevej som høker skulle føre til arbejdskraftmangel i landbruget!⁴⁰ Loven blev dog ført igennem,⁴¹ og fra marts 1856 var det muligt for alle, der var bosat på landet, var myndige og ikke havde været straffet med offentligt arbejde, at erhverve et høkerpatent for fem rigsdaler. Der var ingen uddannelseskra-
v, og der blev end ikke stillet krav om regne- og skrivefærdigheder. Også kvinder kunne erhverve patentet, men kun hvis de var ugifte eller enker – gifte kvinder blev betragtet som umyndige og kunne kun få udstedt høkerpatent i mandens navn.⁴² Patentet gav adgang til at drive handel fra et fast udsalgssted med følgende

varer: formalede og uformalede kornvarer samt brød, alle andre naturalprodukter af landbrug, kreaturhold, havedyrkning og fiskeri, samt alle slags skoveffekter og tørv, selv om disse produkter havde modtaget bearbejdelse, når blot denne ikke lå uden for grænserne af landbo- og husflid, f.eks. smør, ost, gær, øl, saltet og røget kød, flæsk, fisk, samt kalk, tag- og mursten og almindeligt pottemagerarbejde. Desuden salt, brændolie, tran, lys, svovlstikker, træsko, tjære, sæbe, soda, kaffe, kaffesurrogater, sukker, sirup, the og tobak. Høkerne måtte ikke selv indføre varer fra udlandet, men allerede det følgende år lempedes denne bestemmelse lidt, således at de gerne måtte tage varer hjem fra Slesvig, Holsten og Lauenborg. Købstæderne fik efter høkerloven en vis beskyttelse mod konkurrence, idet der omkring dem blev lagt et såkaldt læbælte på en mil i radius, inden for hvilket høkerhandel ikke var tilladt.

Der var mange, der nu fik legaliseret deres handelsvirksomhed, og mange nye kom til. Under forhandlingerne i folketinget i december 1856 oplyste indenrigsministeren, at der på det tidspunkt var etableret 2549 høkere i kongeriget, deraf havde 428 tidligere haft bevilling, medens 2121 havde erhvervet patent efter den nye lov.⁴³

Men selv om høkerloven indebar en erkendelse af de faktiske forhold og de behov, der på landet var for at kunne købe fødevarer, så var den dog utilstrækkelig. Høkerne måtte nemlig ikke sælge så almindelige varer som risengryn og krydderier, og brændevinshandel var naturligvis helt bandlyst. Begge forbud blev overtrådt, og flere af de handlende, der erhvervede høkerpatent, drev i virkeligheden en velassorteret købmandshandel. Det fremgår dels af nogle politisager, der blev ført i slutningen af 1850'erne, dels af bevarede lister over nogle af høkernes varelagre.

Næringsloven

Høkerloven var kun en forløber for en egentlig liberalisering af næringslovgivningen. I 1857 blev næringsloven vedtaget,⁴⁴ og da den trådte i kraft den 1. januar 1862, var der endelig åbnet mulighed for en mere omfattende detailhandel på landet. Bestemmelserne om høkerhandel blev fra høkerloven ført uændrede over i næringsloven, og derudover blev der givet adgang til at løse næringsbevis på enten detailhandel eller købmandshandel på landet. Betingelserne for at få næringsbevis var efter den nye lov de samme som efter høkerloven, dvs. at der stadig ingen krav var om handelsuddannelse. Næringsbevis som købmand gav adgang til engroshandel ved siden af detailhandelen, medens dette principielt ikke var tilfældet med detailhandlerbeviset. Dog måtte detailhandlerne afhænde indenlandske landbrugsprodukter i hvilke som helst partier, dvs. at opkøb og salg af korn, som var den eneste engroshandel, der i praksis var af interesse for de fleste

landkøbmænd, også kunne drives med et detailhandlerbevis. Betalingen for næringsbeviset var på landet den samme som i nærmeste købstad, i undersøgelsesområdet 30 rigsdaler for et detailhandlerbevis og 50 rigsdaler for et købmandsbevis. Ingen af de tre kategorier handlende måtte forhandle medicin, hvilket var forbeholdt apotekerne, og de måtte ikke uden særskilt bevis drive marskandiserhandel. Detailhandlerne og købmændene kunne erhverve bevilling til at drive brændevinshandel mod at betale 100 rigsdaler samt erlægge en brændevinsafgift. Størrelsen af denne afgift blev bestemt lokalt og var i Ars og Skippinge herreder 100 rigsdaler om året. Afgiften blev opkrævet kvartalsvis sammen med kommuneskatten. Læbæltet omkring købstæderne var fremdeles 1 mil for høkerhandel, medens der blev lagt et læbælte på 1½ mil for detailhandel og købmandshandel. Læbælterne blev ophævet ved lov i 1920, men inden da havde sytten købstæder ophævet deres læbælter, den tidligste i 1903. Hverken Kalundborg eller Holbæk var blandt de sytten.⁴⁵

Høker og købmand

Efter den 1. januar 1862 kunne de kommende butiksindehavere altså vælge, om de ville løse næringsbevis som høkere, detailhandlere eller købmænd. Der lå imidlertid mere i betegnelserne end en rent formel inddeling af de handlende i forskellige kategorier i overensstemmelse med næringslovgivningens bestemmelser. Der var – og er stadig – knyttet forskellige vurderinger til erhvervsbetegnelserne »høker« og »købmand«. »Detaillist« eller »detailhandler« er derimod forblevet en lovt teknisk betegnelse og har aldrig vundet indpas i dagligsproget.⁴⁶ Detailisterne er i almindelighed blevet kaldt købmænd.

»Høker« er overtaget fra købstæderne, hvor det var benævnelsen på den detailhandler, der – bortset fra gadehandlerne – stod nederst på de handlendes rangstige. Deres opgave var at sælge fødevarer til den del af byernes befolkning, der ikke havde mulighed for at føre forrådshusholdning. Gennem høkerloven fik høkerne på landet en tilsvarende funktion over for de dårligst stillede grupper der. »Høker« var den korrekte betegnelse for en gruppe handlende, men havde samtidig en nedsættende undertone, idet ordet også brugtes om en småtskåren person, der drev en noget ufin handelsvirksomhed.⁴⁷ »Høker« blev endvidere forbundet med et bestemt samfundslag, som når f.eks. en gårdmandsdatter fra Nordsjælland let ringeagtende omtaler, hvordan de lokale mormoner omkring 1860–70 mødtes i spækhøkerens lille snavsede butik.⁴⁸ Et meget kontant eksempel på de negative vurderinger, der var knyttet til høkeren, møder vi omkring 1910, da den ene købmandsdatter i en landsby brugte »høkerunger« som skældsord over for den anden købmands børn.⁴⁹

»Købmand« har derimod aldrig haft nogen negative bibetydninger. Det har simpelt hen været den normale betegnelse for den større forretningsdrivende. For bøn-

derne var »købmanden« synonym med deres handelsforbindelse i købstaden, til hvem de stod i et personligt præget forhold. Dette var dog ikke ensbetydende med, at de tilhørte samme kulturelle gruppe. Både bonden og købmanden erkendte klart, at de hvad angik levemåde og hele livsstil var vidt forskellige.

Ved at løse næringsbrev som købmand eller detailhandler (hvad der i denne forbindelse kom ud på ét) markerede landhandleren, at han ønskede at lægge forretningens stil tæt op ad købstadkøbmandens. Den handlende, der erhvervede næringsbevis som høker, kunne derimod forvente at blive betragtet som hørende til bondesamfundets underklasse – husmænd og indsidere – som også primært var hans kunder.

Fra høkerloven blev vedtaget i 1856, og til næringsloven trådte i kraft i 1862, havde de handlende på landet kun mulighed for at løse næringsbevis som høkere. Men blandt dem var der nogle, der førte et varesortiment som en købmand, og som både opfattede sig selv og blev opfattet af andre som købmænd. Det faktum, at de ikke blev kaldt høkere, bekræfter antagelsen af, at der bestod en reel forskel i folks vurdering af de to kategorier handlende.

F.eks. løste Waldemar Clausen i Særslev høkerbevis i 1857. Han blev tituleret »købmand«, og hans kone var »madam«, en tiltaleform der ellers var forbeholdt lærerkoner og lignende på det tidspunkt.⁵⁰ Et andet eksempel er Jacob Chr. Weitzmann i Jyderup, hvis far havde fået kongelig bevilling til handel med et begrænset varesortiment i 1816. Han var nødt til at løse næringsbevis som høker efter høkerlovens ikrafttræden i 1856, da hans hidtidige bevillings varesortiment var endnu mindre end den nye høkerlovs, men det hindrede ikke, at han til stadighed blev omtalt som købmand Weitz-

mann,⁵¹ og han har uden tvivl også ført et langt større varesortiment, end både bevillingen og høkerpatentet lød på.

Det kan altså fastslås, at den erhvervsbetegnelse, der

ifølge den pågældendes næringsbevis var korrekt, ikke altid var i overensstemmelse med de virkelige forhold, og at det ikke var ligegyldigt for en handlende, om han var kendt som høker eller købmand.

De nye butikker

Gennem folketællingerne kan oprettelsen af høker- og købmandsbutikker følges på landsplan, men denne officielle statistik har netop vist sig mindre pålidelig, hvad erhvervsbetegnelserne angår. I Ars og Skippinge herreder skal antallet af høkere i 1860 således efter al sandsynlighed forhøjes med ikke mindre end 70% i forhold til folketællingens oplysninger, nemlig fra 27 til 46. I 1857 blev antallet af høkere oplyst at være 45 i de to herreder.⁵² Folketællingsskemaerne var ikke indrettet med henblik på erhvervskombinationer, og netop høkerne tilhørte en befolkningsgruppe, der var nødt til at udnytte et bredt spektrum af erhvervsmuligheder for at klare sig. Mange af høkerne er derfor opført under et af deres andre erhverv. Derimod har de personer, der i folketællingerne er betegnet som købmænd, sikkert i de fleste tilfælde virkelig drevet en købmandsforretning, også selv om nogle af dem kun havde næringsbevis som høkere.

Antal i hele landet

I Statistisk Tabelværk, hvor sammentællingerne af folketællingerne er offentliggjort, er høkere i 1850 slået sammen med marketendere og småhandlende, men selv da nåede det samlede antal for kongerigets landdistrikter ikke op på mere end 134. Deraf var de 36 bosat i Københavns amt, hvor uden tvivl de forholdsvis mange industrivirksomheder, der lå i Københavns omegn, gjorde deres indflydelse gældende. Ribe amt havde det næststørste antal – 26 – hvilket hænger sammen med, at det i Slesvig, som også omfattede dele af Ribe amt, siden 1828 havde været muligt at drive høkerhandel på

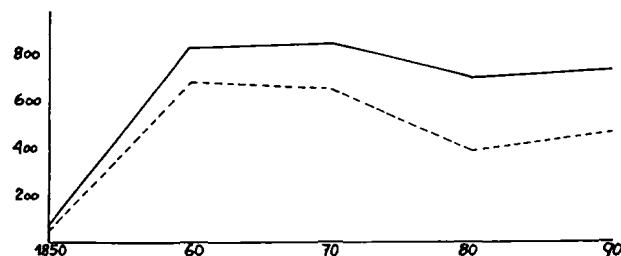

Fig. 6. Antal høkere i landdistrikterne 1850–1890.

— Øerne - - - - - Jylland

Kilde: Statistisk Tabelværk, ny rk. bd. 1, 3. rk. bd. 1, 3. rk. bd. 18, 4. rk. ltr. A no. 3, 4. rk. ltr. A no 8b.

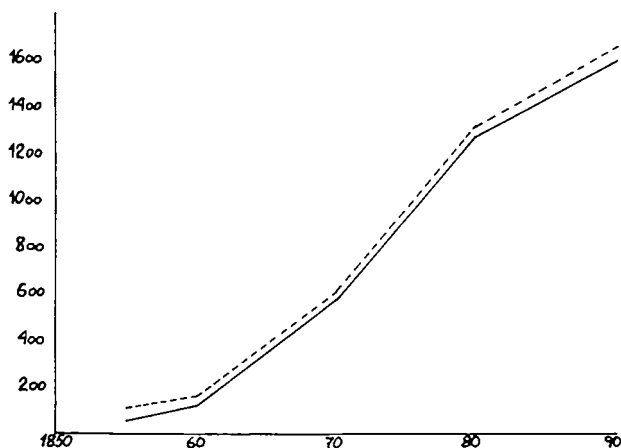

Fig. 7. Antal købmænd og detaillister i landdistrikterne 1855–1890.

— Øerne - - - - - Jylland

Kilde: Statistisk Tabelværk, ny rk. bd. 1, ny rk. bd. 12, 2. afd., 3. rk. bd. 1, 3. rk. bd. 18, 4. rk. ltr. A no. 3, 4. rk. ltr. A no. 8b.

landet. I de øvrige amter var der med et par undtagelser mindre end ti høkere i hvert amt, i nogle egne af landet var der slet ingen (Møn, Thisted amt, Skanderborg og Randers amter samt Bornholm). Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at der i tabelværket ikke er opgivet at være en eneste købmand på landet i 1850. Blandt de 134 høkere skjuler der sandsynligvis også handlende med en forretning, der var større end en høkerforretning.

I 1855 var det samlede antal butikshandlende på landet ifølge folketællingen 246 høkere og 170 købmænd, og hvis det forudsættes, at købmandsbutikkene også blev drevet på høkerbevillinger, synes dette tal at svare meget godt til antallet af bevillingsindehavere, som blev opgivet at have været 428, før høkerloven trådte i kraft i 1856.⁵³ Men som den foregående omtale af politisagerne i Ars og Skippinge herreder viser, var antallet af folk, der i realiteten drev en høkerforretning, langt større.

I folketællingen fra 1860 sås virkningen af høkerloven (jfr. fig. 6–7). Høkernes antal var nu steget til 1508, medens 288 blev betegnet købmænd. Og som nævnt var det virkelige antal høkere sikkert betydeligt større.

Fra 1862 var der mulighed for frit at etablere en egentlig købmandsforretning på landet, og den store tilvækst skete i de næste år blandt købmændene, medens det samlede antal høkere faldt lidt, men der var i 1870 stadig flere høkere end købmænd. Tendensen var ikke den samme overalt i landet. På øerne steg antallet af høkere, medens det faldt i Jylland. Der kan dog næppe drages nogen slutninger ud fra denne forskel i betragtning af, hvor stor en fejlmargen, der synes at være i tællingerne. Men hovedtendensen er klar: efter 1862 blev mange høkere erstattet af købmænd, hvad enten der var tale om, at høkerne udvidede handelen, eller at de blev udkonkurreret af de nye købmandsforretninger. En tredje mulighed var, at en del høkere formelt blev købmænd eller detailhandlere for at kunne erhverve brændevinsbevis og derfor blev talt som købmænd, men at de i øvrigt ikke udvidede handelen nævneværdigt.

De to næste tiår skete der en tilvækst på henholdsvis 1434 og 659 nye købmænd på landsbasis, medens antallet af høkere faldt med knap en tredjedel i 1870'erne for derefter at stige lidt igen i 1880'erne, en tendens der var ens for Jylland og øerne.

Antal i Ars og Skippinge herreder

Udviklingen i undersøgelsesområdet var den samme som i det øvrige land. Tallene bygger her på et kartotek over høkere og købmænd, der er opbygget på grundlag af en række forskellige kilder, først og fremmest næringsprotokoller og folketællinger (jvf. bilag I).

I 1860 var der to købmandsforretninger i området, nemlig forretningerne i Faurbo Kro og i Sejerby Kro på Sejerø. Umiddelbart uden for undersøgelsesområdet drev købmand Weitzmann forretning i Jyderup. Antallet af høkere var nu som nævnt mindst 46. I løbet af 1860'erne blev der etableret 17 nye købmandsforretninger, så antallet i 1870 var nået op på 19. Ligesom i landet som helhed skete den stærkeste tilvækst i un-

	1850	1860	1870	1880	1890
Høkere	(0)	46	30	17	18
Købmænd & detaillister	(0)	2	19	37	40

Fig. 8. Antal høkere samt købmænd og detaillister i Ars og Skippinge herreder 1850–1890.

Kartoteket, som tallene bygger på (jvf. Bilag I), er ikke dækkende for tiden før 1856, og folketællingsskemaerne ligger derfor alene til grund for oplysningerne om antallet i 1850. Fra anden side kendes dog nogle enkelte bevillingsindehavere, men sandsynligvis ikke alle, og ingen af dem er altså anført i folketællingen for 1850.

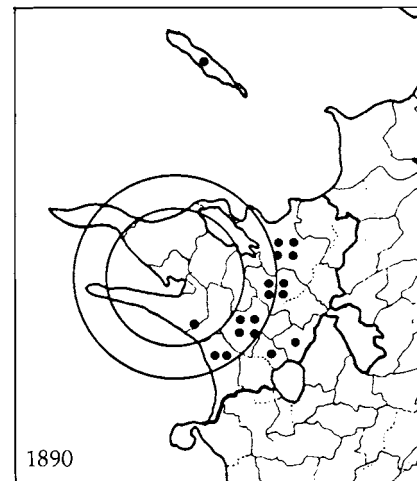
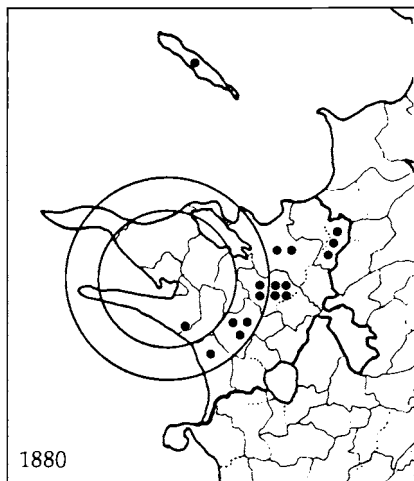
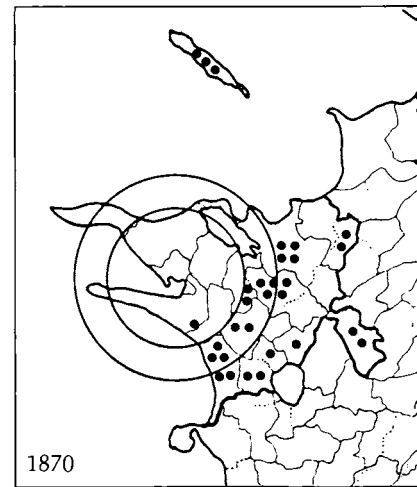
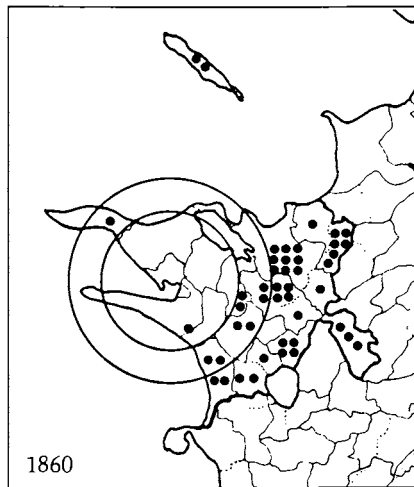
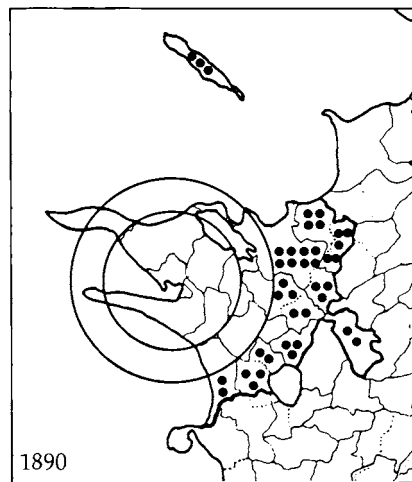
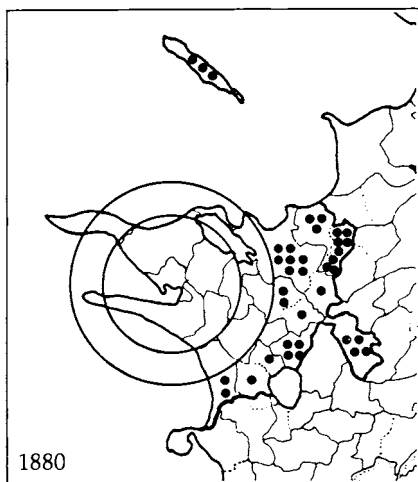
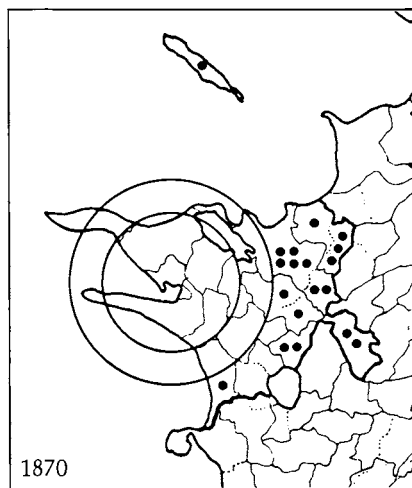
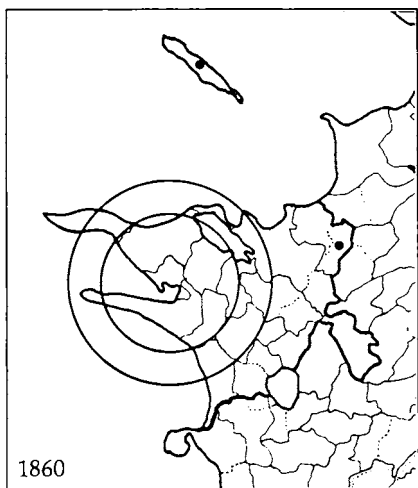

Fig. 9. Høkere i Ars og Skippinge herreder 1860–1890, jvf. fig. 8.

dersøgelsesområdet i 1870erne, og antallet af købmandsforretninger var i 1880 næsten fordoblet i forhold til ti år tidligere. I 1890 var antallet nået op på 40. Indtil 1880 faldt antallet af høkere, fra 46 i 1860 til 30 i 1870 og kun 17 i 1880. I 1890 var tallet 18.

På kortene fig. 9 og 10 er høkernes og købmændenes bopæl markeret i forhold til læbæltegrænserne omkring Kalundborg. Det ses, hvordan høkerforretningerne i løbet af de 30 år veg for købmandsforretninger i de

sogne, der lå helt fri af løbælterne. Her blev nettet af købmænd gradvist tættere. Derimod beholdt høkernes deres eneret til handel inden for købmandslæbæltet. Det må dog understreges, at læbæltegrænserne ikke helt fulgte de tegnede cirkler, som markerer afstanden fra Kalundborg i luftlinie. I virkeligheden blev afstanden udmålt ad landevejen, og det er også grunden til, at der på kortene er afsat en høker, der tilsyneladende bor inden for høkerlæbæltet.

Fig. 11. August Herløws forretning i Eskebjerg var en af de mange købmandsforretninger, der blev bygget ved et vejkryds i en landsby. Bygningen er fra 1903 og afløste en ældre, der lå lidt tilbagetrukket på grunden (jvf. fig. 24). Postkort i Det kongelige Bibliotek, acc. 1934.

Hvor lå butikkerne?

Ved etablering af en høker- eller købmandsforretning måtte der blandt andet tages hensyn til, at forretningen skulle have en hensigtsmæssig placering.⁵⁴ To helt indlysende forudsætninger måtte være opfyldt. For det første måtte så mange kunder som muligt have adgang til forretningen, dvs. den skulle ligge et sted, hvor mange mennesker i forvejen havde deres daglige gang. For det andet måtte transporten af varer til forretningen kunne ske uden unødvendigt store omkostninger. Store fragtudgifter ville dels fordyre varerne, dels indskrænke varesortimentet.

Den mest oplagte placering af en købmands- eller høkerforretning var på de steder i en landsby, hvor der kom flest mennesker. Det kan være svært at isolere de enkelte lokaliseringsfaktorer og afveje dem i forhold til hinanden, når der er tale om en landsby, hvor i forvejen så mange funktioner er samlet. En placering på et hjørne, i nærheden af håndværkere eller i nærheden af kirken synes at være særlig gunstig. Uden for byerne var det naturligvis mest fordelagtigt at placere en forretning ved en befærdet landevej, og navnlig etablering af forretning i forbindelse med en kro indebar fordele.

Transportbetingelser

Ved etablering af de tidligste høkerbutikker var det imidlertid hensynet til fragtomkostningerne, der efter alt at dømme spillede den afgørende rolle. Og det blev ikke så meget et spørgsmål om, *hvor* butikken skulle ligge, som om, *hvem* der havde forudsætningerne for at etablere den. Transportmæssigt var høkerne ligesom købmændene afhængige af fragtmænd, og derfor var

det naturligvis en fordel, hvis høkererhvervet og fragtmandsrhvervet kunne kombineres. En meget stor del af de første høkere, som det har været muligt at skaffe nærmere oplysninger om, var da også i forvejen hønsekræmmere, og mange af dem havde i øvrigt som tidligere nævnt handlet illegalt allerede før høkerlovens ikrafttræden. Hønsekræmmerne kørte rundt og købte varer op, og de kunne også bringe høkervarer med ud, så det betød ikke så meget, hvor de selv boede og havde det faste udsalgssted, som de efter loven skulle have. Der er eksempler på hønsekræmmere/høkere både i landsbyerne og udenfor. Mange af disse tidlige høkernes nøjagtige bopæl kendes dog ikke.⁵⁵

Der er en tydelig tendens til, at de forretninger, hvis beliggenhed kendes nøjagtigt, er dem, der havde fået en heldig placering og netop derfor fortsatte som høker- eller købmandsforretninger også efter grundlæggerens død. Blandt andet kan nævnes Søren Nielsen i Jerslev, der boede tæt ved vejkrydset midt i byen fra 1854 til sin død i 1878. Han ernærede sig som boelsmand, slagter, hønsekræmmer og høker. Efter hans død blev huset solgt til en hjulmand, der opførte et nyt hus med butik og tilhørende pakhus helt ude på hjørnet. Det blev lejet ud til en købmand og blev snart udvidet med en større tilbygning.⁵⁶ I ejendommen er der stadig købmandsforretning (jvf. fig. 15). Et andet eksempel findes i Eskebjerg, hvor der lige over for smeden midt i byen blev drevet høkerbutik af en hønsekræmmer fra slutningen af 1850'erne. Høkeren udvidede senere til en egentlig købmandshandel med tilladelse til at sælge brændevin. Efter hans død blev der drevet købmandshandel i huset til efter århundredskiftet.

Men mange andre høkerbutikker forsvandt igen, når høkeren holdt op med at handle. F.eks. blev der i be-

gyndelsen af 1860erne drevet høker- og hønsekræmmerhandel fra et hus på Torpe Mark, men da manden døde, ophørte handelen, selv om enken blev boende og giftede sig igen.

Håndværk

Blandt de håndværk, der trak handel til sig, synes smedehåndværket at have haft den største betydning. Kunderne skulle jo komme til smeden, når de skulle have udført smedearbejde, og ofte måtte de blive og vente, medens smeden arbejdede. Smedjen var altså et af de steder, hvor der til stadighed opholdt sig mennesker. I mange landsbyer blev der da også åbnet butikker i umiddelbar nærhed af smedjen eller eventuelt i forbindelse med denne. I Eskebjerg boede der som nævnt en høker og senere købmand lige over for smeden, og høkerens nabo havde siden 1854 haft bevilling til høkerhandel. Da næringsloven trådte i kraft i 1862, løste smeden selv næringsbevis som købmand og drev en ret omfattende købmandshandel sammen med smedjen. Også midt i Jorløse by var der en smed, der forsøgte sig med en købmandshandel. Han fik næringsbevis i 1875 efter at have været smed på stedet i 21 år. Det gik ham dog mindre godt som købmand, og han måtte erklære sig konkurs allerede i 1881. En købmand fra Store Fuglede forsøgte at drive forretningen videre, men måtte opgive tre år senere. I flere andre landsbyer blev der åbnet købmandsforretninger ved siden af smedjer, men også en smedje uden for byerne kunne tiltrække en butik. På Torpe Mark boede der en smed ved et vej-kryds, og her åbnede den nærmeste nabo i 1873 en høkerbutik, som sønnen senere udvidede til detailhandel.

Væverne hørte også til de håndværkere, hvis kunder kom til dem og ikke omvendt. Der er et par eksempler i området på, at vævere etablerede købmands- eller høkerbutik i tilslutning til væveriet. Væver Hans Chr. Larsen, der boede ved Skovvejen i udkanten af Bjerg-

sted, åbnede købmandsbutik i 1863. I Bregninge boede væver og høker Jens Andersen i 1850erne midt i byen lige over for skolen. Han drev en høkerhandel sammen med sin søn, der var hønsekræmmer, og så snart høkerloven trådte i kraft, løste de næringsbevis som høkere. Både husets beliggenhed og beboernes erhverv trak mange mennesker til – der var en »bestandig Rendten og Færdsel af Folk som sælge Hønsekræmmervarer, Æg, Skind, og Fiederkræe etc.«⁵⁷ Når dertil kom de mennesker, der havde ærinde til væveren, samt de, der benyttede sig af, at man også altid kunne få sig en bid mad og en snaps hos Jens Andersen, er det klart, at der var basis for at drive en blomstrende forretning. Der var heller ingen lokale myndigheder, der lagde dem hindringer i vejen, tværtimod benyttede selv sogneforstanderskabet sig af husets gæstfrihed, når møderneovre på skolen trak ud.

I Viskinge boede sadelmager Frederik Ludvig Collats ved svinget midt i byen, hvor landevejen Holbæk–Kalundborg og Skovvejen mødtes. Det var den bedste beliggenhed overhovedet i Viskinge, og da sadelmageren også drev garveri, havde mange mennesker ærinde hos ham. Det blev meget benyttet at lade ham besørge ærinder i Kalundborg, idet han havde fast aftale med nogle af de fragtmænd, der kørte forbi regelmæssigt, om at holde ind og tage varer eller ordrer med. At han også var rundhåndet med udskænkning af snaps, gjorde vel ikke søgningen mindre.⁵⁸ Han løste høkerbevis, så snart det var muligt, og siden fik han næringsbevis som købmand. I 1862 byggede han ejendommen om, så den fik moderne grundmurede bygninger,⁵⁹ og i 1873 solgte han den til en købmand og fortsatte selv som sadelmager. Den nye ejer drev købmandsforretningen til 1905, og der findes stadig købmand på stedet.

Møller

Også på møllerne havde mange mennesker ærinde regelmæssigt, og det var normalt at slå sig ned i møllestu-

en, medens ens korn blev malet. Der var derfor god tid til eventuelt at handle, og mange af møllerne etablerede en høker- eller købmandshandel i forbindelse med møllen. I 1860'erne kendes der butikker i møllerne i Snertinge, Værsløv, Hagendrup, Eskebjerg og Svalle-
rup. På Værsløv Mølle var der indrettet en egentlig butik og ansat en handelsbetjent, de andre steder synes handelens omfang at have været noget mere beskedent, og i 1870 er det kun i Eskebjerg Mølle, at der med sikkerhed kan konstateres en høkerhandel. Der er i undersøgelsesområdet ingen eksempler på, at en butik på en mølle er blevet udvidet til en selvstændig købmandshandel. Derimod tyder flere udsagn fra tiden efter århundredskiftet på, at en mølle i nærheden af en købmandsforretning kunne have en gunstig indflydelse på omsætningen i denne. F.eks. havde købmanden i Hagendrup, der boede på hjørnet af landevejen og den vej, der fører op til møllen, megen handel med møllekunder. Fra en gård i Rumperup fortælles det, at man tog ind til købmanden i Hagendrup, når man kom til mølle, men ellers handlede i brugsen i Eskebjerg og hos købmanden i Rumperup.⁶⁰ I Snertinge boede der en købmand lige bag kroen over for den vej, der førte op til møllen, og netop dette blev fremhævet som noget fordelagtigt ved forretningens placering.⁶¹

Kroer

Til mange kroer havde der fra ældre tid været knyttet en købmands- eller høkerhandel med kongelig bevilling. Kroerne opfyldte begge betingelser for en gunstig lokalisering af en købmandsforretning: der kom mange mennesker, og transporten af varer dertil kunne foregå ret ubesværet, idet de jo alle lå ved befærdede veje. Den tidligst kendte kroforretning i undersøgelsesområdet lå i Faurbo Kro, der fik handelsbevilling i 1818,⁶² men allerede dengang kan der have været tale om en fornyelse af en eksisterende bevilling. De øvrige kendte kroforretninger fik bevillinger omkring 1850, men også

her kan der meget vel være tale om fornyelser rent bortset fra, at kromændene som så mange andre kan have handlet uden bevilling. Faurbo Kro mellem Snertinge og Rumperup var egnens største og et lokalt samlingspunkt, hvor blandt andet Holbæk Amts økonomiske Selskab og Holbæk Amts Landboforening holdt dyrskuer, og Amtsskytteforeningen holdt årsmøder.⁶³ Købmandshandelen, der var knyttet til kroen, var omkring 1860 af et meget betydeligt omfang med et varesortiment, der nemt kunne hamle op med købstadkøbmændenes. Senere gik det dog tilbage for kroen, der blev nedlagt i 1874, hvorefter Holbæk Amts Landboforening købte ejendommen og oprettede landbrugsskole på stedet. I 1891 fik Faurbo Brugsforening til huse i ejendommen. Af andre større kroforretninger kan nævnes forretningerne i Bromølle Kro syd for Holmstrup og i Beks Kro ved bredden af Tissø syd for Jorløse. Denne sidstnævnte kro havde også bageri. Viskinge Kro lå et par kilometer vest for Viskinge by inden for købmanslæbæltet omkring Kalundborg, og på stedet kunne der kun drives høkerhandel. I Augerup Kro, der lå ved landevejen syd for Bjerre, blev der drevet bageri og høkerhandel, foruden at kromanden også havde møllen på stedet. I Bjergsted lå kroen midt i byen ved Skovvejen, og i forbindelse med den fandtes både bageri og købmandshandel.

I de mindre kroforretninger var der ikke ansat særskilt personale til at drive købmandshandelen, men i større forretninger havde kromanden enten ansat en eller to handelsbetjente, eller han havde lejet butikken ud til en købmand.

Kirker

Der havde fra gammel tid været tradition for at handle om søndagen, og selv om handelen efter loven var begrænset til at foregå før klokken ni om morgenen og efter klokken fire om eftermiddagen,⁶⁴ har den efter alt at dømme fortsat langt op ad dagen. Kirken kan derfor

også tænkes at have haft betydning som lokaliseringsfaktor, selv om den formentlig aldrig har haft så stor betydning i denne henseende som f.eks. i Norge, hvor det var almindeligt, at folk handlede om søndagen i forbindelse med kirkegang.⁶⁵ Men også i Danmark finder man mange steder købmandsforretningen placeret lige ved kirken. I undersøgelsesområdet er der dog i alle tilfælde samtidig tale om en central placering i en landsby, dvs. kirken kan ikke isoleres som den afgørende lokaliseringsfaktor.⁶⁶ F.eks. blev der i 1882 indrettet en forretning midt i Jorløse by i et hus ved hjørnet af den vej, der fører op til kirken, og det samme var tilfældet i Store Fuglede i 1883. Begge forretninger eksisterer stadig. I Særslev købte handelsbetjent Waldemar Clausen et hus umiddelbart nord for kirken allerede i 1857 og indrettede købmandsforretning i huset. Efter hans konkurs i 1859 blev huset købt af en maler, og der blev vistnok ikke drevet købmandshandel på stedet mere. I Jyderup havde der helt fra 1816 ligget en købmandsforretning umiddelbart op til kirken.

Landeveje

Der var andre end kromændene, der indså fordelene ved at etablere forretning ved en befærdet landevej. I Rumperup havde der siden 1851 været drevet garveri i en ejendom ved landevejen på det sted, hvor vejen fra Rumperup by munder ud. Garveren oprettede høkerhandel i 1857, og forretningen blev af en senere ejer i 1872 udvidet til købmandshandel. Købmanden havde dels handel fra Rumperup by, dels fra de mange husmænd på overdrevet og endelig den strøghandel, der fulgte med landevejstrafikken. Der var indrettet dansesal i en af udlængerne, og også den har sikkert trukket kunder til. Nogle kilometer længere mod vest kom der i 1890 (eller 1899) til at ligge en købmandsforretning på hjørnet af landevejen og den vej, der fører op til Hagedrup by og mølle. Ved Dejgvad Bro vest for Bjergsted blev der etableret en forretning i 1887 af en

tidligere træskomand. Kunderne til denne forretning, der i øvrigt stadig eksisterer, må have været de omkringboende husmænd samt forbirejsende. Muligvis kan der netop her også have været nogen handel med de mange arbejdere, der kom langvejs fra til stenbruddet ved Aunsø.

Mejerier

I løbet af det tidsrum, gennem hvilket landkøbmændene etablerede sig, kom to nye mulige lokaliseringsfaktorer til, nemlig jernbanerne og andelsmejerierne. Andelsmejerierne fik dog tilsyneladende ikke den store betydning som lokaliseringsfaktorer i forbindelse med etablering af nye købmandsforretninger. Mejerierne var jo heller ikke steder, hvor folk havde ærinde til daglig, så nogen umiddelbar fordel synes ikke at være forbundet ved at placere en forretning i nærheden af et mejeri. I undersøgelsesområdet kendes kun et enkelt tilfælde, hvor en købmandsbutik blev bygget ved siden af et andelsmejeri. Det skete i Højbjerg Huse i nærheden af Svebølle i 1912, men da havde mejeriet ligget der i 25 år. I Jerslev blev de to virksomhedsformer drevet sammen. En gårdmand byggede fællesmejeri i 1880 og indrettede også købmandsbutik i bygningen, men da mejeri og butik lå centralt i byen, er det svært at afgøre, om mejeriet har haft nogen positiv virkning på købmandsforretningens drift.

Men selv om andelsmejerierne ikke blev afgørende lokaliseringsfaktorer, kunne der være fordele ved at have forretning i nærheden af et mejeri. I Følleslev blev der i 1915 bygget et andelsmejeri midt i byen, og det blev da almindeligt, at mælkekuskene fik kurve og kontrabøger med ordrer til købmanden med fra mælkeleverandørerne. De afleverede om morgenen begge dele hos købmanden, der ekspederede ordrerne, så kurvene var klar, når mælkekuskene kørte tilbage med spande m.v. Denne ordning nød begge købmændene i Følleslev godt af.⁶⁷

Fig. 13. Ida Petersens forretning ved landevejen i Rumperup. Som nærmeste nabo havde hun smeden, som boede umiddelbart øst for købmandsejendommen. Forretningen lukkede i 1964, og bygningen er nu revet ned. Jvf. interiør fra forretningen, fig. 26. Postkort fra omkring 1916 i privateje.

Jernbanen

For købmændene i området betød den nordvestsjællandske jernbanes åbning i 1874 først og fremmest forbedrede transportmuligheder for varer til forretningerne. Allerede da banen endnu var under bygning, blev placeringen af en forretning i nærheden af en kommende station fremhævet som fordelagtig.⁶⁸ Og senere blev det som regel noteret i taksationsforretninger over købmandsejendomme, hvor langt disse lå fra en station.

Der opstod langt fra bymæssig bebyggelse ved alle stationer. Situationen kunne være vidt forskellig ved de enkelte stationer, blandt andet bevirkede naturligvis læbæltegrænserne, at en byudvikling overhovedet ikke kunne finde sted ved nogle stationer. På den nordvest-sjællandske jernbane var det i Skippinge herred tilfældet med stationen ved Vørslev, der lå i det bælte, hvor der kun måtte drives høkerhandel, og der er aldrig vokset en by op omkring stationen. Ved Svebølle station, der blev placeret godt to kilometer fra Svebølle by, kom der først handlende efter århundredskiftet. Derimod blev stationen øst for herredsgården ved Jyderup som tidligere omtalt et nyt centrum på egnen. Stationen kom til at ligge knap to kilometer fra Jyderup by på det sted, hvor Skovvejen krydser landevejen Nykøbing-Slagelse. Samme år, som banen åbnede, byggede kromanden i Jyderup en ny kro lige over for stationsbygningen, og en prokurist i et Kalundborgfirma, Chr. F. Jensen, byggede et hus med købmandshandel ved siden af kroen. Købmanden udnyttede den gode placering til også at drive en omfattende handel med korn og foderstoffer samt tømmer. Han fik senere lagt et jernbanespor ind på pladsen mellem magasinbygningerne, således at han opnåede de bedst tænkelige transportbetingelser.

På kortet er jernbanen Vørslev-Slagelse tegnet ind. Den åbnede imidlertid først i 1898 og fik da stationer i Forsinge, Jerslev og Store Fuglede. Forsinge fik ikke nogen betydning som handelsplads – byen ligger inden for købmandslæbæltet ligesom Vørslev. I Jerslev kom stationen til at ligge kun et par hundrede meter fra

byen, og handelslivet fik en oplomstring. Blandt andet blev der bygget en købmandsforretning over for stationen samt en forretning over for hjørnet mellem landevejen og den lille sidevej, der fører op til stationen. I Store Fuglede ligger stationen ca. en kilometer fra byen, og der voksede en helt ny by op omkring stationen med flere købmandsforretninger.

I 1919 blev Slagelse-Vørslevbanen forlænget til Hørve. Den nye bane fik stationer i Kaltred, Alleshave, Eskebjerg, Følleslev og Skippinge. Banen førte ikke til nye bydannelser, men nu fik også købmændene i de byer, den passerede, lettere adgang til handel med grovvarer. Indtil da havde de – undertiden flere sammen – fået disse varer hjem med skib til Haunsø, og deres kunder måtte køre derned og hente varerne. Nu kunne kunderne nøjes med at køre hen på stationen, når der kom bud fra købmanden, at varerne var kommet.⁶⁹

Beslutningstagerne

Beslutningstagerne i forbindelse med de forretningslokaliseringer, der hidtil er beskrevet, var i næsten alle tilfælde de kommende butiksindehavere selv. Kun kroforretningerne danner en undtagelse, idet kroejerne indrettede butikkerne, som de derefter lejede ud.

I 1870'erne og 1880'erne blev temmelig mange købmandsejendomme derimod opført af andre end købmænd med henblik på udlejning. Initiativtagerne var i flere tilfælde gårdmænd, der udstykkede en parcel et fordelagtigt sted i en landsby, byggede et hus med butik og beboelse og derpå lejede det ud til en købmand.

I disse tilfælde var beslutningstageren i lokaliseringprocessen altså en anden end den, der senere kom til at drive forretningen. I Jorløse byggede en gårdejer f.eks. i 1884 et hus med købmandsbutik på en grund sydligst i byen, hvor vejen deler sig. Han lejede huset ud i nogle år, men nogen rigtig solid købmandsforretning blev det ikke, idet hans lejere den ene efter den anden gik konkurs med forretningen. Den blev solgt til en købmand i

1906, og efter at have skiftet ejer endnu en gang blev den solgt videre til en brugsforening i 1919, som endnu har til huse i den gamle bygning. I Svebølle byggede en gårdejer i 1886 en købmandsbutik på en parcel foran gården ud mod vejen. Bebyggelsen i Svebølle var dengang noget spredt, men forretningen kom til at ligge nogenlunde midt i byen.

Men også andre end gårdmænd indrettede købmandsbutikker til udlejning. I Jerslev opførte en hjulmand som tidligere nævnt omkring 1880 et nyt hus med butik og pakhus på et hjørne, og i Viskinge byggede en politiassistent i 1870erne et hus med butik ved siden af smedjen. I samme by blev et hus med en moderne indrettet butik og to beboelseslejligheder af en maler udlejet til en købmand og en håndværker i 1875. Denne forretning lå lige over for den store, som Frederik Ludvig Collats havde bygget.

Ændringer i lokaliseringsprocessen

Der kan konstateres visse ændringer i lokaliseringsprocessens forløb fra 1850erne til slutningen af år-

hundredet. De første forretninger blev næsten alle etableret på butiksindehaverens hidtidige bopæl, og det synes som om, en formålstjenlig erhvervskombination og gode transportmuligheder har haft den afgørende indflydelse på beslutningen om at oprette en forretning. Men butikkens beliggenhed viste sig også at have betydning. De forretninger, der var placeret centralt i en landsby, eller på anden måde havde en god beliggenhed, overlevede oftest grundlæggeren og blev videreført af andre, medens afsides beliggende forretninger hurtigt blev nedlagt igen.

I 1870erne og 1880erne, da der i højere grad end tidligere blev oprettet forretninger, hvis indehavere udelukkende beskæftigede sig med detailhandel, synes forretningernes placering at være blevet prioriteret højere. Her kan også den øgede konkurrence mellem forretningerne have spillet ind. I de første år var en forretning på landet i sig selv et fremskridt, og beliggenheden var af mindre betydning.

Men gennem hele perioden var man opmærksom på beliggenhedens betydning. I taksationsforretninger lige fra 1860erne fremhæves det, hvis en ejendom havde en heldig beliggenhed til handel eller håndværk.

Butiksbygninger

Traditionelle huse

Bygningsbestanden på landet var yderst ringe differentieret endnu ved midten af det 19. århundrede. Man kunne f.eks. ikke udefra se, om der var indrettet værksted i et hus, eller om huset udelukkende blev anvendt til beboelse. En nærmere undersøgelse af høkernes og de tidlige købmænds huse har heller ikke afsløret nogen ydre forskelle mellem disse og andre husmænds og håndværkeres huse. Byggemåden var egnens traditionelle – overkalket bindingsværk med stråtag og helgavle, der oftest var bræddeklædte. Ydervæggene havde tidligere været klinede, men midt i det 19. århundrede var tavlene i mange tilfælde lukket med mursten, og det var også tilfældet i høkernes og købmændenes huse. De fleste af de tidlige butikker blev indrettet i eksisterende bygninger, og efter synsforretningerne at dømme blev der ikke foretaget større ændringer i anledning af, at der kom butik i huset, og butikken satte sig i hvert fald ingen spor i husets ydre. Udefra kunne man kun se, at der boede en købmand eller høker, hvis der var stillet varer eller eventuelt tom emballage uden for huset, som det ofte var tilfældet. Og det var som nævnt heller ikke en selvfølge, at der blev ved at være butik i et hus, når der én gang havde været det.

Lars Peter Nielsen i Eskebjerg drev høkerhandel i sit hus fra 1860erne, og til han gik konkurs i 1891. Han boede i et bindingsværkshus med stråtag og spångavl, syv fag langt og fire fag dybt. Den forholdsvis store dybde gjorde, at huset kunne deles på langs. I de forreste to fag var der butik og stue, i de næste to fag køkken og pakrum, og de sidste tre fag var indrettet til vognport og hestestald. Ud for disse tre fag var der bygget en lude, dvs. en udbygning som taget var forlænget ud over.⁷⁰

Høker og hønsekræmmer Johan Nielsen på Torpe Mark havde til sin død i 1865 været ejer af et boelsted. Bygningerne lå i vinkel og var på henholdsvis elleve og fire fag. Beboelsen udgjorde omkring seks fag i alt, men da der foruden familien også boede en aftægtsmand på stedet, har der næppe været plads til at indrette et egentligt butikslokale.⁷¹

Waldemar Clausen, der drev forretning i Særslev i slutningen af 1850erne, blev i almindelighed opfattet som købmand, men heller ikke hans hus afveg i det ydre fra andre mindre huse i Særslev. Det var et lille stråttækt bindingsværkshus på kun fem fag, og Waldemar Clausen havde bygget et udhus til på samme størrelse. I sin bolig havde Waldemar Clausen imidlertid indrettet sig en hel del anderledes, end både husmændene og høkerne normalt gjorde (jvf. side 62).⁷² Heller ikke det kombinerede bageri/høkerhandel i Eskebjerg, som Laurids Jensen og Vilhelm Christian Constantin Gjessing etablerede i 1857, adskilte sig i det ydre fra andre huse. Huset var en seks fag lang bindingsværksbygning, der dog var temmelig bred, og som var bygget sammen i vinkel med et smallere udhus, også seks fag langt. Stuehuset vendte gavlen ud mod vejen. Denne gavl og den ene side af udhuset var grundmuret, resten af bygningen var bygget i bindingsværk (jvf. fig. 24)⁷³

Ombyggede huse

Der blev stadig indrettet butikker i ældre huse i 1870erne og 80erne. F.eks. blev købmandsforretningen ved landevejen i Rumperup i 1872 etableret i en ældre bygning, hvor der tidligere havde været garveri og høkerhandel. Det var en trelænget stråttækt bindingsværks-

gård med stuehus langs vejen. Der var imidlertid ikke tale om en almindelig bondegård. Det blev udtrykkelig bemærket, da ejendommen blev synet og takseret i 1875, at bygningen indeholdt en god og rummelig bolig for en familie uden for bondestanden (jvf. fig. 13)⁷⁴ På det tidspunkt blev ejendommen overtaget af en købmand, der var dyrlægesøn, og som købte den af sin mor.

I Viskinge blev et ældre bindingsværkshus forlænget med tolv alen i 1875. Den nye gavl, der vendte ud mod hovedlandevejen, blev grundmuret, og købmandsbutikken fik indgang herfra. Der blev sat to store butiksvinduer med jernsprosser i gavlen samt ruder i indgangsdøren. Det er det første kendte eksempel på egentlige butiksruder i undersøgelsesområdet. Den gamle del af huset var lejet ud til den tidligere ejer, der var snedker, medens købmanden fik butik og beboelse i den nye del.⁷⁵

Søren Pedersen i Jorløse fik i 1882 fæstebrev på et hus midt i byen på hjørnet af vejen op til kirken. Huset var kun på fem fag og havde klinede vægge og stråtag. Det ene fag blev revet ned, og i den ene ende af huset blev der bygget to fag til i længden. Ud mod vejen blev der bygget tre fag til i en vinkel, hvor butikken blev indrettet. Tilbygningerne blev opført i grundmur og fik tegltag.⁷⁶ Senere blev også den gamle del af huset bygget om, og der blev føjet en fløj bag på huset i forlængelse af butikken.

Nyopførte butikker

Helt fra 1860'erne blev der opført bygninger, hvor der fra starten var indrettet butikslokale, men de fleste nye huse med butikker blev dog først opført i 1870'erne og 1880'erne. Der er både eksempler på nybyggede købmandsforretninger opført som traditionelle bindingsværkshuse og som moderne grundmurede bygninger. Da væver og købmand Hans Chr. Larsen i Bjergsted i

1866–67 opførte nye bygninger, valgte han at bygge i bindingsværk med stråtag. Huset var imidlertid moderne indrettet med bl.a. tapetserede vægge i stuerne.⁷⁷

I Jerslev blev der foran hønsekræmmer og høker Søren Nielsens gamle ejendom bygget et nyt bindingsværkshus med butik helt ude på hjørnet omkring 1880. Der blev lagt tegltag på huset, hvilket man normalt ikke møder på bindingsværksbygninger på landet. Huset var kun på seks fag – knap 60 m² i alt – og købmanden, der lejede det, fik nogle år senere lov til at opføre et større hus i forlængelse af det første. Det nye hus blev grundmuret og blev både bredere og højere end bindingsværksbygningen, der efter et senere billede at dømme blev brugt som pakhus og kammer, eventuelt kontor.⁷⁸

I Viskinge opførte sadelmager og købmand Frederik Ludvig Collats nye bygninger i 1862. Forhuset, der var på 115 m² samt loft og kælder, blev indrettet til butik og beboelse. Det blev opført i grundmur og fik tegltag. Baghuset, hvor der var stalde m.m., blev derimod opført i bindingsværk med stråtag.⁷⁹

Ikke alle de nye bygninger var så rummelige. En gårdmand i Svebølle lod således i 1886 bygge en købmandsbutik samt bolig på tilsammen knap 80 m². Også her var der kælder under bygningen, der blev bygget i grundmur med spåntag. Bag huset lå et lille halvtagsudhus.⁸⁰

Den største af de kendte købmandsforretninger i undersøgelsesområdet fra denne tid opførte købmand Emil Dall i Bregninge i begyndelsen af 1880'erne. Han havde i 1879 lejet to mindre sammenbyggede huse midt i byen. Det ene var grundmuret og havde stråtag. Her var der butik, medens nabohuset blev anvendt til beboelse. I 1883 blev de gamle bygninger revet ned, og nye blev opført på samme sted. Butikken blev indrettet i en 23 meter lang smal bygning, og ved siden af den opførte Emil Dall et stort stuehus på knap 125 m² med høj kælder. Begge bygninger var grundmuret og havde tegltag. Bag stuehuset blev bygget nogle halvtagsbygninger med brændselsrum, vaskehus og stald. Købmanden erhvervede også grunde på den anden side af

Fig. 15. Anton Rørbechs forretning i Jerslev. Forretningen er placeret direkte ud til et hjørne midt i byen. Bindingsværkshuset til venstre blev opført 1879 eller 1880 og rummede i starten både butik og bolig. Det større grundmurede hus med den nye butik og bolig blev opført mellem 1884 og 1887. Postkort i privateje, poststempelt 1907.

Fig. 16. Købmandsforretning i Svebølle fotograferet omkring 1900. Bygningen er opført i 1872 som filialbutik fra en købmandsforretning i Sæby ved Tissø, og Hans Møller overtog forretningen i 1899. Foto i privateje.

vejen, hvor der kom til at ligge en magasinbygning og to lange halvtagshuse med paptag.⁸¹

De nye købmandsbutikker i grundmurede bygninger skilte sig ud fra den traditionelle bebyggelse, men netop i disse år begyndte også gårdejerne at udskifte deres gamle stuehuse med moderne grundmurede, så noget særsyn har købmandsbygningerne ikke i sig selv været i bebyggelsesmønsteret.⁸²

Kroer

En del købmandsforretninger blev som nævnt etableret på kroerne, og disse skilte sig i byggemåde ofte ud fra almindelige gårde og huse. F.eks. havde Beks Kro i 1855 fået grundmuret, teglhængt stuehus i »gotisk Stil«. Faurbo Kros stuelænge var også delvis grundmuret allerede i 1858, medens Bromølle Kro og Viskinge Kro var bygget i bindingsværk. De havde dog rummelige lokaler – om Viskinge Kro bemærkes i 1859, at den afgav en god bopæl for en familie uden for bondestanden.⁸³

Butiksfacader

Det var først, da købmandsforretningerne fik bygget egentlige butiksfacader, at de markerede sig som nye elementer i landsbyernes fysiske miljø. Omkring midten af århundredet begyndte købstædernes butikker at få udstillingsvinduer, som regel høje seksrude vinduer, og i 1860erne blev vinduesudstillinger stadig mere udbredt.⁸⁴ Det var imidlertid først ind i 1870erne, at også nogle af landkøbmændene fik indrettet butikker med mulighed for lidt større vinduesudstillinger, end et almindeligt stuevindue gav adgang til. Som nævnt blev den første kendte butik i undersøgelsesområdet med store vinduer indrettet i Viskinge i 1875, og Chr. F. Jensens forretning, der åbnede samme år ved Jyderup

Fig. 17. Annonce i Kalundborg Dagblad 9.12.1880. Julius Storch var en af de første købmænd på egnen, der havde egentlige udstillingsvinduer i sin butik. Og han havde åbenbart sans for de salgsfremmende muligheder, der lå i at præsentere varerne i en vinduesudstilling.

station, havde også store butiksrunder fra starten. Bag ruderne blev som regel anbragt en træmontre, i hvilken varerne kunne stilles på bunden og på hylder op ad siderne.

De tidlige købmænd satte ikke navneskilt over døren til butikken. Alle vidste, hvem købmanden var. Selv i en så stor forretning som Chr. F. Jensens ved Jyderup station, hvor der dog også kunne tænkes at komme kunder, der ikke var lokalkendt, kom der først navn på huset efter århundredskiftet. På fotografier fra den tid ses navneskilte eller eventuelt navn malet direkte på muren (jvf. fig. 16) på flere butikker, men ikke på alle. Navneskilte havde – ligesom vinduesudstillinger og de reklameskilte, som købmændene senere fik op for margarine, øl, vin m.v. – egentlig ikke nogen praktisk betydning i en landsby, hvor alle kendte købmanden og vidste, hvad han handlede med.⁸⁵ Men alle tre former for reklame signalerede over for publikum, at købmanden havde en vis professionel standard, og de kunder, der en gang imellem kom til købstaden og så forretningerne der, kunne se, at deres købmand også formåede at følge med udviklingen.

Men der var langt op i tiden købmænd, der handlede fra butikker, som ikke i det ydre skilte sig ud fra den øvrige bebyggelse, og høkerne fik næppe nogensinde egentlige butiksfacader på deres huse.

Fig. 18. Købmandsforretning på Aalborgegnen fotograferet o. 1900. Vinduesudstillingen er arrangeret på hylder bag sprosserne og består som i mange andre butikker udelukkende af porcellæns- og glasvarer. Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune.

Hvem blev høker og købmand?

Både i Sverige og i Norge har undersøgelser vist, at de personer, der drev butikshandel på landet i forrige århundrede, udgjorde en meget uhomogen gruppe. Den spændte fra folk, for hvem alt andet var glippet, og som så slog sig på lidt småhandel, og til velbjergede købstadsborgere, der flyttede på landet og drev en stor velassorteret forretning med flere ansatte i butikken.⁸⁶

Billedet er lige så broget, når talen er om danske forhold. I det følgende skal en række eksempler på høkeres og købmænds karriereforløb analyseres i et forsøg på trods alt at finde mere generelle træk. Blandt eksemplerne er der flere købmænd, der først begyndte at handle efter 1890, samt en enkelt fra Jyderup, der ligger uden for undersøgelsesområdet. Efter 1890 er købmændene i området ikke undersøgt systematisk, men fra nogle forretninger har det været muligt at skaffe mundtlige beretninger om købmændene, og dette materiale er også draget med ind. I øvrigt er materialet meget uegalt, fordi oplysningerne om den enkelte købmand eller høker er stykket sammen fra mange forskellige kilder.

Nogle få faktorer som fødested og alder på etableringstidspunktet egner sig til en kvantitativ bearbejdelse. Talmaterialet er dog på nogle punkter meget lille og kan ikke tåle en alt for hård fortolkning, men sammen med beskrivelserne af de enkelte høkere og købmænd kan det alligevel bidrage til at tegne et billede af de handlendes baggrund.

Høkere og købmænd vil blive behandlet hver for sig ud fra den betragtning, at de også i samtiden blev betragtet som to grupper med hver sine kendetegn. Som høkere er også regnet handlende med næringsbevis som detailhandlere, hvis det vides med sikkerhed, at den pågældende kun drev en høkerforretning. Også det

modsatte kan være tilfældet, jvf. den tidligere omtalte Waldemar Clausen i Særslev, der drev købmændsforretning på et høkerbevis, men som her er talt som købmand.

	1856–60	1861–70	1871–80	1881–90
–24				
25–29	6	10	2	2
30–34	7	3	2	6
35–39	11	4	2	3
40–44	10		2	1
45–49	4	1	2	2
50–54	4		1	1
55–59	3		3	1
60–64	1		1	2
65–69	1	1		1
70–74	1	1		
75–79	2			
ukendt	1	6	9	2
i alt	51	26	24	21

Fig. 19. Høkernes alder på etableringstidspunktet. I nogle tilfælde kendes det nøjagtige etableringsår ikke, og der er da regnet med det tidligste tidspunkt, hvor det vides, at den pågældende handler. Kilde: kartotek, jvf. Bilag I.

	1856-60	1861-70	1871-80	1881-90
-24		1	2	4
25-29	2	2	9	13
30-34		4	8	9
35-39	1	3	3	4
40-44		3	3	6
45-49		3	3	2
50-54		1		3
55-59			1	2
60-64			1	
65-69				
70-74				
75-79				
ukendt		4	3	7
i alt	3	21	33	50

Fig. 20. Købmændenes og detaillisternes alder på etableringstidspunktet. Ligesom for høkernes vedkommende kendes ikke alle købmændenes etableringsår helt nøjagtigt. Kilde: kartotek, jvf. Bilag I.

Høkere

Høkerne tilhørte husmandsklassen og var dermed medlemmer af en social gruppe, der stod i en marginal position i forhold til den vigtigste ressource i bondesamfundet, nemlig jorden. Ligesom andre husmænd måtte høkerne drive flere erhverv side om side for at skaffe de fornødne indtægter. Det er derfor heller ikke overraskende, at der var så stor spredning i høkernes alder på det tidspunkt, da de etablerede forretning. Det synes imidlertid at være karakteristisk for høkerne, at de var gift, før de begyndte at handle. Høkerbutikkerne blev nemlig meget ofte passet af konerne, hvilket var nødvendigt, fordi etablering af en høkerforretning ikke

indebar et erhvervsskifte for manden, men derimod kun, at endnu en indtægtsmulighed blev føjet til husstandens øvrige.

Men høkerhandel var også et erhverv, som ældre kunne ty til, når de ikke længere havde kræfter til at arbejde i deres oprindelige erhverv og ikke havde mulighed for at blive forsørgt som aftægtsfolk. F.eks. flyttede en 67-årig fisker, der havde boet syd for Tissø, til Jorløse i 1882 og løste næringsbevis som høker. Han var enkemand og kom til at bo i et hus sammen med en arbejdsmandsfamilie.

En undersøgelse af høkernes fødesteder viser, at forholdsvis mange – langt flere end købmændene – var lokale, og at kun få stammede fra købstæderne, kun en niendedel mod en fjerdedel af købmændene (jvf. fig. 21-22). De fleste af de høkere, der havde deres baggrund i et købstadmiljø, var tilmed ikke særlig typiske. Mange af dem var møllere og bagere, dvs. folk, for hvem høkerhandelen var af underordnet betydning, og som først og fremmest blev identificeret med deres ho-

	Høkerne		Høkernes ægtefæller	
	heraf i købstæder		heraf i købstæder	
Sognet	27		28	
Nabosognet	21		17	
Øvrige Holbæk amt	30	5	23	3
Øvrige Sjælland	18	7	11	4
Øvrige Danmark	4	2	5	1
Udlandet	2			
Ukendt	20			
I alt	122	14	84	8

Fig. 21. Høkernes fødested (se fig. 22).

	Købmændene		Købmændenes ægtefæller	
		heraf i købstæder		heraf i købstæder
Sognet	18		14	
Nabosognet	12		8	
Øvrige Holbæk amt	30	12	27	7
Øvrige Sjælland	22	9	9	6
Øvrige Danmark	9	7	3	
Udlandet			3	
Ukendt	17			
I alt	108	28	64	13

Fig. 22. Købmændenes og detaillisternes fødested. For både købmændene og høkerne gælder det, at antallet af ægtefæller er relativt lille. Det skyldes, at ægtefællerne kun kan findes gennem folketællingerne, men at nogle handlende enten ikke har boet i området et år, hvor der blev foretaget folketælling, eller at de ikke har kunnet identificeres i denne.

vederhverv, der i forvejen gav dem en noget anden status end den, f.eks. landhåndværkere eller hønsekræmmere med en høkerbutik havde. Andre af de høkere, der var født i købstæder, drev håndværk, som de meget vel kan være udlært i hos en købstadhåndværker. Det gælder f.eks. murer Andreas Scheibye fra Aarhus og skomager Henrik Schacht fra Kalundborg, der begge var høkere i slutningen af 1850erne, den første i Svebølle, den anden i Jorløse.

Hønsekræmmere

Men de fleste høkere var altså lokale, og som tidligere nævnt var der mange af de første høkere, der også ernærede sig som hønsekræmmere. Flere af dem var desuden slagtere. En typisk repræsentant for denne gruppe var Jens Pedersen i Ubby. Han var født i sognet i slutningen af 1820erne og var omkring 30, da han begyndte at handle som hønsekræmmer. På det tidspunkt var han blevet gift og havde en datter. Hans kone Ane Marie Nielsdatter, der stammede fra Aunsø sogn, var et par år ældre end sin mand. De havde formentlig overtaget hans forældres hus i Ubby, og hans mor boede hos dem. Nogenlunde samtidig med at Jens Pedersen blev hønsekræmmer, etablerede han også høkerhandel og indrettede en butik i huset. I en senere folketælling oplyses det, at Jens Pedersen ernærede sig som skomager. Erhvervsskiftet fra hønsekræmmer og høker til skomager kan måske undre, men sandsynligvis har han til stadighed drevet alle tre erhverv sammen, og det beror på en tilfældighed, hvad der i de enkelte folketællinger er blevet anført som hovederhverv. Det er muligt, at Jens Pedersen tilmed også var slagter. I hvert fald må han have foretaget en del af tilberedningsprocessen ved de skind, han senere solgte, for han havde ofte skind hængende til tørre på sit hus.⁸⁷ En gang i 1870erne blev han og Ane Marie Nielsdatter skilt, hvilket var ret usædvanligt på den tid. Jens Pedersen forlod hjemmet, og hans kone førte høkerbutikken videre. Svigermoderen blev boende der til sin død, men måtte have fattighjælp de sidste år. Da de tre døtre blev voksne, ernærede de sig ved at sy. Bortset fra skilsmissen må Jens Pedersen og hans familie siges at være meget typiske for denne gruppe høkere.

Undertiden havde hønsekræmmerne et mindre landbrug ved siden af kræmmer- og høkerhandelen, og nogle af dem gik også på dagleje, dvs. de havde samme funktion over for gårdmændene som alle andre husmænd og mange landhåndværkere, nemlig at udgøre en arbejdskraftreserve i travle perioder.

Der er et enkelt eksempel på, at det lykkedes en

hønskræmmer og høker at få udvidet sit landbrug til en lille gård. Ole Christensen i Rugtved var søn af en hønskræmmer og høker (faderen havde fået kgl. bevilling til høkerhandel i 1847). Da faderen døde, overtog Ole Christensen hans boelsted i Rugtved. Han giftede sig med en enke, der var murerdatter, og overtog senere svigerfaderens to huse. I 1870 byggede Ole Christensen nyt stuehus til boelstedet, og der blev indrettet butik i huset. Ole Christensen løste detailhandler- og brændevinsbevis i 1872. Rent teknisk var han altså detaillist, men som så mange andre høkere har han sikkert kun fået detailhandlerbevis for at få adgang til at forhandle brændevin. Der synes i hvert fald ikke at have været tale om nogen større butikshandel, for i folketællingen for 1880 blev ejendommen betegnet som en gård og Ole Christensen som gårdmand. Han fortsatte med hønskræmmerhandelen, og endnu i 1940'erne huskede man på gården, hvordan han havde kørt til København med opkøbte varer.⁸⁸

Undertiden blev hønskræmmerhandel og høkerhandel kombineret på den måde, at en voksen søn drev hønskræmmerhandelen, medens hans far havde høkerbutikken, men også i disse tilfælde som regel sammen et andet erhverv. Et eksempel er de tidligere omtalte Jens Andersen og Peder Jensen i Bregninge. Faderen var væver og høker, sønnen var hønskræmmer. I Store Fuglede boede i 1850'erne hønskræmmer Fritz Fagerlin og hans fader, der var snedker og høker.

Daglejere

Ved at kombinere hønskræmmerhandel eller fragtkørsel med høkerhandel fik høkerne løst transportproblemet på den mest fordelagtige måde, men høkerhandel blev også drevet sammen med snart sagt alle andre erhverv, uden at der synes at være anden fordel forbundet hermed, end at endnu en indtægtskilde blev føjet til famliens øvrige. Der var en del husmænd/daglejere, der også blev høkere, selv om handelen ikke i alle

tilfælde lykkedes lige godt for dem. F.eks. løste Lars Peder Jensen i Smakkerup næringsbevis som høker i 1887. Han var født ved Korsør i 1843 og havde arbejdet på Viskingegaard i 23 år, da han begyndte at handle. Han havde kone og to børn på syv og to år, og desuden boede der en gammel aftægtskone i huset, men hun var tilsyneladende ikke i familie med hverken Lars Peder Jensen eller hans kone. Lars Peder Jensens høkerhandel er sikkert ikke blevet særlig omfattende, for i folketællingen for 1890 nævnes det overhovedet ikke, at der også var butik i huset, og da der gøres status over indehavere af næringsbeviser i jurisdiktionen i 1891, konstateres det, at Lars Peder Jensen ikke længere driver handel.

Håndværkere

Næsten alle håndværk var repræsenteret blandt høkerne: væver, skrædder, skomager, garver, murer, tømrer, snedker, glarmester, hjulmand, bødker, sadelmager og smed. Og det var ikke udelukkende håndværkere, der arbejdede hjemme, som åbnede høkerforretning, selv om det nok var mest fordelagtigt for dem, fordi de gennem deres håndværk i forvejen trak kunder til huset. Skrædderne arbejdede f.eks. mest ude hos kunderne, men flere skræddere blev også høkere. En af dem var Thor Olsen i Sejerby på Sejerø. Han var født på Sejerø i 1826, og hans kone Ane Kirstine Rasmussdatter var ligeledes fra Sejerø. Han drev høkerhandel fra slutningen af 1850'erne og løste også næringsbevis som detailhandler i 1867. I 1870 gik han imidlertid konkurs med forretningen, og siden blev han betegnet med det mere neutrale »handelsmand«. Men Thor Olsen havde endnu et erhverv. Han blev nemlig betalt af byens beboere for at gå omkring med breve, og senere blev han Sejerøs første officielle postbud.⁸⁹

Karoline Graves

Folkemindeskildreren Karoline Graves og hendes mand Peter Graves livsløb er på mange måder typisk for høkerne, selv om det kun var i korte perioder, at de drev høkerhandel. Begge var børn af landhåndværkere med lidt jord. Karoline Graves havde i sin ungdom tjent på nogle gårde, men på grund af sygdom begyndte hun i stedet at ernære sig som sypige. Peter Graves var træskomand, og de kom til at bo i hans forældres hus i Svebølle, da de i 1884 blev gift. Peter Graves havde som ungkarl været møllersvend, og han begyndte nu også at bilde møllesten for Kongens Møller og herregårdsmøllerne, foruden at de drev et lille landbrug. Pløjning og kørsel fik de fra Øresø Mølle, hvor Peter Graves til gengæld arbejdede i høsten. I 1898 forpagtede de Tjørnelunde Mølle i nærheden af Ruds Vedby. Forpagtningssafgiften viste sig imidlertid at være for høj i forhold til møllens afkast, og for at bedre økonomien oprettede de en lille høkerhandel, som Karoline Graves passede. I 1905 opgav de møllen og købte et hus på Viskinge mark i nærheden af Vørslev station.

De flyttede butiksinventaret fra møllen med og indrettede igen høkerhandel. (Huset havde i øvrigt i 1870'erne og 1880'erne været beboet af en slagter og høker). Peter Graves blev nogle år senere for syg til at kunne klare hårdt legemligt arbejde, og da butikken ikke gik særligt godt, solgte de huset og flyttede ind i en arbejderbolig under Birkendegaard. Peter Graves gav sig igen til at lave træsko, og Karoline Graves syede for folk. I mellemtiden var deres børn blevet voksne, og fire af dem udvandrede til Amerika, hvor familien i forvejen havde venner og slægtninge boende. Få år senere fik Karoline Graves tilbudt at blive kustode ved Kalundborg Museum, og først på dette tidspunkt skilte deres livsløb sig ud fra mange andre husmandsfolks, der også søgte at skaffe sig en ekstra indkomst gennem en lille høkerhandel.⁹⁰

Den typiske høker

Den typiske høker var altså husmand. Han havde sin bolig på et sted, der havde en gunstig beliggenhed for handel, selv om dette var mindre væsentligt for hønsekræmmerne, der kunne køre omkring til kunderne med varer. Høkeren åbnede først forretning, efter at han var blevet gift. Dels var der brug for den ekstra indtægt, dels var der så en mulighed for, at konen kunne passe butikken, medens manden fortsatte med sit oprindelige erhverv. På grund af lovgivningens bestemmelser var det imidlertid altid ham og ikke konen, der løste næringsbevis. Hvis manden var hønsekræmmer, var det også ham, der sørgede for indkøb af varer til butikken. Havde butikken fået en heldig beliggenhed, blev den måske fortsat af næste generation, eller huset blev solgt til en købmand. Mange høkerbutikker blev dog lukket, når indehaveren holdt op med at handle eller døde, og den tidligere butik efterlod sig ingen synlige spor i husets ydre. Høkernes børn synes at være forblevet i gruppen af husmænd og håndværkere, men der er kun ringe muligheder for at følge dem.

Men det var ikke kun ydre faktorer som mulige erhvervskombinationer og lignende, der var afgørende for, om en mand blev høker. Handelen tiltrak en bestemt personlighedstype.⁹¹ Åbenhed og lyst til kontakt med fremmede sammen med en vis villighed til at tage chancer var karakteristiske træk ved handelsmanden, men disse træk stod i modsætning til bondesamfundets fremherskende normer. Ifølge disse var forsigtighed og tilbageholdenhed positive træk, og handelsvirksomhed, navnlig kræmmerhandel der foregik på stadige rejser borte fra hjemmet, blev betragtet med mistro og en vis foragt. Handelsmanden arbejdede ifølge bøndernes opfattelse ikke rigtigt for sin fortjeneste. I og med at så mange høkere samtidig var hønsekræmmere, blev vurderingen af kræmmerne uden tvivl overført på høkerne. Den nedsættende tone, der lå i selve erhvervsbetegnelsen »høker«, er tidligere omtalt. Det var da heller ikke de egentlige bærere af bondesamfundets normer, nemlig gårdmændene, der blev høkere, men derimod

bondesamfundets underklasse, husmænd og indsiddere, der i forvejen indtog en marginal position, og som derfor ikke havde nogen status at miste ved at gå ind i et erhverv, der egentlig ikke var helt respektabelt.⁹²

Købmænd

Blandt de første købmænd var der nogle, der ligesom høkerne drev forretningen sammen med et andet erhverv, men købmandshandel blev hurtigt enerhverv i modsætning til høkerhandel. Skemaet over købmændenes alder på etableringstidspunktet (fig. 20) viser da også en jævn fordeling fra 25 til 50 år indtil 1870, men derefter var de unge klart i overtal. Købmandshandel var på det tidspunkt blevet et erhverv, der også på landet kunne drives alene, og som man som ung kunne vælge at blive uddannet til. Den mest almindelige etableringsalder for købmænd lå efter 1870 på mellem 25 og 35 år, men der var enkelte på under 25 år. De kunne dog kun løse næringsbevis, hvis de havde myndighedsbevilling, og flere af dem var da også ansat som forretningsbestyrere i filialbutikker. En anden udvej var, at en ung købmand løste næringsbevis i faderens navn. Det gjorde f.eks. den kun 21-årige Hans Ludvig Madsen, da han i 1890 blev købmand i Bjergsted Kro, og igen da han et par år senere åbnede en forretning i Kelleklinte. Hans far var skomager i Bregninge og boede ikke på noget tidspunkt hverken i Bjergsted eller Kelleklinte, hvor han ifølge næringsprotokollen skulle drive købmandsforretning.

Høkerne var som nævnt næsten altid gift, hvorimod mange af de unge, der etablerede købmandsforretning, først blev gift i forbindelse med, at de fik egen forretning og dermed kunne forsørge en familie. En del af dem forblev i øvrigt ugift. Da de ernærede sig ved købmandshandel alene og derfor kunne være hjemme hele tiden, var de jo heller ikke afhængige af at have en kone, der kunne passe butikken, selv om mange købmandskoner naturligvis hjalp med i butikken.

Håndværkere

Men selv om nogle af de tidlige købmænd kombinerede flere erhverv, var der alligevel en tydelig forskel på dem og høkerne. De håndværkere, der åbnede købmandsforretning, havde som regel en større virksomhed med svende og lærlinge i forvejen. Etableringsomkostningerne var jo også højere for købmændene end for høkerne. Dels var varesortimentet større, dels krævedes der mere inventar til en købmandsbutik end til en høkerbutik. Det er tidligere nævnt, at væver Hans Chr. Larsen i Bjergsted byggede nyt hus med både butik og væverværksted i 1866–67. Han var omkring 28 år, da han åbnede købmandshandel i 1863, og ifølge folketællingen fra 1870 betragtedes købmandshandelen åbenbart som Hans Chr. Larsens hovederhverv. Han blev i hvert fald kaldt »købmand«, så det var formodentlig ham, der stod for den side af virksomheden, medens hans to væversvende passede væveriet. Det gik dog senere noget tilbage for ham. Et par gange i 1870'erne var han i økonomiske vanskeligheder og opsigede sin bevilling til brændevinshandel. Derved kunne han slippe for at betale brændevinsafgift, og han kunne tilmed gøre krav på at få afgiften tilbagebetalt for den tid, han allerede havde betalt forud. Men nogen handel vedblev han dog at drive. I 1902 løste han nemlig næringsbevis som marskandiser.

En anden større håndværker, der blev købmand, var smed Haagen Frich Hansen i Eskebjerg. Han løste næringsbevis som købmand i slutningen af 1862 – da var han 46 år. I 1860 var der ansat en svend og to lærlinge i hans smedje. Haagen Frich Hansen stammede fra Kundby, hvor hans far var smed. Da faderen døde, giftede moderen sig med en smed i Trønninge, hvor Haagen Frich Hansen arbejdede fra 1831 til 1839. Derefter var han hos smeden i Butterup til 1841 og flyttede så til Eskebjerg, hvor han forestod smedeværkstedet et år, før han selv overtog det. Ejendommen var hans egen, og han var altså ikke ansat som bysmed. Han nåede aldrig at arbejde købmandsforretningen rigtigt op, idet han døde allerede i 1863.

Handelsbetjente

Skemaerne over høkernes og købmændenes fødested (fig. 21–22) viser, at langt færre købmænd end høkere var lokale folk, og at flere af købmændene havde deres baggrund i et købstadmiljø, end det var tilfældet med høkere. Mange af købmændene benævnes »handelsbetjente« i næringsdokumenterne, dvs. de var udlært hos en købmand. Da der efterhånden blev etableret større købmandsforretninger på landet, blev det også muligt at komme i lære der, men de tidlige handelsbetjente er sikkert næsten alle udlært hos købstadkøbmænd.

Blandt dem kan nævnes Jens Ernst Herløv, der i 1858 lejede købmandsbutikken i Faurbo Kro. Han var da 26 år gammel. Han stammede fra Holbæk, hvor hans far var spækhøker. De første år, han boede i Faurbo, var han ungkarl, senere blev han gift med Johanne Christiane Krüger fra Tønning i Slesvig. Købmand Herløv kom i økonomiske vanskeligheder i 1862 og måtte erklære sig konkurs, men han fik en ordning, så han kunne fortsætte forretningen. I midten af 1860'erne fremlejede han forretningen til Chr. Eduard Henrichsen, der kom fra Asnæs i Odsherred, men var født i Sorø, og Jens Ernst Herløv flyttede med sin familie til Snertinge. Senere må han atter have overtaget forretningen i kroen, for i 1869 erklærede han sig igen konkurs, og forretningen overgik nu til hans svoger, H. C. S. Krüger. Købmand Herløv flyttede derefter til København, hvor han drev kommissionsforretning. Han tilbød gennem annoncer i den lokale avis landmændene at opkøbe deres produkter og kunne således drage nytte af, at han var kendt af de fleste på egnen.

Andre af de store købmænd på egnen havde større held med deres forretninger end Jens Ernst Herløv. Emil Dall, der i begyndelsen af 1880'erne byggede den store forretning i Bregninge, var københavner. Han var født i 1852 og flyttede til Bregninge i 1879. Før den tid havde han vistnok arbejdet hos købmanden i Svinninge Kro. Sandsynligvis havde han også truffet sin kone der. Emilie Vilhelmine Helene Pedersen havde i hvert fald

J. E. Herløv
anbefaler sig til Dhrr. Landmænd til daglig
Modtagelse af Smør, Ost, Uld og Kornvarer,
der stedse forhandles pr. Contant til Kjøbenhavns
høieste Priser. Commission og Oplag af alle
Sorter Foder- og Gødningstoffer. Lager af
dobbelttørret Lüneborgersalt.
J. E. Herløv,
Gl. Torv 24, Kjøbenhavn.

Fig. 23. Annonce i Kalundborg Avis 2.1.1875.

boet i Svinninge, inden hun i 1882 flyttede til Bregninge og blev gift med Emil Dall. Hun stammede fra Buske Kro ved Hvalsø. Både Jens Ernst Herløv og Emil Dall er eksempler på, at købmændene etablerede sig først og ventede med at gifte sig, til de havde skaffet sig mulighed for at forsørge en kone. Emil Dall havde fra starten en lærling i butikken og en pige til at hjælpe med husholdningen. Siden blev antallet af ansatte udvidet, så der både var karl og lærling og undertiden også en kommis i forretningen samt en eller to tjenestepiger i huset. Desuden holdt købmanden privatlærerinde til sine tre døtre. Emil Dall drev forretningen helt til 1917.

August Herløv i Eskebjerg havde også arbejdet i købmandsforretningen i Svinninge Kro, før han blev selvstændig i 1882. Han var købmandssøn fra Kalundborg og var meget ung – kun 23 år. Huset, han åbnede forretning i, var det tidligere bageri på et hjørne i Eskebjerg by, hvor der omkring 1860 også havde været drevet høkerhandel. I begyndelsen hjalp August Herløvs bror i forretningen. Også han var handelsbetjent, og han blev senere selvstændig købmand i Svebølle. Til at forestå husholdningen havde de en husbestyrerinde, som stammede fra Tjørnelunde ved Slagelse, og som tidligere havde arbejdet hos en bager. Hun og August Herløv giftede sig i 1891. I 1886 fik August Herløv

Fig. 24. August Herløw i døren til sin forretning i Eskebjerg omkring 1900. Han stammede fra en købmandsfamilie i Kalundborg, og det er den velklædte købstadborger, der her er fotograferet. Navneskilte på butikkerne var endnu ikke almindelige på landet, og skiltet over døren er med til at understrege indtrykket af en købmand, der lægger vægt på at give sin forretning et professionelt præg. Foto i privateje.

økonomiske vanskeligheder. Det skete for mange købmænd netop i disse år og hænger formentlig sammen med landbrugskrisen. Netop i 1886 og 1887 nåede priserne på landbrugsprodukter helt i bund.⁹³ Landmændenes købekraft har i denne situation været stærkt begrænset, og købmændenes omsætning er gået mere tilbage, end mange forretningers økonomi kunne bære. Efter alt at dømme trådte August Herløvs far til og hjalp sønnen over vanskelighederne, så han kunne fortsætte.⁹⁴ Forretningen er dog nok gået lidt småt i årene derefter, for i 1890 boede der endnu en familie i huset, en smed med kone og to børn. Smeden havde i et par år i midten af 1880'erne drevet manufakturforretning i Eskebjerg og havde også handlet med brugt tøj.⁹⁵ Smedefamilien flyttede igen, formodentlig da August Herløw blev gift i 1891. I årene derefter gik forretningen godt, og kort efter århundredskiftet kunne han bygge en stor moderne ejendom på stedet (jvf. fig. 11). August Herløw blev efterfulgt af sin søn, formelt i 1935, men reelt mange år tidligere, idet sønnen overtog den daglige ledelse, da han vendte hjem efter at være blevet uddannet i en anden forretning. Der var seks sønner hos købmændsfamilien i Eskebjerg, og deraf blev de to uddannet som købmænd, medens en tredje blev arkitekt.⁹⁶

Fleere af købmændene i området var af samme type som Emil Dall og August Herløw. De var professionelle købmænd med en praktisk uddannelse, og de havde evner og held til at drive en landforretning frem.

Her skal endnu kun omtales en enkelt, nemlig Chr. F. Jensen i Jyderup, der oparbejdede egnens største købmændsforretning. Hans oprindelse fortæber sig lidt i det dunkle, men han var født i 1845, og hans far var vistnok skomager i København. Som barn havde han gået på Opfostringshuset. Det fortælles, at han som ung havde deltaget i studedrifter mellem Kalundborg og København. Undervejs havde de blandt andet gjort holdt ved den gamle kro i Jyderup, og derfra stammede hans kendskab til egnen. Senere blev han prokurist i et Kalundborgfirma. Da jernbanen blev bygget, åbnede han købmændsforretning lige over for stationen, og

ejendommen blev stadig udvidet gennem de næste mange år. Han giftede sig med en farverdatter fra Kalundborg, hvis bror i øvrigt blev manufakturhandler i Jyderup. Den grund, forretningen kom til at ligge på, var en parcel af en gård, og i 1881 købte Chr. F. Jensen resten af gården. Der går en historie om, at han og købmand Peter Julius Rønne, der havde købmændsforretningen ved Jyderup Kirke, kørte om kap til Kalundborg den dag, da Søbækgården, som den hed, skulle sælges.⁹⁷ Hvad enten historien er sand eller ej, fortæller den, at købmændene nu – seks år efter at banen var åbnet – var ivrige efter at være med omkring spekulatio- nen i byggegrunde i den kommende stationsby. Det var som sagt Chr. F. Jensen, der vandt, og Søbækgårdens jorder blev efterhånden udstykket i byggegrunde, dog ikke mere, end at gården stadig kunne drives som landbrug. Alle grundene blev belagt med klausul om, at der ikke måtte drives købmændsforretning på dem, og Chr. F. Jensen kunne mange år frem bevare sin monopolstilling som købmand i Jyderup Stationsby. Han trak sig tilbage i 1904 og overlod forretningen til sin ene søn, medens den anden fik Søbækgården, hvor han senere oprettede cementstøberi. Den søn, der drev forretningen videre, havde efter en realeksamen fra Sorø Akademi fået en grundig handelsuddannelse. Dels havde han arbejdet i et firma i Hamburg, dels havde han været i et pibefirma i England. Chr. F. Jensens tre døtre blev gift med henholdsvis en ingeniør, en præst og en grosserer. Selv flyttede han efter afståelsen af forretningen til en stor nybygget repræsentativ villa i stationsbyen.⁹⁸

I 1870'erne og 80'erne blev en del købmændsforretninger opført med henblik på udlejning. De fleste af dem blev lejet af handelsbetjente som f.eks. Andreas Sørensen Abildgaard, der i 1886 lejede den forretning i Jorløse, som en gårdmand havde opført et par år tidligere. Andreas Sørensen Abildgaard stammede fra Aalborg, hvor hans far havde været murersvend. Han var kun 23 år, da han blev selvstændig. Muligvis havde han arbejdet hos andre købmænd på egnen, for da han skulle løse næringsbevis, mødte han frem med attester

fra en købmand i Ruds Vedby og en købmand i Svebølle. Disse attester fra tidligere arbejdsgivere eller muligvis kommende forretningsforbindelser bekræftede i de fleste tilfælde blot den pågældendes identitet, samt at underskriverne kendte ham som et retskaffent menneske, der ikke havde været straffet. Andreas Sørensen Abildgaard var ungkarl, men blev forlovet med en datter af skovfogeden i Trustrup ved Madesø nord for Jorløse. De nåede imidlertid aldrig at blive gift, for allerede året efter døde han efter nogen tids sygdom.

Andreas Sørensen Abildgaard og hans familie er et eksempel på, hvordan den øgede geografiske mobilitet kunne sprede en søskendeflok for alle vinde. To brødre og en søster var blevet i Aalborg, hvor de ernærede sig som henholdsvis skomager, cigarmager og sypige. En tredje bror var skrædder i Berlin, og en fjerde bror var udvandret til Amerika, og familien havde mistet kontakten med ham. Den sidste bror var altså blevet købmand i Jorløse.

Gårdmandssønner

Nogle få af købmændene var gårdmandssønner, men først omkring århundredskiftet synes det at blive mere almindeligt, at gårdmandssønner kom i købmandslære. Tidligere var det blevet betragtet som en social deklassering for gårdmændene at beskæftige sig med andet end landbrug, men med de forandringer, der skete i bondesamfundet i slutningen af det 19. århundrede, fik bønderne øjnene op for, at man også kunne blive andet end landmand, og gårdmandssønner begyndte at søge uddannelse inden for andre fag, og altså også inden for handel.⁹⁹ Men det var karakteristisk, at de blev købmænd og ikke høkere, hvilket jo ville have givet associationer til husmandsklassen.

Hans Chr. Hansen i Følleslev var en af de gårdmandssønner, der blev købmænd. Han var født i 1875 i et grundtvigsk gårdmandshjem i Særslev, gik i friskole og kom som ung på Vallekilde Højskole, hvor han i

nogle vintre ledede gymnastikken. Senere gik han på handelsskole i København, og der etablerede han sin første forretning, en høkerbutik i Dannebrogsgade på Vesterbro. Kort efter århundredskiftet vendte han tilbage til sin hjemegn og fik stillingen som uddeler i Faurbo Brugsforening, der havde til huse i den tidligere Faurbo Kro. Brugsuddelere havde i almindelighed ikke nogen høj status – de var ansat af foreningernes bestyrelser, hvor gårdmændene oftest dominerede. Hans Chr. Hansen var da også kun brugsuddeler i nogle få år, så købte han sin egen forretning i Følleslev, først et hus med en mindre forretning i udkanten af byen på vejen mod Eskebjerg og året efter en større forretning på et hjørne i byen.

Hans Chr. Hansen arbejdede meget professionelt som købmand og søgte bevidst at komme bort fra mere gammeldags forretningsmetoder som overdreven brug af tilgift og lignende. Dette arbejde foregik blandt andet gennem den lokale købmandsforening, som Hans Chr. Hansen gennem mange år var formand for (jvf. fig. 29).¹⁰⁰

Anden baggrund

For at understrege den store bredde i rekrutteringen af købmænd skal til sidst trækkes nogle eksempler frem på købmænd med en helt anden baggrund end de foregående. Nogle få landmænd forsøgte sig som købmænd. F.eks. var der en, der i en del år havde ejet en mindre ejendom, og som i 1913 købte en forretning i en stationsby. Han havde imidlertid alt for lille kapital, og da han heller ikke havde forstand på handel, måtte han snart opgive forretningen igen.¹⁰¹

En »husflidsarbejder« i Viskinge, Jens Olsen, blev i midten af 1880'erne detailhandler og marskandiser. Han arbejdede også som skrædder, så det er sandsynligt, at han i overvejende grad handlede med manufaktur. I 1890 boede han sammen med sin bror, der var snedker, og en tjenestepige i et hus i Viskinge, hvor der også

boede tre andre familier. Han var da 40 år. I 1891 lejede han en købmandsforretning i Store Fuglede. Det var en forretning med en stor manufakturafdeling, der tidligere i nogle år havde været drevet af en skrædder. Jens Olsen opsagde sin ret til brændevinshandel i 1896 og har formentlig også afstået forretningen på det tidspunkt. Jens Olsen drev ganske vist købmandshandel, men hans erhvervskombination og boligsituation i Viskinge mindede mere om en typisk hokers end om en købmands.

En daglejer i Følleslev – Lars Pedersen – blev købmand i 1867. Man kunne have forventet, at han med den baggrund var blevet høker, men i de følgende folketællinger benævnes han konsekvent »købmand«, og efter hans død drev enken forretningen videre, stadig som »købmand«. Men familien brugte ikke købmandshandelen som springbrædt for social opstigning. En søn blev tjenestekarl ved landbruget og nåede øjensynligt aldrig at blive selvstændig landmand, og to døtre ernærede sig som sypiger, en beskæftigelse der var mere almindelig for høkernes døtre end for købmændenes.

Kvindelige købmænd

Som tidligere omtalt blev mange høkerforretninger i det daglige passet af kvinder, og i købmandsforretning-

gerne deltog kvinderne også tit i arbejdet i butikken. Men det var kun få kvinder, der selv drev forretning. Nogle af dem var enker, der drev deres mænds forretninger videre. Nogle få ugifte kvinder ernærede sig dog som selvstændige købmænd.

F.eks. overtog Ida Petersen købmandsforretningen ved landevejen i Rumperup efter sin fars død i 1899. Hun var da 22 år, og indtil 1907 stod hendes mor formelt for styret i forretningen. Ida Petersen havde i årene, før hun vendte hjem, arbejdet i en stor forretning i Svinninge og havde altså et godt kendskab til butikshandel. Hun var en myndig dame og blev meget respekteret som købmand. Som hjælp i forretningen havde hun sin søsterdatter Louise Nielsen, der var vokset op hos købmanden i Rumperup. Ida Petersen døde i 1931, og Louise Nielsen arvede forretningen og førte den videre til kort før sin død i 1964.

I Følleslev åbnede Esther Larsen købmandsforretning i 1917. Hun var tømrerdatter fra Følleslev og havde arbejdet i butikken hos en købmand i byen til hans død. Denne købmands kundekreds, der navnlig bestod af gårdmænd nede ad Haunsø til, hjalp hende til at erhverve et hus midt i byen, så hun kunne åbne en forretning selv. Heller ikke hun giftede sig, men boede sammen med en søster, der stod for husholdningen.

Det er karakteristisk, at der ikke var nogen af de kvindelige købmænd, der som deres mandlige kolleger

Købmandshandel ved Thyderup Station.

Tirsdagen den 1ste Juni aabner Undertegnede en velassorteret Forretning ved Thyderup Station, forsynet med udvalgte Varer i Urtefram, Vine & Spirituosa, Cigarer, Fajance & Glasvarer, Tfeukram samt Horkram, Alt til Dagens billigste Priser. Jeg anbefaler min Forretning til Publicums Velvillie, som jeg vil søge at bevare ved en streng Reelitet og prompte Udførelse af de mig betroede Forretninger.

Erbeddigst
Chr. F. Jensen.

flyttede til egnen og købte en forretning. De var alle lokale og var derfor i forvejen personligt kendt af deres kunder.

Den typiske købmand

Købmændene udgjorde nok en endnu mere uhomogen gruppe end høkerne, men på trods af de store variationer synes det alligevel at være muligt at tegne et billede af de typiske købmænds baggrund. Blandt de første, der fik næringsbevis som købmænd i 1860'erne, var en del håndværkere. De var ganske vist typiske landhåndværkere, men deres værksteder var temmelig store. Flere af dem var ikke helt unge, da de blev købmænd. Deres styrke var jo netop, at de gennem deres håndværk havde kunnet oparbejde en kapital til at etablere købmandshandel for. Der mangler dog fornødent kildemateriale til at dokumentere de nærmere økonomiske omstændigheder omkring etableringen. Det var almindeligt for de tidlige købmænd, at de beholdt deres hidtidige erhverv ved siden af købmandshandelen.

Senere – i 1870'erne og 80'erne – må den typiske landkøbmand siges at være handelsbetjenten, der stammede

fra en købstad. Oftest havde han sikkert stået i lære hos en købstadkøbmand. Efter at have arbejdet nogle år som handelsbetjent etablerede han egen forretning og giftede sig derefter. I 1870'erne og 80'erne var der mange, der lejede en forretning, og de kunne da starte handelen med en forholdsvis lille kapital, idet de kun skulle sætte penge i et varelager. Som oftest var lejen i en nystartet forretning moderat, men ifølge lejekontrakterne skulle den stige jævnt i takt med den forventede omsætningsstigning. Købmandshandel på landet var blevet et erhverv, der kunne drives uden bierhverv ligesom i købstæderne, og de fleste landkøbmænd ernærede sig efterhånden ved købmandshandel alene.

Mange af købmændene kom fra et bymiljø og havde derfor ikke noget førstehåndskendskab til landbrug, som var deres kunders hovederhverv. Endvidere kom de som fremmede og manglede også lokalkendskab. En veluddannet købmand kunne dog kompensere for disse ulemper i kraft af et professionelt greb om tingene – havde han ikke det, var forretningen næsten på forhånd dømt til at mislykkes. Under en konkursbehandling på egnen i 1907 blev netop ukendskab til landboforhold og manglende evne til at kommunikere med kunderne trukket frem blandt hovedårsagerne til fallitten.¹⁰²

De handlende privat

Livsstil

»Handlanden blev, kan man säga, herremansklassens ambassadör i bonderiket, en förmedlingslänk mellan tvenne sociale skikt, mellan vilka det tidigare varit ett stort svalg befäst.«¹⁰³

Således skriver Nathan Hedin om den tidlige svenske landkøbmand i bogen om landhandelens historie, og J. Ejdestam påpeger i samme værk, at købmandsbutikernes betydning for udbredelsen af købstadkulturen på landet ikke kan overvurderes. De svenske landkøbmænd blev af bønderne regnet med til overklassen. De gik klædt på bymaner og bar f.eks. flip til daglig. Deres arbejde var ikke legemligt arbejde, og efter bøndernes opfattelse arbejdede købmændene derfor ikke rigtigt. Købmanden havde også en særstilling i kraft af sin uddannelse, der satte ham i stand til at skrive og regne bedre end de fleste andre. Almuemandens generthed og tilbageholdenhed var fremmed for ham, og han var en skattet taler ved større fester blandt bønderne. Samtidig kunne han omgås standspersoner, der havde højere status end ham selv, nemlig præsten og lensmanden.¹⁰⁴ Denne karakteristik gjaldt dog kun de større købmænd, og Nathan Hedin understreger den store bredde i rekrutteringen af de tidlige handlende, blandt hvilke der også – som i Danmark – var småhåndværkere og husmænd, der havde handel som bierhverv.

Denne beskrivelse af de svenske landkøbmænd giver anledning til at stille spørgsmålet, om den danske landkøbmand i lige så høj grad kunne siges at være købstadkulturens forpost på landet, om han med andre ord var en urban skikkelse i et overvejende ruralt miljø og som sådan delte kulturelle normer med købstædernes borgere. De fleste bærere af urban kultur boede naturligvis

i selve købstæderne, men fra gammel tid havde enkelte personer på landet bevidst signaleret over for deres omgivelser, at de regnede sig selv som hørende til en anden kulturel gruppe end bønder og husmænd. Det gjaldt navnlig godsejere og præster, men også lærere, møllere og kromænd samt nogle af håndværkerne. Til en vis grad udgjorde de en økonomisk overklasse, men økonomisk formåen var ikke afgørende for kulturelt tilhørsforhold. Også ringere stillede urbane personer var bosat på landet. F.eks. sad lærerne ofte småt i det, og det samme var tilfældet med mange håndværkere. Disse mennesker markerede alligevel på forskellig måde, at de var anderledes end deres naboer, bønderne og husmændene. Det skete blandt andet gennem indretningen af hjemmet, gennem klædedragten, ved at give børnene andre navne, end bønderne gjorde, og måske også ved fortrinsvis at søge deres omgangskreds blandt andre urbane personer. De her nævnte træk er nogle af de ydre tegn på en fælles livsstil. Gennem blandt andet disse ytringer kunne tilhørsforholdet til en bestemt kulturel gruppe markeres. Men kulturelementer som boligindretning, klædedragt og navneskik er kun en del af de indikatorer, der over for omverdenen viste, hvor en familie eller en person hørte til. Det er imidlertid dem, der kan anvendes i studiet af fortiden. Vidnesbyrd om sprogbrug, personlig fremtræden etc. er kun i ringe grad bevaret.¹⁰⁵

Det er tidligere omtalt, at de store forandringer, der skete i bondesamfundet i det 19. århundrede, til en vis grad indebar, at bønderne efterlignede en række urbane kulturtræk. Men endnu efter midten af århundredet kan en skifterregistrering af indboet i et hjem ganske klart vise, om det pågældende hjem har været indrettet efter urbane eller rurale normer.¹⁰⁶ Det var de samme

afgrænsede grupper, der indrettede deres hjem efter bestemte retningslinier, gav deres børn visse navne etc. Det må imidlertid understreges, at den specifikke form på de kulturelementer, som kan anvendes som indikatorer i en analyse af kulturelt tilhørsforhold, hele tiden forandres.

I det følgende skal de enkelte indikatorer tages op til behandling, og vægten vil blive lagt på dels at karakterisere høkeres og købmænds livsstil set i relation til deres omgivelser, dels at belyse forskellene mellem de to typer handlende.

Høkernes boliger

Høkerne havde deres baggrund blandt husmænd og landhåndværkere, og for de fleste var høkerhandelen blot et enkelt led i en undertiden meget broget erhvervskombination. I det ydre lignede høkernes huse som tidligere omtalt alle andre huse på egnen, og også i indretningen fulgte høkerne egnens skik.

Et karakteristisk træk ved den tids huse – samt endnu ved midten af århundredet ved de fleste gårde – var, at differentieringsgraden i boligen var meget ringe. Dvs. at den ene stue, der kunne opvarmes, havde mange forskellige funktioner. Den blev benyttet af hele husstanden til både at spise, sove og arbejde i.

I de mindste høkerforretninger var der ikke engang et særskilt butikslokale, men også handelen foregik i stuen. Et eksempel herpå er Thor Olsens hjem i Sejerby på Sejerø. Thor Olsen var skrædder, høker og postbud, og hans hjem blev registreret, da han gik fallit med butikken i 1870. Han ejede da et gammelt hus på fem fag med et lille fem fags udhus. I stuehuset var der en forstue samt køkken/bryggers og spisekammer og endelig stuen, som formodentlig har været på tre fag. I stuen stod der to gamle sengesteder med omhæng, og i væggen var indmuret et dobbelt klædeskab. Der var et rødmalet bord og fire stole samt en rød og en blå armstol. På væggen hang der et madskab. Til varerne stod

der to blåmalede reoler og en disk med skuffer. Andre varer var anbragt i en slagbænk, men i øvrigt lå der varer og private ejendele blandet mellem hinanden over hele huset. Selv om varelageret ikke var særlig stort, må der have været utrolig snæver plads til en familie med tre børn (i 1860). Thor Olsen havde en lille jordlod til huset, og i oktober måned, da registreringen blev foretaget, var der en ko, to får med lam og en gås. Sandsynligvis havde familien også haft en gris om sommeren – i gangen stod der nemlig nogle kar med sul.¹⁰⁷

Høker og hønsekræmmer Johan Nielsen havde et boelsted på Torpe Mark. Han døde i 1865, 38 år gammel, og hans bo blev registreret nogen tid senere, da hans enke atter blev gift. Johan Nielsens bolig bestod kun af stue og køkken/bryggers, så også her må handelen have fundet sted i stuen. Den var møbleret med en omhængsseng samt et »opslået sengested«, et bord med to bænke, hvoraf den ene var en gåsebænk, samt tre forskellige stole og endnu et lille bord. Desuden stod der en disk. Der var også en reol i huset, men det fremgår ikke klart, om den stod inde i stuen eller i bryggeret. Foruden Johan Nielsen og hans kone samt tre børn boede der en aftægtsmand i huset. Han må også have holdt til i stuen, der var det eneste rum, der kunne opvarmes. Det var i øvrigt ham, der ejede kakkelloven.¹⁰⁸

Kun disken, reolerne og varelageret adskilte bohavet hos Thor Olsen og Johan Nielsen fra andre husmænds på denne tid. Omhængssengene, gåsebænken og de blå- og rødmalede møbler er typiske træk i boligindretningen på landet på dette tidspunkt og på denne egn.¹⁰⁹

Også hønsekræmmer, høker og boelsmand Søren Nielsens hjem i Jerslev var indrettet i egnens traditionelle stil, selv om det på flere punkter var anderledes end de to, der netop er beskrevet. Søren Nielsen døde i 1878 i en alder af ca. 60 år, og hans bo blev registreret samme år. Han havde drevet sit landbrug på moderne vis: markerne var delvis drænet, og der blev anvendt kunstgødning. Nogle hæfter Landmandsblade blandt hans efterladenskaber vidner også om, at han var inter-

esseret i moderne landbrug. Stuehuset var ret rummeligt – elleve fag langt, hvoraf de syv fag var værelser og de sidste fire fag køkken og bryggers. I køkkenet var der installeret komfur, hvilket endnu på dette tidspunkt kun var almindeligt på gårdene. Men der må også være bevaret et åbent ildsted, for den ene stue blev opvarmet af en bilæggerovn. Denne stue var møbleret med langbord, bænke og en slagbænk. Desuden stod der en omhængsseng og nogle stole. Den anden stue blev opvarmet af en toetages kogekakkelovn, og her stod et par borde, en hel del stole samt en udtræksseng og et standur. Desuden var der nogle hylder og et hænge-skab. Det tredje rum var butik. Her var der ingen opvarmningsmuligheder, men butikken lå sikkert ved siden af stuen med kogekakkelovnen og har kunnet få lidt varme derfra. Det var i øvrigt ikke usædvanligt med uopvarmede butikker. I huset stod der desuden tre kister og to klædeskabe, der tilhørte de voksne børn. Det hedder i vurderingen af ejendommen, at stuerne dels var tapetserede, dels hvidtede, og man kan sikkert gå ud fra, at dagligstuen med bilæggerovnen og langbordet havde hvidtede vægge, mens den lidt finere stue, der svarer til gårdens nye mellemstue, havde tapet på væggene.¹¹⁰

Søren Nielsen havde på flere områder moderniseret sit hjem. Komfur og kogekakkelovn var tekniske nyheder, som blandt andet lettede husmoderens arbejde. Netop det må have været af betydning i et hjem som dette, hvor manden ofte var borte på handelsrejser, og konen derfor stod for både husholdning og forretning. Den moderne landbrugsdrift viste jo også, at Søren Nielsen var opmærksom på tekniske fremskridt. Der var imidlertid ikke tale om en urbanisering af boligindretningen. Møbeltyperne var de traditionelle, og der var heller ikke sket nogen differentiering af rumfunktionerne – begge stuer var både sove- og opholdsrum.

Købmændenes boliger

Waldemar Clausen i Særslev var en af de første købmænd på egnen, idet han drev købmandsforretning på et høkerbevis i slutningen af 1850'erne. Hans hus var lille – fem fag samt fem fag udhus, altså størrelsesmæssigt nogenlunde det samme som Thor Olsens på Sejerø. Hos høkere som Thor Olsen og Johan Nielsen var alle funktioner samlet i et enkelt rum, og en adskillelse af privatliv og »butiksliv« var umulig. Man kunne umiddelbart mene, at det måtte være sådan, når der skulle handles fra så små huse, men når man ser, hvordan Waldemar Clausen havde indrettet sig, forstår man, at den manglende adskillelse i, hvad man kunne kalde privat og offentlig sfære hos høkerne, måtte være kulturelt betinget.

Waldemar Clausen havde dagligstue, sovekammer, butik og køkken i stuehuset, medens udhuset blev brugt til pakhús, tørvehus og hestestald. I dagligstuen stod der et brunt fyrretræsborde og en polstret sofa med fjedre samt fire bøjetræsstole. Desuden var der en brun chiffoniere og et lille bord. Der var anbragt lidt nips rundt omkring, blandt andet en løve i gips og en biscuitfigur. For vinduerne hang der sirtses gardiner. Stuen blev opvarmet af en vindovn. I sovekammeret var der en fyrretræsseng, et bogskab, en kommode samt et natbord med vandtøj.¹¹¹ Desuden stod der et par bøjetræsstole med blomstret betræk. Som lyskilde havde Waldemar Clausen en astrallampe (olielampe). Midt blandt varerne i butikken er registreret et komfur, der dog formentlig har stået i køkkenet.¹¹²

I dette hjem er der mange træk, som man ikke finder hverken hos høkerne eller hos husmænd og gårdmænd på dette tidspunkt. På nogle gårde var der ganske vist indrettet sovekamre, men her blev de gamle omhængssenge stadig brugt, og madras i sengen eller blomstret betræk på overdynen, som Waldemar Clausen havde, var helt ukendt. Heller ikke servanter var kommet i brug endnu, og møbeltyper som chiffonierer eller bogskabe brugtes slet ikke i almindelige bondehjem omkring midten af det 19. århundrede. Det

var genstande, der typisk hørte til en urban boligindretning, og det samme gjaldt gardinerne.

Nogle af Waldemar Clausens møbler var fremstillet af en snedker i Holbæk, nemlig et »sekretærskab« (= chiffonieren?), et fløjbord og rammen til sofaen. Andre af møblerne havde snedker Jensenius Nikolaj Gyth i Eskebjerg lavet.¹¹³

Nogle år senere viser endnu et eksempel, at trange pladsforhold ikke var nogen hindring for, at en købmand kunne indrette sit hjem efter urbane bolignormer. Jens Peter Bjergsted havde i et par år været gård ejer i Rumperup, da han i 1874 flyttede til Holmstrup og lejede en købmandsbutik med tilhørende beboelse der. I 1876 måtte han erklære sig konkurs, og hans ejendele blev da registreret. Det fremgår ikke helt klart af registreringsforretningen, om boligen bestod af et eller to værelser. Hvis der var to, blev det ene efter alt at dømme brugt som soveværelse. Stuen var møbleret med et fløjbord i birketræ og fire stole samt en skrivepult med en petroleumslampe ovenpå. Desuden var der et rundt egetræsmalet hjørneskab og en sengebænk. I samme stue eller i soveværelset stod der et par senge og et egetræsmalet dobbelt klædeskab. Der var rullegardiner for vinduerne, og stuen var opvarmet af en kokekachelovn.¹¹⁴

Gardinerne, de ådrede skabe og hjørneskabet samt birketræsbordet er træk, der adskiller dette hjem fra f.eks. de høkerhjem fra 1870erne, der tidligere er omtalt. Familien ejede også en klædekiste, det mest typiske opbevaringsmøbel hos bønderne tidligere, men det er karakteristisk, at kisten her er anbragt i loen. Med den moderne, købstadprægede møblering, Jens Peter Bjergsted havde givet sin stue, ville en gammeldags kiste have virket højst malplaceret.

Jens Peter Bjergsted fortsatte med at handle endnu et par år efter sin konkurs, men i 1879 måtte han opgive helt, og det var vistnok hans forretning, som den 46-årige Ane Cathrine Rasmusdatter overtog. Hun havde været gift med en skrædder, men var blevet skilt og ernærede sig nu ved at handle. Der var en tydelig forskel på hendes møbler og de ting, der havde stået der

i Jens Peter Bjergsteds tid. Nu var der ingen skabe, men derimod en kiste og to kufferter.¹¹⁵ Desuden stod der et bord og fire stole, en kommode og et sengested. Ane Cathrine Rasmusdatter havde komfur i køkkenet, medens Jens Peter Bjergsted åbenbart havde klarert sig med kokekachelovnen. Den professionelle købmands kontor – hos Jens Peter Bjergsted markeret med skrivepulten – manglede helt hos Ane Cathrine Rasmusdatter. Trods detailhandlerbeviset er hun nok snarere blevet opfattet som høker, og i folketællingen fra 1880 benævnes hun da heller ikke »købmand«, men bare »handlende«.¹¹⁶

Nogle af de tidlige købmænd drev stadig et håndværk ved siden af handelen, og hele deres livsstil var tilsyneladende i lige så høj grad bestemt af det oprindelige håndværk som af deres handelsvirksomhed.

F.eks. var der både traditionelle og mere moderne træk i indretningen af smed og købmand Haagen Frich Hansens hjem i Eskebjerg. Han blev som nævnt købmand i 1862, men døde allerede det følgende år. I forbindelse med skiftet blev alt indbo registreret, men desværre synes registreringen at være noget sjusket udført. Der er således nævnt en bilæggerovn i soveværelset, hvilket forsåvidt ikke er usædvanligt, men der er ingen varmekilde overhovedet i stuen. Stuen, eller den »forreste stue«, var møbleret som bøndernes stuer med langbord og to bænke, nogle stole, et standur og en slagbænk. Den eneste forskel på denne stue og en stue i en gård var, at der ikke var senge her. Stuen har formentlig fungeret som spise- og folkestue. Soveværelset derimod har nok i højere grad været familiens private opholdsstue. Her var der foruden et sengested og en sovebænk et fløjbord og et par stole samt et chatol med opsats. Denne bestræbelse på at holde familiens private liv adskilt fra resten af husstandens kan tolkes som et forsøg på at leve op til et borgerligt kulturideal. I soveværelset var der også ifølge registreringen fem fag gardiner, men de har næppe hængt der allesammen. Nogle af dem har sikkert været benyttet i øverstestuen. Denne stue var møbleret som det borgerlige hjemms repræsentative stue. Der stod en sofa, seks stole og et fløjbord samt et konsolbord og endnu et lille bord. Stuen blev

opvarmet af en vindovn. Endelig var der et »gæstekammer« i huset. Det var møbleret med en omhængs-seng, et klædeskab og en kommode samt et spejl. Gæstekammeret blev i øvrigt anvendt som lager for manufakturvarer. I køkkenet var der installeret komfur.¹¹⁷

Men selv om smed og købmand Haagen Frich Hansen til en vis grad havde forsøgt at efterleve borgerlige normer for boligindretning, er det dog tydeligt, at det netop er et traditionelt bondehjem, der er blevet ændret på.

Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro var derimod købstadborgeren, der var flyttet på landet, og som der indrettede sig på nøjagtig samme måde, som han ville have gjort, hvis han var blevet boende i Holbæk. Så længe han boede i Faurbo, havde han ganske vist ikke megen plads, men efter flytningen til Snertinge fik familien den plads, der skulle til for at bo standsmæssigt. Jens Ernst Herløvs hjem blev første gang registreret i 1862 i anledning af konkurs. Han boede da i Faurbo Kro og havde der dagligstue og sovekammer. I dagligstuen stod der et mahogniskrivebord, et rundt mahognisofabord med bordtæppe, en mahognisofa med betræk, fire bøgetræsstole med betræk, en lakeret gyngestol og et par mahognispilleborde. Der blev ikke registreret nogen lampe i stuen, men kun et par malmlysestager. På kontoret stod derimod fire moderatørlamper (til olie) i et skab, men antallet kunne tyde på, at der her var tale om varer. For de to vinduer i stuen hang der røde uldne gardiner. I soveværelset stod der en mahognichiffoniere, og der var et spejl i mahogniramme. Sengene var egetræsådrede, og det samme var tilfældet med to klædeskabe. I soveværelset stod der også fire stole med rørsæder og et poleret bord samt en kommode, en servante og en kistebænk. Der var kun kapper over vinduerne her. Jens Ernst Herløv havde ingen reol eller bogskab i stuen, men derimod et bogskab i kontoret med varer og en del romaner, deriblandt Oehlschlägers samlede værker.¹¹⁸

Et par år senere flyttede Jens Ernst Herløv til Snertinge, og i 1869 blev hans hjem atter registreret i anledning af konkurs. Han havde nu både dagligstue og spi-

sestue, og der var blevet anskaffet flere møbler, blandt andet et spisebord med bordtæppe og en buffet i spisestuen og et sybord i dagligstuen. I dagligstuen var der også gulvtæppe. Familien havde nu børn, og de havde deres eget barnekammer, et karakteristisk borgerligt træk, som man aldrig møder hos bønderne. Der blev også drevet landbrug på ejendommen, og til tjenestefolkene var der indrettet folkestue med bord og bænke.¹¹⁹

Det er ikke muligt ud fra registreringen at se, om familien brugte begge stuer til daglig. Ofte var dagligstuen forbeholdt repræsentative formål i hjem som dette, men anbringelsen af sybordet i dagligstuen hos købmand Herløv kunne tyde på, at det ikke var tilfældet her.¹²⁰

I 1870erne og 80erne blev det som tidligere omtalt mere almindeligt, at det var handelsbetjente fra købstæderne, der blev landkøbmænd. En af dem var August Herløv fra Kalundborg, der etablerede forretning i Eskebjerg i 1882. Fire år senere kom han i økonomiske vanskeligheder og måtte erklære sig konkurs, hvorefter hele hjemmet blev registreret. På det tidspunkt bestod husstanden af købmanden selv, hans bror, der arbejdede for ham som handelsbetjent, og en husbestyrerinde samt en karl og en pige. De to stuer var vistnok indrettet med en soveplads i hver, og desuden var der et mindre kammer, hvor husbestyrerinden sikkert boede. Det må dog påpeges, at registreringen ikke er opdelt efter rum, og den følgende beskrivelse af møbleringen i de enkelte rum må derfor tages med et vist forbehold. Det er ikke altid muligt at konstatere, når man går fra ét rum til det næste. I den ene af stuerne var sovepladsen en chaiselong med repsbetræk og en broderet pude.¹²¹ Desuden var der en blikservante, et skrivebord, to stole med rørsæde og diverse småting, blandt andet en papirkurv, et pipebrædt og et avisbånd. Den anden stue var indrettet som spisestue med et firkantet fyrretræsbord dækket af et bordtæppe. Omkring bordet stod der tre stole med rørsæde. Desuden var der en puf, et spejl med konsol samt en seng og en blikservante. På væggen hang der nogle fami-

liebilleder. I begge stuer var der hvide undergardiner og uldne overgardiner, og i begge stuer er nævnt en portiere, der formentlig har hængt for åbningen mellem stuerne.

I husbestyrerindens værelse stod der en seng, et servantebord og en rørstol, og for vinduet hang der hvide gardiner. Det var nok en simpel møblering, men værelset adskilte sig fra almindelige pigekamre ved at være udstyret med både servante og gardiner.¹²²

Husstandens sammensætning medførte, at begge stuer måtte tages i brug som soveværelse, så der ikke kunne indrettes en ren stue og et rent soveværelse. Men i øvrigt synes også August Herløw at have indrettet sine stuer, som han ville have gjort det, hvis han var blevet boende i en købstad.

I Jorløse boede Andreas Sørensen Abildgaard i midten af firserne. Han var ugift, og hans møbler var ikke mange, men absolut købstadprægede. Blandt andet havde han et ovalt spisebord med fløje og to wienerstole, et skrivebord, et rygebord og en reol med en samling bøger og blade. For vinduerne hang der jutegardiner og rullegardiner, og af mindre ting kan nævnes en spyttebakke og nogle hængelamper. Der var naturligvis installeret komfur i køkkenet – huset var jo opført få år forinden – men Andreas Sørensen Abildgaard havde også et petroleumskogeapparat, som han sikkert har brugt til daglig.¹²³

På egnen var der enkelte meget store købmandsforretninger. Forretningen i Faurbo Kro og Emil Dalls forretning i Bregninge hørte til dem, men de kunne dog ikke stå mål med de to store i Jyderup: den gamle ved kirken og den nye, der blev oprettet samtidig med banskens åbning.

Den 26-årige Peter Julius Rønne, der stammede fra Rønne, købte forretningen ved kirken i 1872, og han førte efter sigende et stort og herskabeligt hus. Stuehuset, der også rummede butikken, var på 220 m². Der var fire stuer, kontor, butik og bagbutik samt entre i stueetagen. Køkken, spisekammer og folkestue lå i en sidefløj. På første sal i stuehuset var der indrettet soveværelse med garderobe samt endnu fem værelser, der

blev anvendt lidt forskelligt. I Peter Julius Rønnes tid var der svendekammer, pigekammer samt husjomfruens kammer foruden to gæsteværelser. Senere blev et af dem brugt som børneværelse. Peter Julius Rønne døde ung – kun 37 år gammel – og hans nevø Carl Hooge fra Slagelse overtog i 1883 forretningen. Købmand Rønnes enke stod stadig som ejer, men flyttede til Holbæk efter mandens død.

I Carl Hooges tid blev der indrettet kommisværelser i en sidebygning, og værelserne på første sal stod tomme bortset fra soveværelset og blev kun brugt som gæsteværelser. De fire stuer nedenunder var indrettet til spisestue, havestue, dagligstue samt en stue, som blev kaldt »kahytten«, og som var familiens daglige opholdsstue. Sandsynligvis har såvel havestue som dagligstue været repræsentative rum, som kun blev benyttet ved særlige lejligheder.¹²⁴

Chr. F. Jensens forretning ved stationen var ikke helt så stor til at begynde med. Det første hus, der blev bygget på stedet, var på 140 m² og indeholdt butik, kontor, tre værelser samt køkken foruden et par lofts-værelser og en kælder. Senere blev bygningen udvidet flere gange, så både butiksarealet og boligen blev større.¹²⁵ Et enkelt træk fra indretningen af Chr. F. Jensens hjem giver en ganske god karakteristik. På en tid, hvor bønderne i almindelighed ikke havde sans for værdien af deres gamle ting, forstod Chr. F. Jensen at vurdere dem som antikviteter, og i familiens eje findes nu et stort gammelt tinfad, som Chr. F. Jensen havde fundet på en gård som hønsefodertrug, samt et stort 1700-tals klædeskab, som også er fundet udrangeret på en gård i omegnen. Chr. F. Jensen oprådte her som repræsentant for købstædernes borgerskab, der i denne periode var i færd med at skabe interesse for den gamle danske bondekultur som et af midlerne til national selvforståelse. Også gårdmændene tilsluttede sig efterhånden denne bevægelse, men den var netop karakteristisk ved ikke at udgå fra bønderne selv. Oprettelsen af lokalhistoriske foreninger, som regel på amtsplan, og kulturhistoriske museer var led i hele dette arbejde for at bevare kulturtræk, der var ved at gå tabt. Både Chr. F.

Jensen og Carl Hooge viste interesse for disse emner. Chr. F. Jensen ved at melde sig ind i Historisk Selskab for Holbæk Amt kort tid efter, at foreningen var oprettet,¹²⁶ og Carl Hooge ved at være med i den kreds af borgere, der oprettede Holbæk Museum i 1910.¹²⁷

Købmand Hans Chr. Hansen i Følleslev var gårdmandssøn fra egnen, men havde boet et par år i København, hvor han også blev gift. Det hus, han købte i Følleslev i 1905, var sandsynligvis opført kort før århundredskiftet og var fra begyndelsen indrettet til købmandshandel. Fra butikken, der lå i den ene ende af huset, var der direkte adgang til dagligstuen. Her stod et spisebord midt på gulvet og et mindre bord med et par dybe stole ved vinduerne. Ved den ene væg stod en chaiselong. Også klaveret havde sin plads i denne stue, selv om det oprindeligt havde været meningen, at det skulle stå i den fine stue. Denne kunne imidlertid ikke opvarmes på det tidspunkt, da klaveret blev anskaffet, og det kunne ikke tåle fugtigheden. Den fine stue var møbleret med lyse polerede møbler betrukket med gult damask. Sofaen stod op ad væggen, og foran den var der et ovalt bord med tre stole omkring. Den fjerde stol stod i et hjørne. I et andet hjørne stod en etager med nips, og på væggene hang der en mængde billeder. Møblerne til denne stue var anskaffet, medens købmand Hansen boede i København. Senere blev der installeret en flisekamin, som blev købt på auktion i præstegården. Denne stue blev kun brugt, når der var gæster samt juleaften. Til daglig opholdt familien sig altid i den anden stue. Bag den fine stue ud mod gårdspladsen lå soveværelset, og bag dagligstuen køkkenet. På loftet var der et stort værelse, hvor pigen og de større børn sov. Kommisen havde et værelse i en sidefløj ved siden af vaskehuset. Senere fandt man disse forhold for primitive, og der blev lejet et værelse i et hus overfor.¹²⁸

Indretningen af Hans Chr. Hansens hjem og brugen af de enkelte rum svarer i store træk til et typisk købstadshjem, som man kunne møde det allerede omkring midten af det 19. århundrede, selv om møbeltyperne naturligvis havde ændret sig. Men medens købmandshjem på landet, der var indrettet på denne måde om-

kring 1860, på afgørende måde skilte sig ud fra gårdmands- og husmandshjem, var et købmandshjem som Hans Chr. Hansens ikke væsensforskelligt fra et samtidigt gårdmandshjem. I deres materielle omgivelser havde gårdmændene efterlignet købstædernes borgere – og velsagtens også købstadskulturens repræsentanter på landet, f.eks. købmændene.

Navneskik

Flere undersøgelser har vist, at navneskik – såvel fornavne som efternavne – kan bruges som indikatorer i analysen af kulturelle og sociale grupperinger i et samfund. Navne anvendes i høj grad som middel til kulturel identifikation, og i modsætning til så mange andre kulturelementer, der har en lignende symbolværdi, har navnene den store fordel, at deres anvendelse er gratis. Det er udelukkende folks smag og fornemmelse for, hvad der vil være passende, der afgør et navnevalg, i hvert fald hvad fornavne angår.¹²⁹

De navne, som i undersøgelsesområdet hyppigst blev anvendt omkring midten af det 19. århundrede af den rurale del af befolkningen, var for drengenavnene vedkommende navne som Peder, Lars, Jens, Niels, Jørgen, Ole, Hans, Rasmus, Søren, Christen og Anders. De forekom ofte i toleddede sammensætninger, i hvilke Peder var det almindeligste efterled. Af pigenavne brugt i samme område kan nævnes: Sofie, Marie, Ane, Karen, Mette, Kirsten, Kirstine og Johanne. Også pigerne havde tit to navne, og de almindeligste efterled var Marie og Sofie.¹³⁰

De urbane befolkningsgrupper – både i købstæderne og på landet – valgte helt andre navne, og i mange tilfælde fik barnet tre–fire fornavne. Udvalget af urbant prægede navne var større, end tilfældet var med de rurale navne. Blandt andet medvirkede skikken med at danne pigenavne af drengenavne til yderligere at forøge navnemængden på denne tid. F.eks. havde en proprietær i Kaltred givet sine børn disse navne: Emma Vilhelmine Nathalie Christine, Camilla Octavia, Ma-

thilde Emilie Frederikke og Harald Immanuel (1860), og lærerbørnene i Bregninge hed i 1860 Nathalie Emilie, Agnes Isidora, Carl Johan Frederik og Valdemar Emil Rikard.

I de følgende år ændredes navneskikken, og brugen af flere navne, som tidligere kun havde været almindelig i de urbane befolkningsgrupper, vandt nu også indpas hos bønder og husmænd. I folketællingen for 1870 kan man iagttage den begyndende ændring, og i 1890 er billedet totalt ændret: de tidligere urbane navne havde nu i mange familier, både blandt gårdmænd og husmænd, fortrængt de gamle bondenavne.¹³¹

Normalt fik bønders og husmænds børn som efternavn faderens fornavn plus -sen eller -datter, såkaldt patronymikon, dvs. en slægts efternavn vekslede fra generation til generation. I 1856 var brugen af de skiftende patronyme efternavne ganske vist blevet ophævet gennem en ministeriel bestemmelse, men der gik mange år, før denne måde at danne efternavne på forsvandt helt. Der ses en tydelig tendens til, at fortsat brug af patronymika fandt sted i familier, der også anvendte de gammeldags bondenavne. I øvrigt gik -datter af brug før -sen, og det ses undertiden, at en pige fik faderens fornavn samt -sen som efternavn!

De urbane befolkningsgrupper havde derimod i forvejen et fast arveligt slægtsnavn, som kun i de færreste tilfælde var et -sen-navn.

Høkerne og købmændenes egne navne og de navne, de valgte til deres børn, bekræfter resultatet af undersøgelsen af deres baggrund og indretningen af deres hjem. Høkerne tilhørte husmandsklassen, medens købmændene var præget af, at mange havde deres baggrund i et købstadmiljø.

De tidlige høkere lod deres børn døbe med navne som Hans, Niels, Christen, Lars, Jakob, Rasmus, Jens Peder, Niels Peder, Hans Peder, og Ane Sophie, Ane Kirstine, Ane Marie, Sidse Marie, Sofie, Laurine, Mari-ane, altså de navne der var i almindelig brug på egnen. En del af disse børn havde fået patronymt efternavn, også selv om de var født efter 1856 og egentlig skulle have haft samme efternavn som faderen. Enkelte af

høkerne havde imidlertid en urban baggrund. Det gælder f.eks. Henrik Schacht i Jorløse, der stammede fra Kalundborg. Hans eget navn skilte sig ud fra hans naboers, og i valg af fornavne til sine børn understregede han forskellen. Børnene, der var født i Jorløse i 1840'erne, hed Vilhelm, Vilhelmine, August og Albine.

Høker, skrædder, buntmager og senere købmand Christian Jørgensen i Bregninge var gift med en datter af en afskediget løjtnant. Familien fik syv børn, der blev født i tiden 1845–60. De fire ældste hed Christiane Marie, Jens Peter, Rasmus og Ane Kirstine. Derefter kom en datter, der var døbt Henriette efter mormoderen, og en der hed Jakobine ligesom sin mor. Den yngste hed Laurine Sofie. Christian Jørgensen valgte altså hovedsagelig ruralt prægede navne til sine børn, men hvad efternavne angik, afveg han fra normen. Børnene kom ikke til at hedde Christiansen og Christiansdatter, men blev døbt Jørgensen ligesom faderen.

En stor del af købmændene havde selv købstadprægede navne og valgte også deres børns navne blandt disse. Jens Ernst Herløvs børn, der blev født i 1860'erne, hed Johanne Helene og Frederik Nikolaj Ernst Aage. Bager og købmand i Særslev Jacob Ludvig Grandjeans børn, der ligeledes var født i 1860'erne, hed Anna Johanne Emilie, Frederik Ludvig og Christian Johannes Marius. Conrad Carl Wunsch, der var købmand i Bromølle Kro omkring 1870, havde børn med følgende navne: Hans Holger Ottesen, Johanne Charlotte Vilhelmine, Margrethe Agnes Antoinette og Hedevig Sofie Lovise. Sadelmager, høker og senere købmand i Viskinge Frederik Ludvig Collats' børn hed Peter Vilhelm, Marie Juliane og Sofie Amalie.

Der var dog enkelte undtagelser. F.eks. havde købmand Lars Pedersens børn i Følleslev patronymt efternavn og rurale fornavne: Jens Peter, Johanne Marie, Petra Laurine og Karen Marie. De tre af dem var ganske vist født, før faderen blev købmand, men navnevalget passer ind i det billede, man i forvejen havde af familien. Lars Pedersen havde været daglejer, inden han blev købmand, og socialt og kulturelt vedblev han at tilhøre den gruppe, han stammede fra.

De mere købstadprægede navne fik som nævnt større og større udbredelse, og det samme gælder skikken med at give tre–fire fornavne. I 1880'erne blev f.eks. to døtre af en smed og høker i Svallerup døbt Anna Sofie Marie Hansine og Kamilla Marie Nielsine, og en høker i Forsinge havde børn med navnene Anna Ulrikka og Ole Peter Alfred.

Navnevalget vedblev at signalere kulturelt tilhørsforhold, men grænserne kom efterhånden til at gå anderledes. F.eks. genoptog grundtvigske kredse gamle nordiske fornavne. Købmand Hans Chr. Hansen i Følleslev, der havde tilknytning til Vallekilde Højskole, gav således sine børn nordiske navne: Gudrun, Helga, Gunnar, Ingrid, Frode og Valborg.¹³²

Et efternavn, der endte på -sen, var en torn i øjet på mange, der ikke brød sig om at bære et navn, der viste, at de var af bondefamilie. Der kendes eksempler på, at bondefødte håndværkere tidligere skiftede fra patronymikon til slægtsnavn i forbindelse med optagelse i et håndværkerlav i en købstad.¹³³ Et sådant navneskift er der ikke fundet belæg på for landkøbmændenes vedkommende. De landkøbmænd, der bar slægtsnavn, synes at være døbt med dette navn. Men efter navneloven i 1904 blev der åbnet mulighed for at skifte efternavn, og også nogle af købmændene benyttede sig af det. En købmand i Odsherred optog f.eks. et lokalt stednavn som slægtsnavn i stedet for et -sen-navn, og en anden overvejede i midten af 1920'erne at skifte Petersen ud, men nåede ikke længere end til at skaffe de fornødne blanketter.¹³⁴

Undersøgelsen af navneskikken hos høkere og købmænd har altså understreget de variationer, der i forvejen var fundet i den meget uhomogene gruppe af butiksindehavere på landet.

Omgangskreds

Andre mere spredte oplysninger kan yderligere medvirke til en karakteristik af de handlende set i relation til

den øvrige befolkning. Disse oplysninger kan til dels trækkes ud af det skriftlige kildemateriale, der står til rådighed ved studiet af det 19. århundredes handlende, men kildematerialet bliver naturligvis mere righoldigt, når undersøgelsen gælder tiden efter århundredskiftet, hvor man gennem interviews kan få belyst sider af købmændenes aktivitet, som de offentlige arkivers materiale intet melder om.

Indehaverne af de større købmandsforretninger på landet havde som omtalt indrettet deres hjem efter de normer, der var gældende for købstædernes borgerskab. De var på mange måder købstadkøbmænd bosat på landet, og de har nok i mindre grad følt sig knyttet til den øvrige befolkning på landet end til borgerskabet i købstaden. Et meget sigende eksempel på denne holdning findes hos købmands- og bagerfamilien Grandjean i Særslev. Både Johan Sylvester Saxtorff Grandjean og hans kone Anna Kirstine døde i 1867. De blev imidlertid ikke begravet i Særslev, hvor deres søn førte forretningen videre, men derimod i Kalundborg, hvor familien tidligere havde boet. I øvrigt kom familiens eksklusive holdning også til udtryk ved en tidligere lejlighed, idet sønnen Jacob Ludvig Grandjean blev hjemmenviet efter kongelig bevilling i stedet for at blive viet i Særslev kirke.

I den gamle købmandsforretning ved Jyderup kirke havde købmændene også deres baggrund i købstadmiljø, og de vedblev at holde kontakterne dertil vedlige. Da Peter Julius Rønne døde i 1883, flyttede hans enke tilbage til Holbæk og overlod forretningen til sin nevø Carl Hooge. Han giftede sig med en datter af en jernstøber i Holbæk og markerede sig stærkt som hørende til borgerskabet i købstaden ved at tilslutte sig frimurerordenen der. Da Carl Hooges søn i 1900 skulle i købmandslære, blev der skaffet læreplads hos en af faderens venner i Holbæk, og drengen blev indlogeret hos en onkel, så han slap for at bo i købmandsgården som almindelige lærlinge.¹³⁵

Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro stammede som nævnt fra Holbæk og flyttede senere til København. Da hans søn blev døbt i 1867, stod proprietær Kastrup og frue på

Olstrupgaard, kapellan Koch og frue i Særslev samt læge Harpøth og ejeren af Faurbo Kro faddere. At de var faddere siger ganske vist ikke, at de var købmandsfamiliens daglige omgangskreds, men det fortæller, hvilke kredse, købmand Herløv ønskede sig identificeret med. Og det var ikke alle og enhver, der fik proprietæren og kapellanen som faddere. En gennemgang af dåbslisterne for 1860erne i kirkebogen for Særslev sogn viser, at faddere til gårdmænds og husmænds børn normalt blev fundet inden for disses egne grupper.

Også de senere købmænd synes i vid udstrækning at have haft deres omgangskreds blandt de personer, der ligesom dem selv var orienteret i retning af købstadkulturen. Læreren og til en vis grad præsten nævnes ofte blandt de personer, som købmændene plejede omgang med, og en af købmændene mødte kort efter århundredskiftet sin kommende kone, der var datter fra en stor gård på egnen, hos direktøren for det lokale savværk.¹³⁶

Men også mejeribestyreren og nogle af gårdmændene i kundekredsen kunne høre til købmandsfamiliens omgangskreds. Relationerne til gårdene kunne langt ind i dette århundrede have samme karakter af gensidig hjælp, som havde præget de sociale relationer mellem bønderne tidligere. Købmanden i Rumperup udlånte f.eks. sin tjenestepige, når der skulle slagtes på en af nabogårdene. Til gengæld blev købmanden budt med til det efterfølgende slagtegilde.¹³⁷

Købmandens kone hørte til blandt de kvinder, der kunne deltage i sykkredsen i præstegården. Selv om en sådan sykkreds naturligvis officielt havde et eller andet velgørende formål, har deltagelse uden tvivl givet deltagerne en vis social prestige. Det var jo langt fra alle kvinder, der kunne afse tid til den slags. F.eks. kunne høkerkone, hvis mand havde arbejde uden for hjemmet, og som ikke havde tjenestepige, ikke bare lukke butikken og gå til sykkreds.¹³⁸

Fig. 26. Interiør fra Ida Petersens forretning i Rumperup. Butiksindretningen er fra slutningen af forrige århundrede, muligvis ældre. Butikken var ret stor, og der var plads til en vinkelformet disk med flere glasskabe og udstillingsmontrer. Der hang og stod varer overalt, selv på den bænk, der ellers var beregnet til kunderne at sidde på. Billedet er formentlig taget omkring 1920. Jvf. eksteriør fig. 13. Foto på Frilandsmuseet.

Bag disken

Emnet for dette og de følgende kapitler er høkernes og købmændenes handelsvirksomhed og de aktiviteter, der i øvrigt foregik omkring butikkerne. Men først vil det være rimeligt at gøre rede for de fysiske omgivelser for handelen.

Butikslokalet

Som nævnt var det ikke altid, hokerne havde et egentligt butikslokale, hvor handelen kunne foregå. Flere hokere måtte handle i deres stue, hvor de havde stillet en lille disk og en reol til varer. Men disken kunne også erstattes af en almindelig dragkiste. Under så snævre forhold kunne hokeren ikke holde arbejdsfære og privatsfære adskilt – og det er heller ikke sikkert, at han havde noget ønske om at gøre det. Det var netop kendetegnende for bondesamfundet, hvis normer hokerne delte, at de to sfærer var sammenfaldende. Det, vi i dag forstår ved privatliv, eksisterede ikke i gårde og huse på landet, hvor hele husstanden, incl. tjenestefolk, holdt til i stuen om aftenen. Bestræbelsen på at holde arbejdsfære og privatsfære adskilt var derimod et kendetegn for borgerlige miljøer.

En vidneforklaring i en politisag giver i et glimt indtryk af, under hvilke omstændigheder handelen fandt sted i disse små hokerforretninger. Anden juledags morgen 1858 kom der en husmandskone ind for at handle hos hønsekræmmer og hoker Peder Hansen i Eskebjerg. Det var Peder Hansens kone, der ekspederede kunden, og det foregik i stuen, hvor manden stadig lå i sin seng og sov.¹³⁹

Købmændene havde derimod altid separat butikslø-

kale. Det er kun i ganske få tilfælde oplyst, hvor store butikkerne var. I Bromølle Kro var butikken på 16,5 m² i 1883, og i Bjerre var der indrettet en købmandsbutik med kontor på tilsammen knap 30 m² i et ombygget hus i 1880. Butikken ved landevejen i Rumperup var på godt 34 m², medens butikken i Faurbo Kro må have været temmelig meget større end de her nævnte efter mængden af inventar at dømme.¹⁴⁰

I de fleste købmandsbutikker var der i sidste halvdel af det 19. århundrede både for- og bagdisk og desuden en eller flere reoler til varer. Det er ikke muligt ud fra registreringsforretningerne at se, hvordan inventaret var placeret, men der har sandsynligvis kun i større forretninger været disk i vinkel. Det synes at være tilfældet i Faurbo Kro, hvor der var to bagdiske, to fordiske samt en sidedisk foruden seks løse diskplader. Butikken i Rumperup havde også vinkelformet disk, som det ses på billedet fra omkring 1920.

I den svenske undersøgelse af landkøbmænd regnes der med en kronologisk udvikling fra lige disk til vinkelformet og videre til hesteskoformet,¹⁴¹ men en lignende udvikling kan altså ikke dokumenteres på det danske materiale.

På disken stod ofte et glasskab, hvor mindre varer kunne udstilles. I lejede butikker, hvis inventar tilhørte ejeren og derfor ikke blev registreret i anledning af købmandens konkurs eller dødsfald, ses disse skabe flere steder at tilhøre købmanden selv på linie med de fornødne vægte: en eller flere diskvægte samt en decimalvægt i bagbutikken og eventuelt en bismær. Hos flere købmænd hang der et ur på væggen i butikken, og et par steder nævnes en butiksklokke eller en dørklokke.

Varerne var anbragt over hele butikken – både foran

og bag disken. De lå i skuffer og på hylder samt rundt omkring i alle hjørner. Også i loftet var der som regel sat kroge, hvor der hang varer, som det ses på billedet fra Rumperup. Småting blev ofte lagt i tilfældige kasser på hylderne – f.eks. brugte Jens Peter Bjergsted i Holmstrup i 1870'erne tomme cigarkasser i stort tal til varer.

I modsætning til høkerne bestræbte købmændene sig i de fleste tilfælde på at leve op til de borgerlige normer og holde privatsfære og arbejdsfære adskilt. Den amerikanske socialpsykolog Erving Goffman har anvendt et dramaturgisk perspektiv i en beskrivelse af de forskellige sfærer eller regioner, mennesker agerer i.¹⁴³ Folk spiller deres roller, og de varierer alt efter, om de pågældende befinder sig på det, Goffman kalder *på* eller *bag* scenen («frontstage» eller «backstage»). Han henter sine eksempler vidt forskellige steder og blandt andet også fra butikker. Butikken var købmandens scene, og her spillede han den rolle, der én gang var vedtaget som passende: korrekt, venlig og imødekommende over for kunderne. Men så snart han forlod butiklokalet og gik ind i kontoret, bagbutikken eller stuen, var han bag scenen og kunne slappe af. Det var derfor vigtigt, at skellet mellem de to regioner var tydeligt markeret – købmanden kunne ikke risikere, at kunderne pludselig stod »bag scenen«. På den anden side kunne det være rart for købmanden ubemærket at kunne overskue butikken fra stuen eller kontoret, og i døren var der derfor undertiden anbragt et lille kikhul.¹⁴⁴ I en butik i Følleslev blev det yderligere understreget, at bag dørene til kontoret og til dagligstuen fandtes »privaten«, idet gulvet hver dag blev fejtet i en firkant foran disse døre, og der lå måtter her. Den øvrige del af butiksgulvet var sandstrøet.¹⁴⁵ Butikkens status i forhold til boligen kunne også markeres gennem købmandskonens påklædning. Blev hun kaldt i butikken for at ekspedere, når hun stod midt i noget snavset køkkenarbejde, tog hun hurtigt sit yderste beskidte forklæde af, og hun kunne møde frem med et pænt rent forklæde i butikken, uden at hun gennem sin påklædning behøvede at afsløre, hvad hun havde foretaget sig »bag scenen«.¹⁴⁶

Kunderne kom normalt ikke længere end til butikken, og det blev betragtet som en særlig gunst at blive inviteret ind på kontoret. De bedrestillede kunder blev budt ind på en cigar eller et glas vin, når de skulle betale deres regning. Og nogle kunder kunne blive inviteret på kaffe i stuen.

Ansatte

I mange af de mindre købmandsforretninger klarede mand og kone selv handelen uden at have ansat nogen medhjælp. Nogle steder kunne der dog være en tjenestepige i huset, navnlig hvis der var mindre børn. I noget større forretninger var der en lærling, en handelsbetjent eller en kommis, som han senere blev kaldt, samt en gårdskar. F.eks. havde Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro omkring 1860 en eller to handelsbetjente, en lærling samt en gårdskar. Men flere købmænd nøjedes med at have lærlinge. Lærlinge og handelsbetjente stammede næsten altid fra købstæder, og hvis de kom fra landet, havde de tydeligt urbane navne og har næppe været af bondefamilie. Omkring århundredskiftet blev det dog som tidligere nævnt mere almindeligt, at også gårdmændenes sønner gik i købmandslære. Derimod var karle og piger altid fra landet og efter deres navne at dømme af gårdmands- eller husmandsfamilie.

I en mellemstor forretning som Hans Chr. Hansens i Følleslev var der omkring 1920 som regel en kommis og/eller en lærling samt en pige i huset. Kommisen havde værelse ved siden af vaskehuset i en sidebygning, og pigen sov i et loftsværelse sammen med de større børn. Om aftenen kunne de ansatte opholde sig i stuen sammen med familien. Midt på dagen blev der spist til middag i flere hold. Først spiste familien selv, hvorefter købmanden gik op for at sove til middag. Hans kone gik ud og passede butikken, medens lærlingen og kommissen spiste. Ofte trak børnene deres måltid, så de kunne holde de ansatte med selskab. Om aftenen fik købman-

Fig. 27. Interiør fra en større stationsbyforretning. Her er loftet mod sædvane holdt fri for varer. Til gengæld er forsiden af disken tæt besat med muleposer, plovskær, reb, bindsler m.m. Ved vinduet står et højt stativ med piske, og på bagvæggen hænger bl.a. et mejered, altsammen varer, der først og fremmest er rettet mod omegnens landmænd. Skiltet, der fortæller, at der her sælges margarine, var påbudt ifølge margarineloven. Fotografi fra Poul Schrøders forretning i Haslev, som han drev i årene 1901–1907. Haslev lokalhistoriske arkiv.

den og hans kone en bakke med smørrebrød ind i stuen, og børnene spiste sammen med de ansatte i køkkenet. På dette tidspunkt var butikkerne gået over til at lukke, inden der skulle spises til aften. Tidligere havde kommissen fået serveret aftensmad i bagbutikken.¹⁴⁷

I større forretninger var det almindeligt, at kun kommisserne spiste til middag sammen med familien – først førstekommissen, derefter andenkommissen. Den øvrige husstand spiste i en folkestue. Hvis butikken var åben til ud på aftenen, blev aftensmaden, der bestod af smørrebrød, serveret i bagbutikken til hele personalet.¹⁴⁸

Hierarkiet kunne være udtalt i disse forretninger med mange ansatte. Gyrithe Lemche har i en roman, der foregår i en sjællandsk stationsby under første verdenskrig, beskrevet lærlingens første møde med kommandovejen i en sådan forretning: »Købmanden stod henne ved Kassen og talte med en ældre Frøken paa en alt andet end venskabelig Maade. Rent tilfældig fik han Øje paa Aage, som stod forskræmt lige indenfor Døren nedenfor Trappen. »Grøndahl, hør her, – det er den nye Dreng, ta' og giv han noget at bestille.« En lavstammet Kommiss i hvid Lærredsfrakke og med Blyant bag Øret vendte sig om mod Andenkommissen: »Giv ham Sømkassen, Nielsen,« befalede han uden at værdisse Aage et Blik. »Vær saa artig, min Herre, ta' for Dem af Retterne,« sagde en ung, mørk Fyr med mange Filipenser. Han halede en lang, tung Kasse frem under Disken, »men jeg raader Dig til ikke at komme i Vejen for mig, for saa vanker der en i Enden.«¹⁴⁹

I de mindre købmandsforretninger, hvor der ikke var ansat folk i butikken, var købmandens kone som regel med til at ekspedere. Men det kunne som nævnt også være tilfældet i mellemstore forretninger med kommiss. I de helt store forretninger har det næppe kunnet komme på tale, og alene den skarpere adskillelse, der i disse forretninger ofte var mellem butik og bolig, f.eks. hos Emil Dall i Bregninge, hvor boligen lå i et hus for sig selv, vanskeliggjorde, at købmandens kone kunne passe både butik og husførelse på en gang. I disse hjem levede man også i højere grad end hos de mindre købmænd op

til de borgerlige normer for kvindens stilling, ifølge hvilke hun burde koncentrere sig om at forestå husholdningen og overlade til manden at skaffe de fornødne indtægter. I et tilfælde, hvor konen i en noget større forretning deltog i arbejdet i butikken, understreges det da også, at hun først og fremmest gjorde det, fordi hun fandt det interessant.¹⁵⁰

Hvis købmandens kone gik med i butikken, var det også naturligt, at børnene gjorde det, når de blev gamle nok. Købmandens status kunne nemlig også markeres ved, at døtrene ikke kom hjemmefra, når de blev konfirmeret, men først, når de var fyldt atten. I de mellemliggende år gik de til hånd både i butikken og i huset.¹⁵¹

Det var ikke usædvanligt, at der i større købmandshjem var ansat tre piger i huset samt en barnepige, hvis der var mindre børn, og en lærerinde, hvis børnene var større.

Tiltale i butikken

Tiltaleformen i butikkerne varierede noget afhængigt af butikkens størrelse og »stil«. I forretninger som f.eks. Carl Hooges i Jyderup blev kunderne tiltalt »De« og efternavn eventuelt suppleret med »gårdejer« eller anden titel. Denne forretning mindede mest om en købmandsgård i en købstad, og kunderne ville sikkert have følt det nedværdigende, hvis der var blevet sagt »du« til dem. Situationen var en anden i mindre forretninger. Hos Hans Chr. Hansen i Følleslev var købmanden selv dus med en stor del af kunderne. Mange af gårdmændene tilhørte familiens omgangskreds. Men også i denne forretning blev der lagt vægt på korrekt kundebehandling, og kommisserne samt købmandens døtre havde strengt pålæg om at tiltale kunderne med »De«.¹⁵²

De kvindelige købmænd blev derimod altid både omtalt med fornavn og tiltalt »du«, og der blev gennemgående også sagt »du« til kunderne i disse forretninger. De kvindelige købmænd var jo som regel født og opvokset der, hvor de senere fik forretning, og har

Fig. 29. Købmand Hans Chr. Hansen i Følleslev gik altid med slips i butikken, men skiftede om sommeren habittens jakke ud med en lys lærredsjakke. Foto i privateje.

således været kendt af deres kundekreds, fra de var børn.¹⁵³

En illustration af, hvordan købmandsforretningernes indbyrdes rangeren i en landsby kunne komme til udtryk gennem tiltaleformen, findes i følgende: Hans Chr. Hansen flyttede i 1904 til Følleslev og overtog en lille forretning, og hans kone blev da tiltalt *Mathilde*. Nede på hjørnet hos købmand Bendtsen hed konen *madam* Bendtsen, og længere oppe i byen hos købmand Moustgaard blev konen kaldt *fru* Moustgaard. Da købmand Hansen året efter flyttede ned og overtog Bendtsens forretning, blev hans kone snart til *fru* Hansen, men hun blev dog stadig tiltalt »du« af mange kunder.¹⁵⁴

Høkerne derimod huskes i dag på deres fornavn og er sikkert også blevet tiltalt sådan, f.eks. Lars Peter i Eskebjerg og Høker-Frederik i Følleslev.¹⁵⁵ I disse forretninger har det været en selvfølge, at butiksindehaveren og kunderne var dus.

Påklædning

Klædedragt har altid været et af de kulturelementer, der hurtigt og tydeligt gav besked om bærerens kulturelle og sociale tilhørsforhold. I Sverige blev det sagt om landkøbmændene i slutningen af det 19. århundrede, at de tilhørte »herremansklassen«, blandt andet fordi de gik med flip til daglig og derved skilte sig ud fra bønderne.¹⁵⁶

Nogle få spredte oplysninger i det danske kildemateriale tyder på, at påklædningen var den samme for købmændene her. Købmand Vilhelm Vincens i Jorløse mistede blandt andet en del kraver, flipper og manchetter samt nogle slips og humbugs ved en brand i 1883,¹⁵⁷ og en kommis hos en købmand på Sejerø efterlod ved sin død i 1889 to par benklæder, to veste og to frakker foruden skjorter, kraver, flipper og manchetter.¹⁵⁸

Langt ind i dette århundrede vedblev købmændene at

gå med jakke og flip i butikken, senere blev kitlen almindelig butiksbeklædning. Den mørke jakke blev om sommeren skiftet ud med en lys lærredsjakke, som det ses på billedet af Hans Chr. Hansen i Følleslev.

Kvinderne i butikkerne gik med forklæde, altså den almindelige arbejdsbeklædning for kvinder, selv om der blev lagt vægt på, at det forklæde, der blev vist i butikken, var rent og pænt.

Åbningstider

Købmandsbutikkerne var åbne fra tidlig morgen til sen aften. Om morgenen skulle landarbejderne kunne komme ind og købe tobak og øl, måske brændevin, inden de skulle møde på arbejde, og landmændene skulle kunne købe den reservedel til en maskine, som de pludselig stod og manglede, når de skulle i marken.

Om aftenen blev der først lukket ved ni-ti-tiden, og om lørdagen endnu senere. Gennem lukkeloven i 1908 blev åbningstiden dog begrænset til klokken otte til hverdag og klokken elleve om lørdagen. Under første verdenskrig blev åbningstiderne yderligere indskrænket, og efter den nye lukkelov i 1922 blev lukketiden om vinteren fastsat til klokken seks, om sommeren klokken syv.

Åbningstiderne var dog generelt længere, end lukkeloven tillod, og navnlig om søndagen blev bestemmelserne overtrådt. Søndagshandel efter klokken ni om formiddagen havde som tidligere omtalt strengt taget været forbudt siden helligdagsforordningen i 1845. Dog måtte der indtil 1891 handles igen efter klokken fire om eftermiddagen. I 1904 blev det helt forbudt at holde butikkerne åbne om søndagen. Mundtlige meddelelser giver dog indtryk af, at handel søndag formiddag var en normal foreteelse endnu i begyndelsen af dette århundrede. Og en annonce, som nogle af de større købmænd på egnen lod indrykke i Kalundborg Avis i 1887 lader også forstå, at søndagshandel på dette tidspunkt var almindelig.

Meddelelse.

Undertegnede Kjøbmænd tillade sig herved at meddele, at vore Boutikker ere lukkede om Søndagen fra 9 Formiddag i Juni, Juli og August.

Julius Storch, Bisttinge. Fr. Møller, Svebølle.

Peter Thyme, Bisttinge. N. Hansen, Svebølle.

C. Dall, Bregninge. Fugledes Enke, Bregninge.

J. P. Petersen, Bregninge.

Fig. 30. Annonce i Kalundborg Avis 9.8.1887.

Butikken som lokalt samlingssted

I købmandsbutikkerne var der altid siddeplads til kunderne, enten nogle stole eller en bænk. Navnlig lørdag aften mødtes folk hos købmanden og fik sig en sludder om ugens begivenheder, dvs. det var mændene, der mødtes. Man hører aldrig om kvinder, der deltog i disse sammenkomster, heller ikke hos de kvindelige købmænd. En stor del af kunderne lørdag aften var karlene på gårdene, men også gifte mænd kom hos købmanden og ordnede lørdagsindkøbet samt fik det obligatoriske kræmmerhus bolcher med hjem til børnene som tilgift fra købmanden. Undertiden kom der også børn i butikken lørdag aften. En gårdmandssøn fra Rumperup har fortalt, at han som barn blev sendt op til Ida Petersen efter varer lørdag aften. Han satte sig på bænken og lyttede til de voksnes snak, og der kunne gå lang tid, inden han blev ekspederet. Kunderne opholdt sig i butikken i flere timer, og der blev udvekslet nyheder, fortalt historier, røget og eventuelt drukket lidt. Alt imedens havde Ida Petersen og hendes niece travlt med at ekspedere. De var to meget svære damer, og de unge havde deres spas med at få dem til at rende frem og tilbage bag disken, hvor der knap var plads til dem begge på en gang. De forsøgte på deres side at rationalisere arbejdet ved at ekspedere flere kunder ad gangen, så de fik så få ture ud på lageret som muligt.¹⁵⁹

Det var almindeligt, at kunderne kunne stoppe deres pipe med den tobak, der stod fremme på disken. Den frie udskænking af brændevin synes derimod at være på retur omkring århundredskiftet. Det er tidligere nævnt, at høkerne i slutningen af 1850'erne anså det for helt umuligt at drive forretning, hvis de ikke måtte skænke kunderne en snaps. Hos en købmand i Jorløse stod der stadig i begyndelsen af dette århundrede en flaske bitter fremme på disken til kunderne.¹⁶⁰ Men i Carl Hooges forretning i Jyderup blev der i 1890'erne ikke skænket for kunderne, hvorimod Carl Hooges søn oplevede skikken i fuldt flor, da han kom i lære i en købmansgård i Holbæk i 1900.¹⁶¹

Købmandsbutikkerne på landet blev lokale samlings-

steder, hvor man på bestemte tidspunkter, som var almindeligt kendt, kunne mødes og høre nyt. Som sådan hørte de med til de nye institutioner i landsbyerne på linie med foreningerne, omend hele arrangementet var mindre formaliseret.

Det synes dog, som om de store butikker som f.eks. Carl Hooges i Jyderup i mindre grad blev brugt som samlingssted, selv om der gerne sad et par gamle mænd på bænken i butikken søndag formiddag. Det hænger måske sammen med, at kundekredsen i en forretning som denne var spredt over et større geografisk område end i mindre forretninger, og at købmanden derfor ikke havde en primær interesse i den handel, han havde med folk i byen. Det er nemlig også et spørgsmål, hvor stor pris købmændene egentlig satte på disse lørdagsaftener, og om det i mange tilfælde ikke blot var noget, de måtte finde sig i for ikke at miste kunder.

Endelig har vel også købmandens egen personlighed spillet en rolle for forretningens hele stil. I en forretning på egnen tillod købmanden f.eks., at kunderne følte sig hjemme over næsten hele huset, og den grænse, som i andre købmansforretninger var trukket mellem købmandens private bolig og hans butik, eksisterede så at sige ikke her. Havde købmanden f.eks. ikke tid til at gøre en kundes bog op, bad hun kunden vente inde i stuen så længe, og han fik imedens serveret et glas vin eller en kop kaffe.¹⁶²

De handlendes øvrige aktiviteter

Nogle af de ændringer, der fandt sted i sidste halvdel af det 19. århundrede, skete netop på de sociale organisationsformers område. Gamle institutioner faldt bort, for en dels vedkommende som følge af den stærkere polarisering mellem befolkningsgrupperne på landet, mellem de jordbesiddende og dem, der ikke ejede jord. En landsbys unge kunne tidligere holde gilder på skift i gårdenes storstuer, eller de samledes til leg og dans udendørs på sommeraftener.

Men det var nu ikke længere en selvfølge, at en husbond lagde lokaler til, når hans karle og piger sammen med andre unge skulle more sig. Og dansen, der tidligere blev arrangeret af de unge selv på sammenskudsbasis, blev nu afløst af kroballer eller baller afholdt af blandt andet købmænd.¹⁶³ De var offentlige i modsætning til de gammeldags gilder, hvor et afgrænset ungdomslag deltog, og de blev averteret i avisen i god tid i forvejen. Det er tidligere omtalt, at der var bygget dansesal i en af længerne hos købmanden i Rumperup i 1870'erne, og der blev både afholdt baller og danseundervisning. En omrejsende danselærer holdt undervisning for børn om eftermiddagen og for voksne om aftenen.

Omkring 1860 etablerede nogle af høkerne i området keglebane ved deres hus. Banerne blev navnlig besøgt af karlene på gårdene. Høkerne fik en del af den indsats, der blev gjort under spillet, og havde desuden salg af drikkevarer til spillerne, altså endnu et eksempel på, at de handlende forstod at udnytte de muligheder, der lå i det øgede behov for offentlige forlystelser.¹⁶⁴

Det blev almindeligt, at købmændene på landet deltog i større fester på gårdene. Tidligere var disse fester – bryllupper, barselsgilder og begravelser – blevet afholdt på fælles basis. Deltagerne havde i forvejen sendt madvarer til gården, hvor gildet skulle afholdes. Og under selve festen blev der samlet ind blandt gæsterne til spillemændene, der spillede til dans. Gæsterne ved disse gilder var dels det gamle bydelag bestående af alle eller en del af gårdene i en landsby, dels slægtninge til værtsfolkene.

Bydelagene gik imidlertid i opløsning. Der kunne være flere grunde hertil. F.eks. kunne religiøse vækkelser bevirke, at folk i højere grad følte samhørighed med deres meningsfæller i disse grupper end med naboerne.¹⁶⁵ Den øgede adgang til at købe madvarer, som dels den større mængde kontante penge hos bønderne, dels åbningen af landkøbmandsforretninger medførte, var også medvirkende til at ændre den gamle organisationsform. En fest kunne nu afholdes, uden at gæsterne medbragte fødevarer. I og med, at landsbyen gennem

Bal.

Saa fremt et tilstrækkeligt Antal Deltagere
melde sig, aater Undertegnede at afholde Bal
for Omegneus Ungdom **Fastelavns Sondag.**
Rumperup, i Januar 1875

Erbødigt
G. Sønchsen.

Dands afholdes **Fastelavns Tirsdag**
hos **G. Sønchsen,**
i Rumperup.

Stort Bal.

Det sædvanlige Fastelavns Bal for Omegneus Ungdom afholdes hos Slagter Niels Pedersen i Hjembe Søndagen den 7de Februar og Tirsdagen den 9de Februar. Ligeledes afholdes Bal for Omegneus gjiste Fjeld Fredagen den 12de Februar.
Hjembe i Januar 1875.

Erbødigt
Niels Pedersen, Slagter.

Dandseovelse.

Undertegnede aater foritommende Onsdag den 20de ds. at begynde et Dandsecursus, saavel for Borne som Vorn, hos Hr. Gaardeier Weirich i Alleshaug, og Fredagen den 22de ds. hos Hr. Kjøbmand Sønchsen i Rumperup, hvortil Uthavende indbyres Dvelserne ville blive for Vorn fra Kl. 2—4 Eftermiddag og for Borne fra Kl. 6—9 Aften.

N. S. Jørgensen,
Dandselevær.

Fig. 31. Købmand Sønchsen i Rumperup afholdt baller i salen ved købmandsforretningen. Annonce i Kalundborg Avis 19.1.1875.

købmanden var blevet inddraget i et nationalt og internationalt marked for udveksling af varer, var den gamle afhængighed af egen produktion mindsket. Problemet var nu et andet, nemlig at skaffe penge nok til at betale købmandens regning i forbindelse med en fest. Ofte blev det da også købmanden, der i første omgang måtte finansiere festerne. Senere betalte kunden regningen i flere rater.¹⁶⁶ Til gengæld blev købmanden inviteret til festen. Købmændenes deltagelse i festerne kan set fra deres synspunkt betragtes som et led i bestræbelserne på at opretholde venskabelige relationer til kundekredsen, altså en form for repræsentativ forpligtelse. Også købmandens kone kunne påtage sig sådanne pligter, f.eks. at gå på barselsbesøg og fødselsdagsvisitter, og ved disse lejligheder kom hun hos en langt videre kreds end købmandsfamiliens egen omgangskreds.¹⁶⁷

Købmændene tilbød ofte kunderne forskellige former for service, som egentlig ikke hørte ind under selve købmandshandelen. F.eks. bestyrede Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro det brevsamlingssted, der var knyttet til kroen.¹⁶⁸ Før der blev oprettet en egentlig landpostordning, kunne købmandsbutikken også fungere som samlingssted for ankommen post. Købmand Zimsen i Hallebyore hentede f.eks. posten til Hallebyore på Rangle Mølle, hvor der var brevsamlingssted 1861–75.¹⁶⁹ Han lagde brevene i en kasse på disken, og hvis det varede for længe, inden et brev blev afhentet, sendte han et barn ud med det.¹⁷⁰

Købmændene havde jo ofte bud med en fragtmand, og folk, der skulle have et eller andet ordnet i købstaden, kunne lægge besked i butikken. Gennem Rumpesrup-købmanden Valdemar Petersens hovedbog fra 1890'erne kan man følge den del af denne virksomhed, som medførte, at købmanden måtte lægge penge ud for kunden. F.eks. lagde han ud for tøj fra farveren eller medicin fra apoteket i Kalundborg.

Købmanden kunne også formidle betaling af kundernes avisabonnement eller fornyelse af deres lodsedler, og for nogle kunder sørgede han for betaling af kommuneskatten. Disse beløb blev debiteret deres konto på linie med varekøb i butikken.¹⁷¹

Det var altså ganske forskelligartede opgaver, der kom til at påhvile købmændene ud over den rene varehandel. Købmandsforretningerne blev lokale samlingssteder og servicecentre, og købmændene var nødt til at bestræbe sig på at leve op til de normer, der efterhånden blev gældende for en landkøbmands adfærd. Han skulle på samme tid være en dygtig og effektiv forretningsmand og i besiddelse af en blanding af værdig og jovial fremtræden, der indgød kunderne både respekt og tillid. Udadtill måtte han bestræbe sig på at behandle alle kunder ens. Der blev lagt mærke til, hvis mere velhavende kunder åbenlyst blev favoriseret, og det fremhæves flere gange som noget positivt i omtalen af købmandsforretningerne, at den og den købmand ikke gjorde forskel på sine kunder.

Hvad handlede de med?

Købmændenes og høkernes primære opgave var at sælge varer, og de øvrige aktiviteter, der er omtalt i forrige kapitel, tjente egentlig kun det ene formål: at øge og sikre forretningens omsætning mest muligt. En analyse af butikernes varesortiment må derfor indtage en central plads i en undersøgelse af høkernes og købmændene.

Varesortimentet kan analyseres ud fra flere forskellige synsvinkler. Vægten kan lægges på de handlendes introduktion af nye varer, hvad enten der var tale om varer, som kunderne på landet ikke tidligere havde købt, eller der var tale om deciderede nyheder. Dermed bliver købmandens rolle som nyhedsformidler fremhævet. Men man kan også se de handlendes varelagre som helheder, der afspejler den samlede kundekreds' behov for købevarer på et givet tidspunkt. Endelig kan de variationer i forbrugsmønstre og indkøbsfrekvens, der kan observeres gennem forretningernes regnskabsbøger, anvendes i en analyse af den sociale differentiering i kundekredsen. Søgelyset vil dermed være flyttet fra købmanden og i stedet rettet mod kunderne.¹⁷²

I det følgende vil høkernes og købmændenes varesortiment blive behandlet hver for sig med henblik på at belyse forskellen mellem de to typer handlende. I analysen af købmændenes varesortiment vil navnlig denne gruppes eventuelle rolle som nyhedsformidlere blive undersøgt. Derimod giver det foreliggende kildemateriale kun ringe muligheder for at følge enkelte kunders indkøb. En undersøgelse af forbrugsmønstre og indkøbsfrekvens kan derfor ikke foretages, og dette aspekt vil kun antydningvis blive draget ind.

Høkernes varer

De hønsekræmmere, der allerede før høkerlovens gennemførelse drev detailhandel ved siden af deres opkøb af landbrugsprodukter, handlede med de mest efterspurgte daglige forbrugsvarer. Kaffe, sukker og cikorie samt tobak og brændevin var de vigtigste varer, men også krydderier, ris, sæbe og soda var der godt salg i. Det var derfor naturligt, at disse varer kom til at udgøre grundstammen i varesortimentet også hos høkere og købmænd.

Høkernes varesortiment kendes fra de samme registreringsforretninger, som gav oplysning om indretningen af deres hjem (jvf. bilag II). Registreringerne blev foretaget i anledning af konkurs eller dødsfald. Der er tale om mere eller mindre opløste forretninger, og kun i nogle enkelte var varelageret nogenlunde intakt. Fra et par forretninger, deriblandt Johan Nielsens i Torpe, er der bevaret en række fakturaer fra leverandører. En københavnsk urtekræmmer samt købmand Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro havde leveret varer til Johan Nielsen i 1864. Hans varesortiment var efter alt at dømme meget normalt for høkernes på den tid. Han solgte kaffe, cikorie, kandis, puddersukker, the, punchextrakt, peber, allehånde, kanel, sennep, salt, tobak (røgtobak, cigarer og skrå), lys, lamper og lampeolie, sæbe, svovlstikker, reb, tråd, krudt, hagl, blåsten og brunspån (de to sidste artikler anvendtes til tekstilfarvning). Sandsynligvis har han også handlet med flæsk og fedt og måske pølser. Ris var også en almindelig vare hos høkernes, og det er sikkert kun et tilfælde, at denne vare ikke findes på Johan Nielsens fakturaer. Endelig har han ganske givet forsynet sine kunder med brændevin.

Høkerne holdt sig stort set til dette ret snævre varesortiment, der dog på nogle punkter gik ud over, hvad høkerloven tillod. En del af dem havde derudover specialiseret sig i trævarer som grebe, slagler, sleve m.m., og Thor Olsen på Sejerø, der også ernærede sig som skrædder, havde temmelig mange manufakturvarer på lager. Men det var karakteristisk for høkerne, at de kun førte varer, hvis afsætning de på forhånd var sikre på, altså en såvidt muligt risikofri handel. Det var ikke denne kategori handlende, der introducerede nye varer for landbefolkningen. Det overlod de til købmændene. Der var to grunde hertil. For det første var høernes kunder ikke noget udpræget købedygtigt publikum. Høkerne havde hovedsagelig de ringere stillede befolkningsgrupper – husmænd og indsiddere – som kunder, hvorimod købmændenes kunder kom fra alle sociale grupper. For det andet var der en tendens til, at de handlende ikke førte varer, som de ikke kunne tænkes at ville anvende selv, dvs. at høkerne omkring 1860 ikke handlede med f.eks. bordsalt, glassaltkar, pebermyntekager, cigarrør eller fine spadserestokke. Det gjorde derimod en samtidig købmand som Waldemar Clausen i Særslev. Som tidligere omtalt var hans hjem købstadpræget i sin indretning, og de nævnte varer ville uden vanskelighed kunne finde anvendelse i hans private husholdning. For høkerne var disse ting fremmede – man kan tale om en kulturel barriere over for decideret urbane kulturelementer.

Købmændenes varer

Købmændenes varesortiment var i de fleste tilfælde langt mere broget end høernes. Der er bevaret en række registreringer af varelagre hos købmænd på egnen fra slutningen af 1850'erne til kort efter århundredskiftet. (jvf. bilag III). Årsagen til, at der blev foretaget registrering, var i de fleste tilfælde, at den pågældende købmand havde erklæret sig konkurs. I disse varelagre mangler ofte de mest gængse varer som f.eks. kaffe.

Konkursbegæringen kom nemlig, når købmanden ikke længere kunne få kredit hos sine leverandører og derfor ikke kunne skaffe de varer, som han havde den største omsætning i. I en del af de registrerede konkursboer er der sikkert også varer, der var helt ukurante. Ikke alle købmænd var lige dygtige til at bedømme deres kundekreds, og nogle har utvivlsomt fået deres hylder fyldt op med varer, som ikke kunne afsættes. Men ved at sammenholde varelagre fra flere forretninger kan man alligevel få indtryk af, hvordan et normalt varelager var sammensat.

Enkelte af de bevarede registreringer stammer fra dødsboer. Heller ikke disse butikker kan uden videre anses for typiske. Forretningen kan være kørt ned på grund af sygdom, men også her kan en sammenligning med andre butikker afsløre de mest iøjnefaldende mangler og skævheder.

Registreringerne af varelagre giver imidlertid ikke noget billede af omsætningens størrelse inden for de enkelte varekategorier. Kildematerialet svigter i høj grad på dette punkt. I enkelte tilfælde findes en række fakturaer bevaret fra forretninger, men da alle købmændene havde spredt deres vareindkøb på mange forskellige leverandører, kan man på intet tidspunkt være sikker på, at alle indkøb af en bestemt vare er medtaget. Forretningsbøger, der kunne dokumentere omsætningens størrelse, er ikke bevaret fra undersøgelsesområdet. Derimod findes der fra et par forretninger hovedbøger og/eller journaler, der viser enkelte kunders indkøb i det omfang, de fik kredit hos købmanden. Disse vil blive draget ind i den følgende gennemgang af et varelager, men som det senere skal påvises, kan de indkøb, der skete på kredit, kun på visse områder siges at være repræsentative for den samlede omsætning.

En enkelt købmands varelager skal her danne udgangspunkt for analysen af købmændenes varesortiment. Købmand Andreas Sørensen Abildgaards forretning i Jorløse er valgt som eksempel på en mellemstor forretning i 1880'erne. Hans varelager synes at være repræsentativt for denne størrelse forretninger, og der

var ikke iøjnefaldende huller i lageret, som det kunne være tilfældet i konkursboerne. Andreas Sørensen Abildgaard lejede pr. 1. december 1886 en købmandsforretning i Jorløse, men han døde allerede i foråret 1887 efter nogen tids sygdom. I den sidste tid, han levede, boede hans forlovede og hans svigermor hos ham og passede forretningen, men den blev ikke drevet helt så effektivt, som den burde. F.eks. var en del bestilt markfrø ikke blevet leveret til kunderne, og da boet blev gjort op, var disse ikke længere interesseret i frøet, som derfor måtte tages tilbage. Omsætningen er formodentlig stagneret under købmandens sygdom, og efter boets opgørelse viste det sig, at der ikke var fuld dækning for kreditorernes tilgodehavender.

I gennemgangen af Andreas Sørensen Abildgaards varelager er varerne delt op i otte grupper ud fra varernes funktion hos kunderne. Følgende hovedrubrikker er anvendt: 1) føde- og drikkevarer, 2) porcellæn, køkkentøj og rengøringsartikler, 3) belysning samt kemisk-tekniske artikler, 4) manufaktur, beklædning og syartikler, 5) tobak og piber, 6) papir, galanterivarer og legetøj, 7) isenkram og landbrugsartikler, 8) frø og foderstoffer. I listerne over købmand Abildgaards varelager er vedføjet vurderingspriserne. Disse lå – i hvert fald for dagligvarenes vedkommende – 20–30% under de gængse udsalgspriser. (jvf. Bilag IV).

Føde- og drikkevarer

Blandt de traditionelle købmandsvarer hørte kaffen til de varer, der blev solgt hyppigst. Den blev solgt i små portioner til de fleste kunder, oftest et halvt pund ad gangen, undertiden kun et kvart pund, men nogle købte også et eller flere pund. Kaffen blev normalt købt rå og blev først brændt og malet i den enkelte husholdning. Men nogle købmænd havde i 1880erne fået installeret en kaffebrænder og en kaffemølle, så de kunne sælge kaffen klar til brug.

Man drak ikke kaffen ren, men strakte bønnen med

kaffesurrogat. Cikorie var her den almindeligste vare, og det synes at være normalt at blande kaffe og cikorie i forholdet 2:1. I 1880erne havde de fleste af købmændene også løvetand som kaffetilsætning. Den var noget dyrere (40 øre pr. pund mod 26 øre pr. pund for cikorie), og i den forretning i Ugerløse, hvor nogle kunder indkøb kan følges i 1884, var det da også de større gårdmænd samt præsten, der købte løvetand. De kun to pund løvetand i Andreas Sørensen Abildgaards varelager tyder også på, at denne vare nok var introduceret, men endnu langt fra var slået an. Der var en tredje slags kaffetilsætning på markedet, nemlig en mærkevare, der blev solgt under navnet »Kaffina«, og som vistnok var en blanding af flere kaffesurrogater. Købmand Abildgaard havde den ikke, men den førtes i nogle af de andre forretninger på egnen på samme tid.

Alle købmændene solgte the, omend ikke i så store mængder som kaffen, men Andreas Sørensen Abildgaard havde dog over tyve pund på lager. Theen blev mest drukket til aftensmaden og måske navnlig om vinteren, når mælken var knap. Karoline Graves fortæller, at de drak the i hendes hjem i Hallebyore omkring 1860, men hun mener, at det var usædvanligt blandt småkårsfolk på den tid. Hendes far var imidlertid blevet vant til at have the med, når han var ude at arbejde som håndværker.¹⁷³ Det kan også tænkes, at thedrikningen vandt større udbredelse, da hjemmekærningen på gårdene holdt op i 1880erne, og husmændene ikke længere kunne hente gratis håndskummet mælk på de gårde, hvor de arbejdede.¹⁷⁴

Forbruget af sukker på landet havde tidligere ikke været særlig stort. Det blev ikke brugt at sylte frugt og bær – de blev i stedet konserveret ved tørring. Og honning kunne i vid udstrækning anvendes som sødemiddel i stedet for sukker. Men i takt med, at syltning og kagebagning blev almindelig også i landhusholdninger, steg sukkerforbruget.

Det gennemsnitlige sukkerforbrug pr. individ i Danmark steg fra 7,55 kg pr. år omkring 1850 til ikke mindre end 27,41 kg pr. år i 1900,¹⁷⁵ og i samme periode faldt sukkerpriserne generelt. F. eks. solgte Walde-

Til Syltning

anbefales:

**Fineste fransk Drue-Edike,
alle Sorter Kryderier,
St. Croix, Demerara & stødt
Candis-Sukker,**

samt

**skotske Fariner; Vanille,
Vanille-Sukker,
Sagomeel, Riismeel & Kar-
toffelmeel,**

**Pergament- & Voxpapir,
Syltekrukker, Sylteglas &
Geleekopper.**

**Julius Storch,
Viskinge.**

mar Clausen i Særslev i 1858 kandis til omkring 30 skilling pr. pund. I 1892 kunne Valdemar Petersen i Rumperup sælge kandis til 32 øre pr. pund, altså næsten en halvering af prisen.

Andreas Sørensen Abildgaards varelager blev registreret om foråret. Havde registreringen fundet sted i juli eller august, er det sandsynligt, at lageret af sukker til syltebrug havde været noget større. Topsukker, som fandtes i nogle af de registrerede varelagre, blev regnet for det bedste til syltning, men det billige St. Croixsukker, som også Abildgaard havde temmelig meget af, var det mest anvendte.

Det var mest almindeligt at søde kaffen med kandis, og det var også den sukkersort, Andreas Sørensen Abildgaard havde det største lager af. Man suttede på kandisklumpen, medens man drak kaffen, og denne måde at drikke kaffe på blev åbenbart betragtet som den rigtige.¹⁷⁶ Det var nemlig ikke af økonomiske årsager, at kandis blev foretrukket. Gennem hele sidste halvdel af det 19. århundrede lå kandis på samme prisniveau som de forskellige melissorter eller endda lidt over, hvorimod puddersukker, som ved siden af kandis var den mest solgte sukkersort, var langt billigere. Valdemar Petersen i Rumperup solgte i 1887 kandis til 42 øre pr. pund, melis til 40 øre og puddersukker til 28 øre. Men selv om det var almindeligt at søde kaffen med kandis, kunne det nogle steder regnes for finere at komme hvidt sukker i, og brugen af de to sukkersorter kunne markere den sociale forskel inden for en husstand. Bodil Høyer fortæller således fra en stor gård i Nordsjælland omkring 1860, at folkene på gården fik kandis, medens den »indre husstand« fik hvidt sukker til kaffen.¹⁷⁷

Mel og gryn var ikke primært købmandsvarer, men blev oftest købt direkte på møllen. Men Andreas Sørensen Abildgaard havde dog alle de forskellige mel- og grynsorter på lager, om end i beskedne mængder. Det er karakteristisk, at det inden for denne varegruppe er ris, der var mest af hos købmand Abildgaard. Ris var en gammel købevare. Den blev brugt til risengrød, som sammen med klipfisk var almindelig gildesmad på den-

ne egn.¹⁷⁸ (Af klipfisk havde købmand Abildgaard ikke mindre end 94 pund). En enkelt anden udenlandsk kornsort var repræsenteret i hans varelager, nemlig sago. Mængden var ikke stor, men det synes at have været en almindeligt udbredt vare. Sagomel blev på samme tid i Ugerløse solgt jævnlige til mange af kunderne, oftest kun et enkelt pund ad gangen. Også landkøbmændene omkring 1860 handlede med både sagomel og sagogryn, hvorimod høkerne efter kildematerialet at dømme som regel ikke havde denne vare. Andreas Sørensen Abildgaard havde også nogle semouillegryn, hvilket fandtes hos flere af de andre købmænd på denne tid. Men han havde ikke forsøgt sig med nudler, makaroni eller maizena, sådan som August Herløw på samme tid i Eskebjerg. August Herløw havde kun ganske små mængder af disse varer, et pund af hver, og han var den eneste af de købmænd, hvis varelager blev registreret i 1880'erne, der havde dem. I Jens Ernst Herløvs forretning i Faurbo Kro blev der dog så tidligt som i 1862 handlet med både semouillegryn, nudler og makaroni.

I købmand Abildgaards forretning blev der registreret nogle få brød. Det er ellers ikke almindeligt at finde brød i de registrerede varelagre, men det skyldes ikke, at købmændene ikke solgte brød, men at de som en letfordærlig vare blev solgt ud inden eller under registreringsforretningen. Eksempler på købmændenes brødhandel kan findes i forretningsbøgerne både fra Valdemar Petersen i Rumperup og fra Ludvig Aagesen i Ugerløse. I Ugerløse blev det meste af brødet købt af husmænd samt af læreren, hvorimod gårdmændene ikke købte brød hos købmanden. Det betyder imidlertid ikke nødvendigvis, at der stadig blev bagt rugbrød på gårdene. Der var på dette tidspunkt etableret bagere overalt på landet, ofte i forbindelse med møllerne, og gårdmændene købte brød direkte hos bageren og betalte med korn. Husmændene, der ikke havde tilstrækkeligt korn at bytte med, kunne derimod lige så godt købe brødet hos købmanden. I Rumperup fungerede købmanden som en slags mellemhandler mellem bageren/mølleren og kunderne. Brødregnskabet blev ført adskilt

fra kundernes almindelige varekonti, og kunderne leverede korn som betaling for brødet på samme måde, som når de handlede direkte på møllen.

Andreas Sørensen Abildgaard førte alle de krydderier, der blev anvendt til slagtning og bagning. Det var frem for alt peber, kanel og allehånde. Disse krydderier solgte han både i løs vægt og i breve og æsker og både hele og stødte. Desuden havde han mindre mængder af dyrere krydderier som gurkemeje, carry, kardemomme, muskatnød, ingefær, vanille og safran. Også de tidlige landkøbmænd havde omkring 1860 handlet med disse sjældnere krydderier.

Noget nyt var derimod bagepulveret, som købmand Abildgaard havde syv pakker af. Brugen af bagepulver er knyttet til komfurovnen, der giver mulighed for at bage mindre kager som formkager og lignende. Andreas Sørensen Abildgaard var den eneste af de registrerede købmænd fra 1880'erne, der handlede med bagepulver, men de andre havde hjortetaksalt, der også anvendes som hævemiddel.

Brugen af soja må ligesom bagepulveret ses i forbindelse med den ændring af spisevanerne, som blandt andet komfuret muliggjorde. I den gamle bondehusholdning blev der ikke spist brun sovs eller brune supper, der skulle smages til med soja. Men selv om det først var i 1870'erne og 1880'erne, at soja blev almindelig i købmændenes varelagre, havde allerede Jens Ernst Herløw i Faurbo Kro i 1862 haft en del soja på lager. I 1880'erne havde alle købmændene soja, men som regel kun i beskedne mængder – mest havde en købmand i Store Fuglede, nemlig 15 flasker.

Landkøbmændene solgte kun lidt konserves i 1880'erne. Mest udbredt var ansjoser på glas eller dåse, og det var også den eneste slags konserves, købmand Abildgaard havde på lager. En enkelt anden købmand havde dog også hummer og sardiner på dåse. Derimod blev der slet ikke solgt dåsegrøntsager hos landkøbmændene. Det havde en Kalundborgkøbmand annonceret med så tidligt som i 1860'erne.¹⁷⁹

Andreas Sørensen Abildgaard havde temmelig meget smørfarve blandt sine varer. Smørfarven var kommet i

handelen omkring 1870,¹⁸⁰ og i 1880erne havde de fleste købmænd den på lager. Den blev brugt til at farve vintersmør med, så det fik et lige så indbydende udseende som græssmørret fra om sommeren. Tidligere havde man enten undladt at farve smørret, eller man havde klaret sig med f.eks. gulerodssaft.¹⁸¹ Selv om mejerierne i 1880erne og 90erne overtog smørfremstillingen, blev smørfarven ikke overflødig i private husholdninger. Men nu blev den i stedet brugt til at farve margarine med.

Margarine måtte nemlig ifølge margarine-loven fra 1888 ikke sælges farvet, for at den ikke skulle kunne forveksles med smør, og margarinesalget var i øvrigt underkastet en række bestemmelser med hensyn til emballagens form og mærkning. Det blev også krævet, at der i de forretninger, der forhandlede margarine, skulle hænge et skilt med teksten: »Her sælges Margarine«. Vistnok i 1888 blev det gjort op, i hvor mange forretninger i Ars og Skippinge herreder der blev solgt margarine. Ca. halvdelen af købmændene, men kun tre høkere oplyste, at de solgte margarine. Det bekræfter indtrykket af høkerne som tilbageholdende med at optage nye varer i deres varesortiment.¹⁸²

Landkøbmændene solgte meget ost i 1880erne, selv om der stadig blev produceret ost på gårdene. Til ostefremstillingen anvendes løbe, som udvindes af kalvemaver, eventuelt svinemaver. Det er en omstændelig proces, og det betød en stor lettelse, da købmændene kunne tilbyde kunderne færdig løbe på flasker. De fleste købmænd i 1880erne solgte osteløbe, og nogle havde også en speciel ostefarve.

Det var i landkøbmandens åbenlyse interesse, at bønderne holdt op med at forarbejde fødevarer hjemme og i stedet købte de færdige varer, som han kunne tilbyde. Men et skridt på vejen til at nå den ønskede tilstand kunne være, at bønderne gik over til at købe halvfabrikata, der indgik i deres forarbejdningsproces. Det var tilfældet med smørfarve og osteløbe, og det gælder også malt og humle til ølbrygning. Malten var tidligere blevet fremstillet på den enkelte gård af egen byg, medens humlen enten blev dyrket i egen have eller

blev købt af omvandrede humlekræmmere eller på markeder. Nu blev begge dele tilbudt af landkøbmændene.

Det var tilsyneladende ikke nær alle købmændene, der solgte øl. Andreas Sørensen Abildgaard gjorde f.eks. ikke, men han havde meget malt og noget humle på lager. Derimod solgte Valdemar Petersen i Rumperup meget øl i 1880erne, som regel $\frac{1}{8}$ tønne ad gangen (= 16,4 liter). Valdemar Petersen havde en stor del af sine kunder blandt husmændene på Rumperup Overdrev, og mange af dem bryggede sikkert ikke øl selv.

Der blev dog også solgt øl fra bryggerierne. F.eks. havde der siden 1853 været knyttet bryggeri til købmandshandelen i Jyderup, og fra bryggeriet kørte ølvognene direkte ud til kunderne.¹⁸³

Det meste hjemmebryggede øl og det øl, der blev købt på tønner, var dagligt øl, der primært blev drukket for at slukke tørsten. Det var svagt øl – sjællandsk landøl havde kun en alkoholprocent på 0,6¹⁸⁴. Noget helt andet var det bayerske øl, der i 1880erne blev solgt af en del landkøbmænd, men tilsyneladende ikke af alle. Bayersk øl var dels stærkere – det holdt 3–5% alkohol¹⁸⁵ – dels meget dyrere end almindeligt øl. En bajer (= en »halv bajer« på $\frac{3}{8}$ pot) kostede i 1884 10 øre (= 27,6 øre pr. liter) og i 1887 8 øre, medens øl på tønne solgtes for 60 øre pr. otting (= 3,7 øre pr. liter) (udsalgspriser hos Valdemar Petersen og Ludvig Aagesen). Bayersk øl blev købt som et nydelsesmiddel på linie med f.eks. brændevin.

De fleste købmænd havde temmelig meget vin og spiritus. Først og fremmest den almindelige billige brændevin, men også rom, cognac, bitter, gammel vin og en mængde forskellige essenser. Nogle af bittermærkerne blev annonceret i avisen som medicin, der kunne kurere alverdens sygdomme. De solgtes under navne som f.eks. China Livselixir og Brama Livselixir. Varesortimentet var inden for denne gruppe stort set det samme hos 1880ernes købmænd som hos de tidlige købmænd omkring 1860.

Inden for fødevarergruppen var det meget få egentlige nye varer, der blev introduceret i løbet af de første 25

år, der var købmænd på landet. Der var nogle få decideret nye produkter som smørfarve, osteløbe og bagepulver, men den store mængde af de fødevarer, der blev solgt hos købmændene i 1880erne, fandtes også i købmandsforretningerne i 1860erne, selv om visse varer kun førtes i store forretninger som Jens Ernst Herløvs i Faurbo Kro. Købmand Herløv henvendte sig til alle befolkningsgrupper, også til de kredse, der førte en mere købstadpræget husholdning, som godsejere, proprietærer og præster, og der er ingen tvivl om, at det så godt som udelukkende var dem, som i 1860erne købte soja m.m.

De mange købmænd, der åbnede nye forretninger i 1870erne og 1880erne, solgte de samme fødevarer, som Jens Ernst Herløv havde gjort. Men de økonomiske og kulturelle forandringer i bondesamfundet havde i mellemtiden bevirket, at markedet for varer som f.eks. sago og soja ikke længere var begrænset til et urbant præget mindretal, men at nu også gårdmændene efterspurgte disse varer til deres husholdning. Der var dog stadig mere specielle varer, som kun fandtes i små mængder i forretningerne. August Herløvs ene pund maizena og makaroni illustrerer, hvordan købmændene forsigtigt prøvede sig frem, når de introducerede nye varer, der hidtil ikke havde været kendt af kunderne. Købmand Abildgaards syv pakker bagepulver vidner om den samme tøvende introduktion. Femogtyve år senere blev der registreret ikke mindre end 250 pakker bagepulver i en købmandsforretning ved Dejgvad Bro.

Porcellæn, køkkentøj og rengøringsartikler

I den gamle bondehusholdning var der kun brug for lidt bordservice. Søbemat blev spist af fælles fad, og til kødmaden blev der ofte anvendt en skive brød som tallerken. Silden, der blev serveret om morgenen, blev skåret ud på træbrikker. Af bestik blev der kun anvendt træ- eller hornskeer samt spidse bordknive, som kød-

og kartoffelstykker kunne spiddes på. Gafler var derimod ikke almindelige. Kaffen blev drukket af store hankeløse kopper – spølkummer – og da man suttede på kandisklumpen til kaffen i stedet for at opløse den, var der heller ikke brug for skeer til at røre rundt i kaffen med.

Andreas Sørensen Abildgaards og de andre landkøbmænds varelager afspejler dog en noget ændret situation i forhold til dette billede. Nu stod der stabler af tallerkener og kopper i købmændenes butikker, ja, endog terriner, ragoutfade og sauceskåle har kunderne kunnet se hos købmand Abildgaard. Han havde også glasassietter, glassaltkar (jvf. (bord)salt i pakker blandt madvarerne), smørkander, kagefade, platdemenager etc. Alle disse ting afspejler det store udbud af industriprodukter, der nu var kommet på markedet. Gennem landkøbmændene blev de introduceret for helt nye kundegrupper. Nogle af disse typer genstande fandtes også tidligere i bondehjem, men da kun i ringe mængder og sikkert udelukkende anvendt som pyntegenstande. Mængden hos landkøbmændene i 1880erne kunne tyde på, at tingene nu kunne sælges til bønderne som brugsgenstande, om end nok kun til brug ved specielle lejligheder.

Blandt spisebestikket i Andreas Sørensen Abildgaards varelager er anført »8 Par Bordknive«, og måske skjuler der sig sammenhørende knive og gafler under denne betegnelse, men selv om det er tilfældet, er det et meget lille antal. Heller ikke de andre købmænd i 1880erne havde spisebestik i noget større omfang. Det største antal nåede August Herløw i Eskebjerg op på med tyve par knive, og en købmand i Store Fuglede havde atten knive og femten gafler, men ellers lå antallet som hos købmand Abildgaard på under ti par. Til gengæld havde han 30 træskeer foruden en mængde billige metalskeer.

Andreas Sørensen Abildgaard havde kun få drikkeglas på lager. Der var flest snapseglas, men også nogle ølglas, hvorimod vinglassene manglede helt. Andre købmænd på egnen solgte dog også vinglas.

I 1880erne finder man nogle enkelte kaffeposer hos købmændene. Kaffekanden med tragt og pose var nu

begyndt at afløse de gamle kedler, hvor bøunnerne blev kogt sammen med vandet.

Der var kun ganske få gryder og stegepander på lager hos købmand Abildgaard, og blandt de købmænd, hvis varelager blev registreret i 1880erne, var han endda den, der havde flest. Men alligevel var mængden forbausende ringe i betragtning af, at der i disse år blev installeret mange komfurer, der krævede nye kogekar. Heller ikke i den forretning ved Dejgvad Bro, hvor varelageret blev registreret i 1912, var der noget større lager af gryder og pander. Andreas Sørensen Abildgaard havde nogle lerpotter blandt varerne, og det kan være pottes, der var beregnet til madlavning over åben ild.

I købmand Abildgaards butik var der ingen kødhakkemaskiner, da registreringen fandt sted. Der var dog flere af de andre købmænd i 1880erne, der havde et par stykker på lager. Kødhakkemaskinen blev udbredt på landet netop i disse år. Den lettede arbejdet med at lave bl.a. pølser og finker. Tidligere var kød og indmad blevet hakket med krumkniv, økse eller et par almindelige knive på et hakkebræt. Kødmaskinen medførte også, at retter som frikadeller og leverpostej vandt indpas i husholdningen.

Andreas Sørensen Abildgaard havde derimod en anden nyhed, nemlig nogle termometre. De blev i private husholdninger anvendt til at kontrollere mælkens temperatur ved ostefremstillingen, med, men kunne også bruges under brygningen.

Endelig må de forskellige rengøringsremedier nævnes: gulvskrubber til bræddegulvene, der havde afløst lergulvene i stuerne, og støvekoste til de nye – måske polerede – møbler samt nogle panelbørster. Alle disse ting havde været unødvendige i et gammeldags indrettet bondehjem med lergulve og malede møbler, men vandt indpas efter moderniseringer og nybygninger på gårdene.

Men igen på dette punkt må det konstateres, at disse ting egentlig ikke var nyheder hos landkøbmændene. Allerede de første købmænd omkring 1860 havde kunnet sælge både støvekoste og gulvskrubber.

Belysning samt kemisk-tekniske artikler

De almindelige lyskilder havde tidligere været tællelys og tranlamper og til en vis grad olielamper. Fra midten af 1860'erne handlede de større landkøbmænd imidlertid også med petroleum og petroleumslamper. I 1862 blev der ikke registreret petroleum i Jens Ernst Herløvs varrelager, men i 1865 annoncerede han i Kalundborg Avis med »Steenolie og Steenolielamper«, ¹⁸⁶ som det kaldtes på den tid. Prisen på petroleum faldt meget i løbet af de næste tyve år. I 1862 annoncerede en Kalundborgkøbmand med petroleum til tre mark pr. pot, ¹⁸⁷ men allerede i 1868 solgte købmand Zachariæ i Svebølle petroleum til kun en mark seks skilling pr. pot. ¹⁸⁸ I 1880'erne solgtes en pot petroleum til tyve øre hos købmanden i Rumperup, altså omkring en femtedel af, hvad det havde kostet i 1862. Alle købmændene i 1880'erne havde både petroleum og reservedele til lamperne, og nogle solgte også hele lamper.

I købmand Abildgaards forretning var der forholdsvis lidt petroleum på lager, da registreringen fandt sted. Normalt havde købmændene meget mere af denne vare.

Men salget af petroleum betød ikke, at tællelys, stearinlys, lampeolie og tran var gledet helt ud. Andreas Sørensen Abildgaard førte alle de nævnte varer, og gennem købmand Ludvig Aagesens journal fra Ugerløse kan det konstateres, at de fleste af de kunder, der købte petroleum, også købte lys og tran (samt olie, men lampeolie kan ikke skelnes fra andre former for olie i journalen).

Tællelys er et eksempel på en vare, som det var lykkedes købmændene at introducere, selv om lys ellers blev fremstillet i den enkelte husholdning af fåretælle eller oksetalg. Denne hjemmeproduktion fandt stadig sted, men købmanden havde nu også et halvfabrikat at tilbyde til lysestøbningen, nemlig lysegarn i nøgler til væger. Salget af lysegarn viser ligesom osteløbe samt malt og humle, at købmændene forstod at tilpasse sig situationen. Der var endnu ikke mulighed for udeluk-

kende at sælge de færdige produkter, men ved at tilbyde halvfabrikata medvirkede købmændene til, at det første skridt på vejen til den endelige afvikling af hjemmeproduktionen fandt sted.

Sæbe og soda var blandt de varer, som alle købmændene og også høkerne havde stort salg af. Andreas Sørensen Abildgaard havde sæbe dels i tønder og baljer, dels i stykker, hvoraf nogle sikkert har været toiletsæbe. Sæbe og soda blev købt af alle, og nogle brugte også »blåt« til blålense af vasketøjet. Købmand Abildgaard solgte blåt i form af ultramarin, hvoraf en del var afvejet i små poser.

Købmændene havde et stort udvalg af farvestoffer, der dels var beregnet til tekstilfarvning, dels til maling. Blåsten, brunspån og persico var gamle varer, som også de tidlige købmænd, ja, endog høkerne handlede med. De blev brugt til farvning af uld og linned. Købmændene havde også tidligere handlet med indigo og krap, men i 1880'erne havde de billigere kunstige farvestoffer fortrængt disse ret kostbare produkter. De mange æsker med farve, som købmand Abildgaard havde på lager, og som kun var defineret ved kuløren, var kunstige farvestoffer, der brugtes til tekstilfarvning.

Manufaktur, beklædning og syartikler

Manufakturvarer var en stor artikel hos de fleste købmænd. Navnlig var udvalget af metervarer righoldigt. Bomuldsstofferne udgjorde den største del, hvorimod uldent stof, hvergarn og hørlærred stadig i en vis udstrækning blev fremstillet hjemme eller vævet hos væveren af hjemmeproduceret garn. Men også disse varer kunne købes hos købmændene, og Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro havde endog solgt olmerdug i metermål til dyner.

Andreas Sørensen Abildgaard havde lidt færdigt tøj på lager – nogle frakker, skjorter og benklæder, hvilket var meget normalt, men han havde ikke uldtrøjer og strømper som flere af de andre købmænd og mærkeligt

Hvor man kommer hen i Verden findes overalt
den for sine hudforskjønnende Egenskaber berømte

Fabriken Carl's ægte SESAM Sundheds Sæbe

Den mildeste Børnesæbe. — Besketter mod
Smitte. — Frier for Fregner og Phillipenser.
— Frembringer en blændende hvid og fløjlsblød Hud.
— Vore Autoriteter constatere, at Fabriken Carl's
ægte Sesam er den eneste Sæbe, der ved stadigt
Brug virkelig conservere og blødgjør Huden, hvor-
ved Rynker udglattes og den ungdommelige
Friskhed og Skjønhed bevares.

De Særegenheder, der bevirke, at denne
Sæbe har tiltvunget sig sit gode Benømmé, ere en
Følge af de medicinske Stoffer og Plante-
uddrag, der ifølge Samraad med Læger og Kemikere
ere tilsatte Sæben, der fabrikeres under Kontrol af
den ædsvorne Kemiker, Doctor Schulte.
Alene ægte fra Fabriken Carl. Med Forfalsk-
ninger advares. Faaes alene ægte hos:

O. M. Thrane, Kallundborg.
E. A. Gulstad, Bromølle,
E. Dall, Bregninge,
Fr. Møller, Svøbølle,
Ny Kjøbmandshandel, Jørslev,
C. Madsen, Gjørlev,
Forbrugsforeningen, Tømmerup.

nok slet ingen hatte. Billige stråhatter var ellers en artikel, købmændene gjorde meget ud af, men her kan registreringstidspunktet selvfølgelig spille en rolle. Registreringen fandt sted tidligt om foråret, og salg af stråhatter må formodes at være noget, der hørte sommeren til. Købmand Abildgaard havde derimod i lighed med flere andre købmænd mange kraver, flipper og manchetter.

Færdigsyet tøj var ikke noget nyt på landet. Jens Ernst Herløv havde haft både benklæder og frakker samt forskellige trøjer på lager i 1862. Det mest almindelige var dog stadig, at folk lod skrædderen eller sypigen sy deres tøj eller eventuelt gjorde det selv.

Der var ingen af købmændene, der handlede med sko eller støvler. Det var stadig udelukkende håndværksprodukter. Men de havde allesammen træsko og træskobeslag til salg.

Købmand Abildgaard havde et ret stort udvalg af kantebånd og besætningsbånd til kjoler samt en hel del knapper. Desuden havde han hæfter og spænder samt synåle, fingerbøl og sytråd. Disse småting var ellers typiske kræmmer- og markedsvarer.

Som sytilbehør må også regnes symaskineolien. Den er et af eksemplerne på, at købmændene fulgte kundernes anskaffelse af tekniske nyheder op med at tilbyde de varer, der skulle til for at vedligeholde de nye maskiner. Det vides ikke, om købmændene også selv solgte symaskiner. Der var ingen af dem, der havde symaskiner på lager, men de har muligvis kunnet tage dem hjem på bestilling.

Tobak og piber

Udvalget af tobak var stort i Andreas Sørensen Abildgaards forretning, et forhold der går igen i alle de registrerede forretninger. Det meste var pibetobak, men der var også nogle kasser cigarer og noget skråtobak. Cigaretter blev derimod kun registreret i en enkelt forretning på denne tid. Købmand Abildgaard havde ikke

særlig mange piber, men et rigt udvalg af løsele til piber – pibespidser, slanger, hoveder og beslag.

Papir, galanterivarer og legetøj

Mange af de ting, der er samlet i denne gruppe, blev ligesom sytilbehøret tidligere købt på markeder eller hos omvarende kræmmere, men den videre udbredelse fik de først, da de kunne købes hos den lokale købmand.

Kunderne kunne købe både brevpapir og lykønskingskort i købmand Abildgaards forretning. Salget af brevpapir i en mellemstor købmansforretning i 1880erne må ses som udtryk for, at en stor del af landbefolkningen nu havde behov for at skrive breve. I denne periode var den geografiske mobilitet stor.¹⁸⁹ Vandringerne fra land til by havde taget fart, og brevskrivning var en af måderne, kontakten mellem fjerntboende familiemedlemmer kunne holdes vedlige på. Der var også mange unge, der i disse år var på højskole, og en del af dem opretholdt sikkert skriftlig kontakt med tidligere højskolekammerater. Personlige mærkedage som fødselsdage, sølv- og guldbryllupper m.m. blev i højere grad end tidligere markeret, og lykønskingskort til brug ved disse lejligheder kunne som nævnt også købes hos landkøbmanden i 1880erne.

I Andreas Sørensen Abildgaards varelager var der også nogle briller. De fleste var sikkert læsebriller med forskellig styrke i glassene, og kunderne kunne prøve sig frem, til de fandt de briller, de så bedst med. Behovet for læsebriller hænger naturligvis sammen med den øgede læsning. Aviser, tidsskrifter og almanakken blev nu almindelige, og mange mennesker, der ellers ikke ville have konstateret et behov for briller, når de blev ældre, måtte nu gå til købmanden og prøve briller.

I disse år blev det almindeligt at lade sig fotografere. Det foregik i købstæderne, men senere kom der også fotografer i de større stationsbyer. Billederne blev enten sat ind i et album, der kunne ligge fremme i den

fine stue, eller de blev sat i rammer og stillet på et møbel i stuen eller hængt op på væggen. Både albums og rammer kunne købes hos købmanden.

Andreas Sørensen Abildgaard havde en del smykker og kamme. Smykkerne var ganske billige, og det meste var sikkert simili. Det var småting, som karlene havde råd til at købe til deres kærester. Til dem selv havde købmanden et rigt udvalg af lommeknive og urkæder foruden alle piberne.

Nogle af de mange kamme, der var på lager, var krumkamme til at bære i håret. Hos flere af de andre købmænd blev de udtrykkelig benævnt sådan. Det var nu mere almindeligt, at kvinderne gik med bart hår, og de gamle huer var lagt væk. Endnu i 1862 havde Jens Ernst Herløv haft både hueatlas og sølvbroderede huepulde i sit varelager, men disse varer fandtes ikke hos købmændene i 1880erne.

Købmand Abildgaard solgte også Kongsplaster, der blev brugt som noget af et universalmiddel og var en almindelig vare hos købmændene. Mange solgte desuden gigtkæder, gigtringe, voltakors og lignende, der blev tillagt helbredende virkning på alle mulige sygdomme.

I denne varegruppe er også medtaget de julelys, som købmand Abildgaard havde på lager. Det var endnu ikke almindeligt at have juletræ på landet, og der var også kun en enkelt af de andre købmænd, der havde julelys, nemlig August Herløv i Eskebjerg. Noget helt nyt var det dog ikke. Jens Ernst Herløv havde haft en enkelt pakke i 1862.

Andreas Sørensen Abildgaard havde noget mere legetøj end de andre købmænd, men heller ikke på dette punkt var der nogen af 1880ernes købmænd, der nåede op på siden af Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro. Han havde 602 stykker uspecificeret legetøj til en gennemsnitlig vurderingspris af 13¹/₂ skilling. Efter folkelivskildringer og lignende at dømme fik børn på landet ikke købt legetøj dengang, men det er nok et spørgsmål, og det var helt så udelukket, som disse kilder lader formode.¹⁹⁰

Isenkram og landbrugsartikler

Det var ikke noget stort udvalg, Andreas Sørensen Abildgaard havde af håndredskaber og lignende, og dette forhold går igen hos de andre købmænd. Det må siges at være noget overraskende i betragtning af den centrale rolle, landbruget spillede i købmændenes kundekreds. Registreringerne af varelagre fandt sted på alle årstider, så der synes heller ikke at være tale om, at disse varer manglede, fordi det var uden for sæsonen. Og den købmand, der havde flest slåskafter og mejered på lager (henholdsvis syv og tre), fik sit varelager registreret i december (F. V. Larsen i Eskebjerg).

Købmand Abildgaard var dog endnu ringere forsynet end de fleste andre. Det kan måske skyldes, at hans forlovede, der var skovfogeddatter, netop på dette område ikke havde den fornødne verekundskab til at styre indkøbene til forretningen under købmandens sygdom. I de andre forretninger var der både spader, skovle, grebe og forskellige skafter samt slagle, men aldrig i noget stort tal. De sparsomme lagre kunne tyde på, at disse varer stadig blev tilvirket hjemme eller købt på markeder.

Allerede Waldemar Clausen og Jens Ernst Herløv havde solgt jernspader og -skovle, og jernredskaber dukker hist og her op i registreringerne af varelagre i 1880'erne. August Herløv i Eskebjerg havde en enkelt jernrive, og købmanden i Bjergsted Kro havde en jerngreb og en stålspade. Hos de fleste af købmændene kunne man også købe jerntøjr samt grimer og grimeskafter af jern, men disse varer er sikkert også blevet solgt af landsbysmedene.

Strygespån timer til at hvæsse leer med var en af de varer, som købmændene havde stort salg i. Det var det eneste redskab, som de alle havde i rigeligt antal, og selv høkerne, som ellers ikke handlede med redskaber, solgte i mange tilfælde strygespån timer. Strygespån timer var ellers en typisk markedsvarer, der ligesom slåskafter, mejered og river blev fremstillet af husmænd fra skovegnene og solgt på markederne.

Det var almindeligt, at købmændene solgte maskino-

lie til landbrugsmaskiner – rensemaskiner, tærskværker og måske slåmaskiner – samt smørelse til vognene. De gammeldags træaksler kunne udmærket smøres med tjære (som købmanden også solgte), men jernakslede vogne skulle helst smøres med en egentlig vognsmørelse. Her er der ligesom med symaskineolien et eksempel på, at købmændene fulgte kundernes anskaffelse af nye redskaber m.m. op ved at sælge de ting, der var nødvendige til vedligeholdelsen.

Købmændene solgte mange søm, skruer og beslag, men kun lidt værktøj. Noget af det værktøj, der er opført på købmand Abildgaards vareliste, har tilmed sandsynligvis været brugt i butikken, f.eks. knibtang og brækjern til åbning af tønder og baller.

Tækkegarn blev solgt af købstadkøbmændene til bønderne allerede i begyndelsen af det 19. århundrede. Både omkring 1860 og i 1880'erne fandtes det også i de fleste købmænds varelagre. Tækkegarnet var kokos- eller hampegarn, der var kogt i tjære. Det afløste halmsimer eller vidjer til fastgøring af stråtaget. I 1880'erne handlede købmændene også med tækkeetråd, dvs. galvaniseret jernetråd. Et stråtag, der er syet med jernetråd, skrider ikke så hurtigt ned i tilfælde af brand som et tag, der er fastgjort med tækkegarn, og da myndighederne tilmed påbød anvendelse af jernetråd over udgange på stråtede huse i 1889, afløste tækkeetråden efterhånden tækkegarnet helt.¹⁹¹

Vinduesglas var der også flere af købmændene, der havde på lager, og nogle af dem solgte desuden glaskærere.

Frø og foderstoffer

Det er noget tilfældigt, om der i de registrerede købmændsboer findes frø, da denne varer var en udpræget sæsonvarer og tilmed hovedsagelig blev taget hjem på bestilling. Under registreringen af varerne i Andreas Sørensen Abildgaards forretning, der foregik i april måned, blev nogle kunders indkøb af frø også anført.

Fig. 35. De største af landkøbmændene overtog noget af grovvarehandelen fra købstædernes købmænd. Billedet er taget i gården til Poul Schrøders forretning i Haslev mellem 1901 og 1907. Haslev lokalhistoriske Arkiv.

Mr. Mais,
 „ gr. Svedeklid,
 „ Rapskager,
 „ Palmekager,
 „ Hørfrokager,
 „ Foderrug,
 „ Foderbng
 faaes til billige Priser hos
Chr. S. Jensen,
 Nyderup Station.

Det var varer, der havde været forudbestilt, men som på grund af købmandens sygdom ikke var blevet eksporteret videre til kunderne.

Der var tale om forskellige græssorter, kløver samt roefrø. Dyrkning af græsningsarealer med kløver og græsarter som timotei og rajgræs havde tidligere kun fundet sted på større gårde.¹⁹² Men med det øgede husdyrbrug blev græs og kløver også dyrket på mindre ejendomme. En foderafgrøde som roer havde op til omkring 1880 været næsten ukendt i almindelige bondebrug. Men hos købmand Abildgaard var det både gårdmænd og husmænd, der købte roefrø.

Andreas Sørensen Abildgaard havde også foderstoffer på lager, nemlig palmekager og rapskager, og i en af forudbestillingerne indgik noget klid. Der blev ikke registreret foderstoffer i de andre købmandsforretninger, men disse varer kan ligesom frø være blevet leveret efter forudbestilling. Både Valdemar Petersen i Rumperup og Ludvig Aagesen i Ugerløse solgte foder i form af klid, majs, rapskager og palmekager til mange af deres kunder.

Ludvig Aagesen leverede flere gange gødning til kunderne, blandt andet noget Peru guano til en dyrlæge i 1877–78 og noget uspecificeret gødning til flere andre kunder. Også mergel solgte han. Men gødningen er ikke registreret i varelagrene i øvrigt, og grunden skal sikkert ligesom for frøets og foderstoffernes vedkommende søges deri, at denne vare kun blev taget hjem på bestilling.

I øvrigt havde købstadkøbmændene stadig en stor del af grovvarerhandelen, selv om noget af denne handel også foregik i landboforeningernes og særlige indkøbsforeningers regie. Der blev således stiftet en forening til indkøb af kunstgødning i Holbæk amt i 1870.¹⁹³ Landkøbmændene havde altså kun en lille del af grovvarerhandelen.

Købmanden som nyhedsformidler

Det nye distributionsnet, som landforretningerne kom til at udgøre, medførte, at de mange industriprodukter, der kom på markedet i den periode, hvor landkøbmændene etablerede sig, fandt afsætning til befolkningsgrupper, der uden disse forretninger praktisk taget ville have været afskåret fra at få kendskab til og købe varerne. Gennemgangen af Andreas Sørensen Abildgaards varelager har vist, at det egentlig ikke var mange helt nye varer, købmændene introducerede i løbet af de første 25–30 år, der var etableret købmandsforretninger på landet. De fleste ting havde de få velforsynede landkøbmænd omkring 1860 også kunnet tilbyde kunderne. Men medens en købmand som Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro hentede sine kunder i de kredse, som traditionelt havde købt de samme varer som købstadborgerne – porcellæn, glas, fine stoffer, legetøj etc. – så afsatte de mellemstore købmænd som Andreas Sørensen Abildgaard i 1880'erne de samme typer varer til befolkningsgrupper, som hidtil ikke havde haft behov for disse ting. Dermed var landkøbmændene med til at drage landbefolkningen ind i et nationalt og internationalt marked, hvilket igen var medvirkende til at udviske de regionale forskelle.

Men selv om etableringen af købmandsforretninger først og fremmest indebar en fortætning af udbuddet af eksisterende varetyper, kom der dog også helt nye ting på markedet. Det kunne være halvfabrikata til hjemmeproduktionen, som det er omtalt i det foregående, eller det kunne være varer, der helt afløste de hjemmeproducerede.

En af de mest markante nye varer i perioden 1860–90 var petroleumslampen. Et veletableret distributionsnet var en af forudsætningerne for, at brugen af petroleum kunne få så hurtig en udbredelse, som det var tilfældet. Det havde næppe kunnet lade sig gøre, hvis der ikke lokalt havde været mulighed for at købe en enkelt pot petroleum ad gangen. Og petroleum egnede sig ikke til forhandling gennem omvandrede kræmmere, sådan

som f.eks. kaffen var blevet udbredt på landet i begyndelsen af det 19. århundrede.

Indførslen af en ny vare som petroleum medførte ikke alene salg af denne vare, men også af en række andre: lampevæger, lampeglas og lampepudser samt selve lamperne. Og det samme var tilfældet med næsten alle de andre tekniske nyheder, som i denne periode vandt indpas. Købmændene kunne sælge maskinolie til de nye landbrugsmaskiner og symaskinolie til symaskinerne, og senere, da cyklerne blev almindelige, solgte de solution og cykelolie samt karbid til cykellygterne. Der var altså tale om følgevirkninger: når kunderne først havde accepteret én ny vare, medførte dette automatisk behov for andre varer.

Købmandens rolle var som agent for producenter og leverandører at søge at skabe et behov for varerne i sin kundekreds. Hver gang, han modtog tilbud fra sine leverandører gennem kataloger og besøg af handelsrejsende med vareprøver, måtte han vurdere situationen og afgøre, om han havde mulighed for at sælge varerne. Ikke alle købmænd var lige dygtige til dette. Waldemar Clausen i Særslev er eksempel på en købmand, der nok til en vis grad havde overvurderet kundernes købeevne. Der var et åbenlyst misforhold mellem hans varelager og de kunder, der stod som debitorer til hans konkursbo. De var nemlig for langt den overvejende dels vedkommende husmænd og indsidere, og de kunne næppe finde på at købe fine spadserestokke og lignende.

Det var i købmændenes åbenlyse interesse, at selvforsyningsgraden hos kunderne blev så lav som muligt. Det er svært i dag at afgøre, hvor aktive det 19. århundredes landkøbmænd var i deres salgsarbejde. De kunne blandt andet præsentere deres varer gennem annoncer i de lokale aviser, men stikprøver viser, at det kun var ganske få af købmændene, der benyttede denne fremgangsmåde. De fleste må have søgt at påvirke kunderne til at prøve nye varer gennem den personlige kontakt i butikken. Købmandsbutikkernes karakter af at være lokale samlingssteder og servicecentre har uden tvivl også medvirket til at fremme dette arbejde. Endelig har købmandens egen livsstil og kulturelle baggrund

spillet en rolle. Først og fremmest har det betydet, at købmanden selv var fortrolig med de varer, han solgte. Hele den ekspanderende industriproduktion var jo i vid udstrækning en masseproduktion af den urbane kulturs genstandskompleks, og købmanden, der selv var repræsentant for den urbane livsstil, kunne virke som eksempel over for kunderne, der hos købmanden kunne se de nye ting i anvendelse. Det må imidlertid påpeges,

at købmandens rolle var mellemmandens eller formidlerens, og at det derfor var lige så vigtigt, at han havde kendskab til kundernes kulturelle baggrund. Det tidligere omtalte eksempel på en købmand, der gik konkurs med sin forretning blandt andet på grund af manglende kendskab til landboforhold og evne til at komme i kontakt med kunderne, understreger betydningen af disse aktiver hos landkøbmændene.

<p>Heglet og uheglet Hør, Hørblaar, Hør og Blaargarn, Twist Nr. 6 og 8 faaes billigt hos P. Thyme, Biflinge.</p> <hr/> <p>Til Confirmationen anbefales Shawler, Svergarn, Klæde og Buckskin m. m. P. Thyme, Biflinge.</p>	<p>Udmærket god Caffe, 3 Mt. Pdt., do. Candis 1 Mt. 12 ½ Pdt., større Vægt billigere, faaes hos B. Vinzent, Storefulgde.</p> <hr/> <p>Kornbrændeviin, 7° 23 ½, 8° 25 ½ pr. Pt., i Aukere 2 ½ billigere, faaes hos B. Vinzent, Storefulgde.</p> <hr/> <p>Fed norsk Eild a 2 Rd. Vallien, 23 Mt. Bjerringen, faaes hos B. Vinzent, Storefulgde.</p>
--	---

Kunderne

Kundekredsens kulturelle og sociale sammensætning og handelsfeltets mulige udstrækning måtte tages med i betragtning, når en købmand skulle etablere sin forretning og bestemme sit varesortiment. Det kildemateriale, der i dag står til rådighed til belysning af disse forhold omkring det 19. århundredes butikker, er dog noget sparsomt. Kunderne kendes hovedsagelig fra debitorlisterne i konkurs- og dødsboer samt fra de få bevarede forretningsbøger.

Debitorlisterne må nok betragtes som mindre pålidelige kilder, hvad angår kundekredsens sociale sammensætning, fordi der kan være en tendens til, at de mere velstående blandt kunderne betalte deres gæld, inden skifterettens behandling af boet tog sin begyndelse, og at det derfor er den mindre solide del af kundekredsen, der kan findes på listerne. Handelsfeltets udstrækning kan derimod med ret stor sikkerhed bestemmes ud fra de samme kilder, idet der ikke er nogen rimelig grund til at formode, at navnlig kunder fra en bestemt del af den pågældende købmands handelsfelt skulle betale deres gæld, før boet blev behandlet.

Handelsfelt

Udstrækningen af de enkelte købmænds og høkeres handelsfelt hang først og fremmest sammen med, hvilken type forretning der var tale om, men der synes også at kunne påvises nogle kronologiske variationer.

Høkerne hentede efter alt at dømme deres kunder inden for et ret snævert område, men det er vanskeligt at påvise med sikkerhed, fordi så få høkerboer er bevarede. Johan Nielsen i Torpe, der drev forretning i

1860erne, havde f.eks. sine kunder i selve Torpe samt i Kaltred og Alleshave. Høker Lars Peter Nielsen i Eskebjerg havde i 1891 langt den største del af sine kunder i selve Eskebjerg by, nemlig 34 ud af i alt 48.

Købmændenes handelsfelt var som regel noget større end høkerens, og i de tilfælde, hvor en forretning var blevet placeret mest gunstigt, faldt handelsfeltet sammen med en række andre felter som f.eks. smedjens og møllens kundekreds eller andelsmejeriets medlemskreds.

Hos Waldemar Clausen i Særslev boede kunderne i 1859 spredt over et stort område. Det strakte sig mellem seks og syv kilometer fra butikken, men havde tyngdepunktet på Særslev og Snertinge byer.

Da nettet af mellemstore købmænd blev tættere, indskrænkedes den enkeltes handelsfelt noget, og i 1880erne havde købmænd som Peter Henriksen og Niels Petersen i Store Fuglede og Frederik Vilhelm Larsen i Eskebjerg langt den største del af kunderne inden for en radius af ca. tre kilometer.

Valdemar Petersens kunder boede også inden for et ret snævert område, først og fremmest på Rumperup Overdrev og i Rumperup by, men denne forretnings handelsfelt var desuden præget af, at butikken var placeret ved en landevej. Mange af de øvrige kunder boede således langs landevejen på begge sider af Rumperup.

Der tegner sig et helt andet billede af de store købmænds handelsfelt. En købmand som Jens Ernst Herløv i Faurbo Kro kunne trække kunder til fra et område, der strakte sig fra Ellinge i nord til Holmstrup i syd. Mange af de fjerntboende kunder kom sikkert ikke primært for at handle hos købmanden, men snarere for at deltage i møder, dyrskuer eller andre arrangementer på kroen. Disse kunder, som kendes fra debitorlisten, kan ikke

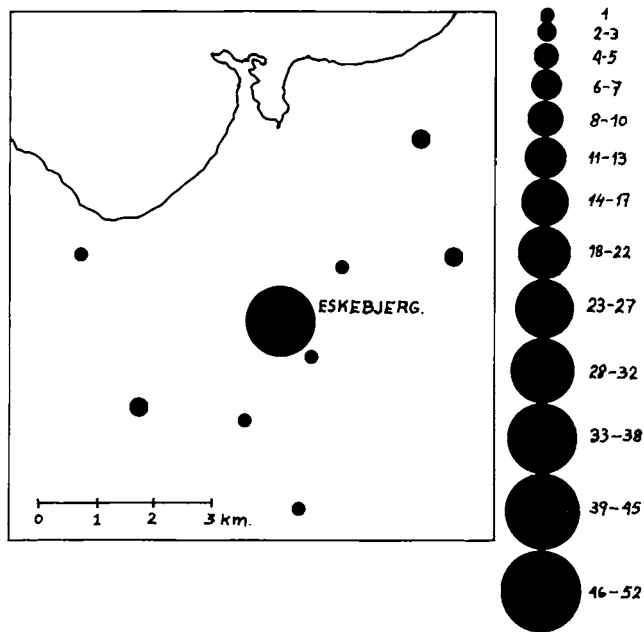

Fig. 38. Debitorer til høker Lars Peter Nielsens konkursbo 1891.

Foruden de på kortet markerede debitorer boede der en i Kelleklinte og en på Kongens Mølle, i alt 48. Cirklernes areal er proportionalt med antallet af debitorer.

Kilde: Konkursboer.

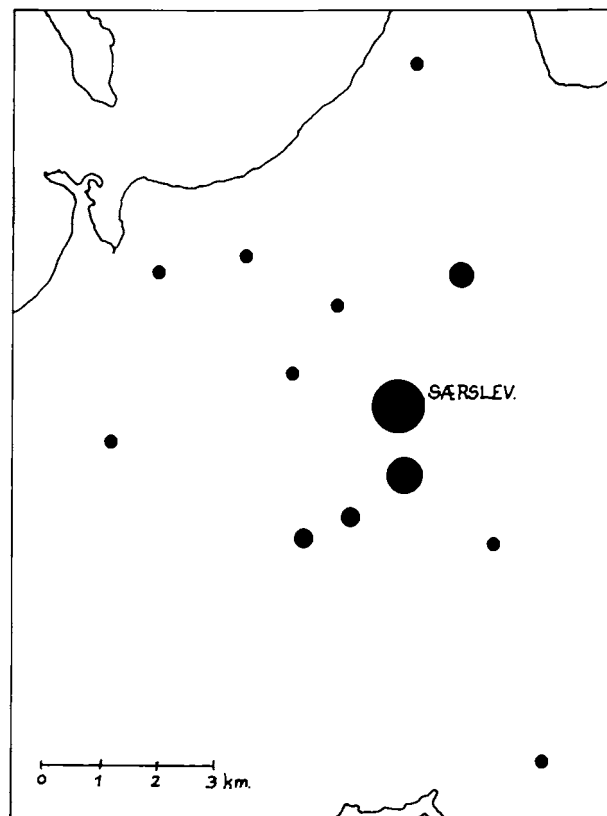

Fig. 39. Debitorer til købmand Waldemar Clausens konkursbo 1859. I alt 51 debitorer, heraf 6 med ukendt bopæl.

Signaturer: Jvf. fig. 38.

Kilde: Skifteprotokol 1859-64, fol. 70-72.

betragtes som strøgkunder – dem har der sandsynligvis også været mange af i en kroforretning – for de havde jo alle fået kredit, og det kan kunder, der var købmanden helt ukendt, næppe have fået. Jens Ernst Herløv havde dog også meget lokal handel. En stor del af hans kunder boede i Faurbo, Særslev og Snertinge.

De to store forretninger i Jyderup havde også deres kunder spredt over et stort område. Købmanden ved Jyderup kirke havde fra midten af århundredet været en af de største på egnen og havde blandt andet handel med nogle af omegnens godser. Chr. F. Jensen, der etablerede forretning ved Jyderup station i 1875, kunne nogle år senere drage fordel af, at gårdmændene fra en større omegn skulle til Jyderup for at sende deres grise med toget til slagteriet i Holbæk (oprettet 1888) eller i Kalundborg (oprettet 1896). Og da Chr. F. Jensen var kongelig vejer og måler på stationen, havde alle gårdmændene ærinde hos ham. I kraft af forretningens heldige placering drev Chr. F. Jensen en omfattende handel med korn- og foderstoffer, der hjalp til at trække kunder til fra et større område, end det var tilfældet hos de mellemstore købmænd, idet de som oftest ikke havde grovvarerhandel i større målestok.

I købstæderne kan det påvises, at bønderne fortrinsvis tog ind til en købmand, der boede ved den indfaldsvej, de benyttede, når de kom til byen. Det samme kunne være tilfældet i landsbyerne. Følleslevkøbmanden, der boede på hjørnet af vejen mod Algstrup, havde de fleste af sine kunder blandt dem, der kom til Følleslev fra den kant, hvorimod købmanden, der boede nordligst i byen, havde de fleste kunder nede ad Haunsø til.¹⁹⁴

Kundekredsens sociale sammensætning

I en undersøgelse af landkøbmændene og høkerne i Norge understreger P. A. Munch forskellen mellem kundekredsens sammensætning i de forskellige typer forretning. Hos de første høkere kom kun småfolk,

hvorimod bønderne stadig kørte til købstaden eller til en af de store gamle landforretninger, hvilket forfatteren opfatter som udtryk for den eksklusivitet, som man jævnlige finder hos folk, der regner sig til de socialt højere lag. Først da den almindelige købmand på landet fik social anseelse, begyndte også bønderne at handle der.¹⁹⁵

Jens Ernst Herløvs kundekreds er en indirekte bekræftelse på, at den forskel på kundekredsens sammensætning, som P. A. Munch påviste i Norge, også har gyldighed for Danmarks vedkommende. Deler man kundekredsen i, hvad man kunne kalde rurale kunder (gårdmænd, landhåndværkere og husmænd) og urbane kunder (f.eks. præster, godsejere, proprietærer, læger, dyrlæger og lærere), finder man, at langt de fleste af de rurale kunder boede inden for en afstand af ca. fem kilometer fra Faurbo Kro. Uden for dette område var der også gårdmænd, landhåndværkere og husmænd, der handlede hos købmand Herløv, men langt de fleste inden for denne gruppe må have handlet lokalt. De urbane kunder fordelte sig derimod langt mere jævnt over hele egnen, og der er grund til at tro, at stort set hele denne befolkningsgruppe var kunder hos købmanden i Faurbo Kro, der på det tidspunkt var en af de få større købmænd på egnen. Der var bemærkelsesværdigt mange kvinder blandt debitorerne. Det var koner og døtre til proprietærer og præster, der hos købmand Herløv kunne finde, hvad de skulle bruge af manufakturvarer, kjolepynt og andet sytilbehør.

Høker Johan Nielsen i Torpe drev forretning på samme tid som Jens Ernst Herløv. Da boet efter hans død blev gjort op, var der ganske vist kun fjorten debitorer tilbage, men denne gruppes sammensætning er sikkert typisk for en hokers kundekreds. Der var ni husmænd, tre inddere, hvoraf den ene var snedker, samt to smede. Johan Nielsen havde også haft forretningsmæssig forbindelse med en gårdmand, men det var i kraft af, at han desuden ernærede sig som hønsekræmmer. Denne gårdmand, der boede i Løgtved, havde søgt ham 92 lispund rajgræs og havde fået vognsmørelse og soda for nogle af pengene.

Men det synes ellers at være karakteristisk for høkerne, at de i første række havde deres kunder blandt husmændene, altså den sociale gruppe, de også selv tilhørte. Gårdmændene foretrak at handle hos en købmand, selv om der var tale om køb af dagligvarer, som også høkeren solgte.

De senere mellemstore købmænds kundekreds omfattede hele den lokale befolkning. Både gårdmænd og

husmænd handlede hos købmanden, og denne kunne – som gennemgangen af købmand Abildgaards varelager viste – også tilfredsstille behovet for daglige forbrugsvarer hos kunder, der førte en mere købstadpræget husholdning. Nu kunne også præsten, proprietæren og lægen handle lokalt og behøvede ikke at rejse til en af de store landforretninger eller til købstaden.

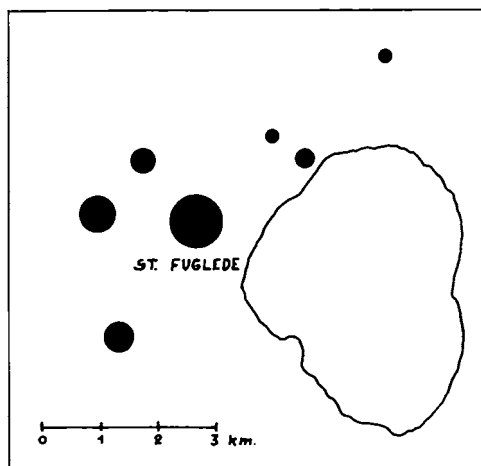

Fig. 40. Debitorer til købmand Niels Petersens konkursbo 1886. I alt 47 debitorer, heraf en med ukendt bopæl. Signaturer: Jvf. fig. 38. Kilde: Konkursboer.

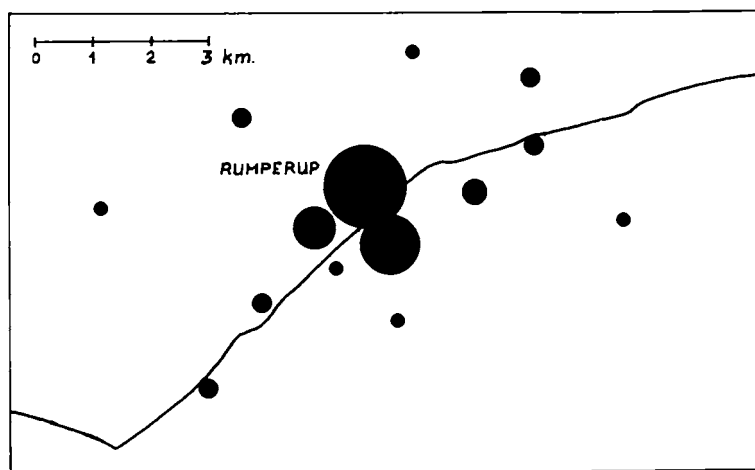

Fig. 41. Debitorer i købmand Valdemar Petersens forretning 1887–91. I alt 130 debitorer, heraf 21 med ukendt bopæl. Signaturer: Jvf. fig. 38. Kilde: Valdemar Petersens hovedbog.

At købe på bog

Bønderne havde været vant til at kunne købe varer på kredit hos købstædernes købmænd. Ofte skete der en byttehandel, således at bønderne fik varer for en del af det korn og andre produkter, de solgte til købmanden. Som følge af de sæsonmæssige udsving i landbrugsproduktionen kunne det i visse perioder være en økonomisk nødvendighed for bønderne at kunne købe på kredit.¹⁹⁶ Den risiko, købmanden løb ved at yde denne kredit, var begrænset, idet han kunne betinge sig, at han kom til at aftage landbrugsprodukter fra kunden. Systemet indebar en risiko for, at bønderne kunne blive indviklet i en stærk økonomisk afhængighed af købmændene, men undersøgelser af købstadkøbmændenes virksomhed har vist, at dette normalt ikke var tilfældet. Købmændenes udestående fordringer hos bønderne var af beskeden omfang, og bundløs gældsætning til købmanden var undtagelsen.¹⁹⁷

Det er vanskeligt at danne sig et indtryk af omfanget af landkøbmændenes kreditgivning i forrige århundrede. Debitorlisterne i konkurs- og dødsboer giver som nævnt næppe noget dækkende billede af situationen, idet en stor del af de udestående fordringer må formodes at være indkommet inden skiftebehandlingen. Fra et par forretninger er der bevaret forretningsbøger. Men det er et spørgsmål, om selv tilsyneladende omhyggeligt førte hovedbøger giver oplysning om hele kredithandelen i den pågældende forretning. Det fortælles fra flere købmændsforretninger i begyndelsen af dette århundrede, at når en kunde gjorde indkøb på kredit, blev varer og beløb samt kundens navn noteret på en seddel, der blev hængt op på et søm eller sat på en pil på disken. Kun de beløb, der inden en vis tid ikke var betalt, blev ført ind i hovedbogen.¹⁹⁸

I forretninger med mere veludviklet regnskabsføring

var første led en kladde, der lå i butikken, undertiden på en pult på disken. Her blev de enkelte poster noteret fortløbende. Men også i disse forretninger kunne der gå nogen tid, inden oplysningerne blev ført ind i hovedbogen under den enkelte kundes konto, og naturligvis blev beløb, der allerede var betalt, ikke ført ind. Når kladden var skrevet ud, og udestående fordringer overført til hovedbogen, blev kladden som regel smidt ud.¹⁹⁹ I nogle forretninger blev der ført en journal som mellemlid mellem kladde og hovedbog, og i den blev også oplysningerne fra forretningens kassebog medtaget.²⁰⁰

De bevarede hovedbøger er altså kun ufuldstændige kilder til belysning af kredithandelens omfang. I undersøgelsesområdet findes der som nævnt hovedbøger fra en enkelt forretning, nemlig Valdemar Petersens i Rumperup. Der er bevaret to bøger, der dækker tiden 1887–99. Bøgerne er uordentligt ført, og det fremgår blandt andet ikke, hvornår kunderne har betalt deres gæld. De pågældende indførsler er blot streget over (jvf. fig. 42). Fra en forretning i nærheden af undersøgelsesområdet, nemlig Ludvig Aagesens i Ugerløse Kro, er der bevaret både hovedbog fra 1875 til 1894 og journal (her = kladde) fra 1883 til 1894. Disse bøger er ført omhyggeligt. Henvisningerne frem og tilbage i hovedbogen er som regel i orden, og det er i de allerfleste tilfælde anført, hvornår gælden er afdraget eller betalt ud.

Betalingsterminer og kreditgivning

Landkøbmændenes kreditgivning havde ligesom købstadkøbmændenes først og fremmest en funktion som

udjævnende faktor i forhold til de periodiske svingninger i kundernes betalingsevne. For at belyse dette forhold nærmere er det navnlig af betydning at undersøge, hvornår på året betalingsterminerne faldt. Købmand Aagesens hovedbog giver nogenlunde gode oplysninger på dette punkt. Han gjorde normalt kundernes konti op pr. 1. januar, men årsskiftet var ikke den mest benyttede betalingstermin. Billedet er noget broget, fordi der var så stor forskel på kredittens omfang og længde til de enkelte kunder, men der var en tendens til, at september var den måned, som gårdmændene og boelsmændene hyppigst benyttede til at få afgjort deres mellemværende med købmanden. Det var lige efter høst, og de fleste havde nu igen penge. Sommermånederne var derimod en periode, hvor de færreste betalte købmandsgæld.

Købmand Aagesen ydede kun i meget begrænset omfang kredit til husmænd og håndværkere, og der tegner sig ikke noget mønster for denne gruppe, hvad betalingsterminer angår.

Omkring århundredskiftet og ind i dette århundrede hed det sig, at kunderne normalt havde en måneds kredit hos købmanden, men mange – både købmænd og kunder – tog det ikke så nøje. Landmændenes indtægter kom stadig ujævnt, selv om tyngdepunktet ikke længere i så høj grad var koncentreret omkring høsten. Nu kom der jævnlige mælkepenge fra mejeriet og penge fra slagteriet for grise, og kunderne kunne f.eks. aftale med købmanden, at denne fik penge, når det næste kuld grise blev leveret til slagteriet.²⁰¹

Landarbejderne fik ugeløn og afregnede de fleste steder med købmanden på lønningsdagen eller dagen efter, men mange gange var der kun tale om et afdrag, og gælden blev sjældent betalt helt ud.²⁰² For denne kundegrupes vedkommende kunne der ligesom for gårdmændene være tale om sæsonmæssige udsving i betalingsevnen, men da som regel på grund af arbejdsløshed om vinteren. Da det blev almindeligt at fyre med koks, købte mange landarbejderfamilier også deres brændsel hos købmanden, så foruden svigtende indtægter om vinteren havde de fleste også øgede udgifter til køb-

manden i samme periode. Det var ikke noget særsyn, at købmanden måtte hjælpe disse kunder gennem vinteren med udstrakt kredit.

Opnåelse af kredit var altså en økonomisk nødvendighed for mange af kunderne, men det kan være vanskeligt at blive klar over i dag, hvordan kredithandel blev vurderet i forrige århundrede. Karoline Graves mente, at det tidligere havde været en stor skam at være nødt til at købe på kredit, men at det nu (3: omkring 1920) »næsten er en Storhed at kunne vise andre, at man er noget betroet«.²⁰³ Der kan altså være tale om en ændring i opfattelsen over tid, men måske er det snarere vurderingen hos forskellige sociale grupper, der gør sig gældende. Det er klart, at landarbejderne har stået i en meget svagere position end gårdmændene, når de skulle anmode om kredit hos købmanden, og det har sikkert medvirket til, at de følte situationen ydmygende.

I de fleste tilfælde undlod købmændene at sende regninger ud, og fandt en købmand det endelig nødvendigt at rykke for pengene, måtte han gøre det med takt. Det kunne let blive optaget som en regulær fornærmelse af kunderne, og en sådan fremgangsmåde fra købmandens side blev undertiden mødt med chikanerier. Der går en historie om en lærling, der blev sendt ud til en kunde med en regning. Kunden forlangte, at lærlingen skulle give tilbage på en hundredkroneseddel, og da lærlingen ikke var i stand til det, måtte han gå med uforrettet sag. Episoden gentog sig et par gange, indtil lærlingen til sidst bad købmanden om at få så mange penge med, at han kunne tage kunden på ordet og få afsluttet affæren.²⁰⁴

Derimod ser det ikke ud til, at kunderne undlod at betale gælden helt ud, fordi de derved ville have tilkendegivet over for købmanden, at de ønskede at afbryde handelsforbindelsen.²⁰⁵ Hos købmand Aagesen blev saldoen på de fleste kunders konto således med mellemrum bragt ned til nul.

Det var god tone, at kunden selv tilbød at betale sin gæld eller et afdrag på den. Havde købmanden et separat kontor, blev i hvert fald de bedre kunder budt in-

denfor der, når de kom for at betale, og købmanden inviterede på et glas vin, en øl eller en cigar.

Købmanden havde råd til at give kredit, fordi han selv havde lang kredit hos sine leverandører, men naturligvis var det i hans interesse at begrænse kreditgivingen mest muligt. Ludvig Aagesen gav i de første år, han havde forretning i Ugerløse, kredit til alle kunde-grupper. I 1876 var 14 gårdmænd, 14 boelsmænd, 12 husmænd (incl. et par indsiddere) og 18 håndværkere noteret for større eller mindre gæld til købmanden. Antallet faldt inden for alle grupper i løbet af nogle år, men mest hos husmænd og håndværkere (1883: 5 husmænd og 4 håndværkere, 1885: 3 husmænd og 1 håndværker). Fra 1890 til 1892 var der kun en enkelt husmand og en enkelt håndværker, der havde konto, og der kom overhovedet ikke nye til inden for denne gruppe efter 1880. Gårdmændenes og boelsmændenes antal faldt også efter 1876, men der var ikke tale om en ubrudt nedgang. Antallet steg igen ind imellem, og i midten af 1880'erne lå det på omkring 8 for hver gruppe. Der kom også helt nye gårdmænd og boelsmænd til gennem hele perioden.

Købmand Aagesen sorterede altså efter alt at dømmes bevidst de mindre solide kunder fra ganske få år efter, at han havde overtaget forretningen. Næsten al kredit til husmænd blev indstillet, men de småbeløb, som denne gruppe skyldte, blev ikke indkrævet. Dels har en del af kunderne sikkert slet ikke været i stand til at betale, dels har andre forhold gjort sig gældende. Der havde altid påhvilet de mere velbjegete i bondesamfundet en moralsk pligt til at hjælpe de fattige, og selv om denne pligt formelt var overtaget af kommunen, mente mange fattige stadig, at de havde et krav på private almisser. Købmanden var en af de tilsyneladende rige i samfundet – der var altid varer og rede penge i en købmandsforretning, og mange har sikkert ment, at det tilkom købmanden at yde sin del af den private fattigforsørgelse ved at eftergive gæld til de fattigste kunder.²⁰⁶ Denne indstilling udgjorde en begrænsning i købmandens muligheder for at drive forretning efter almindelige markedsprincipper, men han kunne ganske

givet vente negative sanktioner fra alle kunde-grupper, hvis han prøvede at sætte sig ud over den. Købmand Aagesen valgte altså den udvej at indstille kreditten, men undlade straks at opkræve gammel gæld. I flere tilfælde mistede han pengene, men de fleste gældsposter blev langsomt nedbragt. En enkelt konto løb fra 1875 og helt til 1892. I juni 1876 skyldte kunden – en arbejdsmand – 81,08 kr. Han arbejdede noget af gælden af og betalte noget kontant, tilsammen 36,80 kr. Så købte han varer for et mindre beløb, der dog blev betalt allerede den følgende måned, og i september blev der yderligere betalt fire kroner. Men derefter skete der ikke noget, før resten af beløbet, 40,28 kr., blev betalt efter mandens død i 1892.

Fra en af de større forretninger på egnen fortælles det, at der blandt kunderne var nogle arbejderfamilier, der gjorde alle deres indkøb i den pågældende forretning. De betalte, når de kunne, men deres gæld blev aldrig ført ind i bøgerne. Den blev blot noteret på løse sedler, der hang på væggen i førstekommissens kontor, og i flere tilfælde blev sedlerne smidt ud, når kunden døde.²⁰⁷

Rentetilskrivning

Ludvig Aagesen tog kun i begrænset omfang renter af sine udestående fordringer. Han synes ikke at have haft noget fast system for rentetilskrivning. De fleste gange skete rentetilskrivningen på gårdmænds og boelsmænds konti. Det skete med runde beløb, og kun i et enkelt tilfælde blev der skrevet renter til efter en procentsats med fast interval. Det skete ved årsskiftet, da købmanden gjorde de forskellige konti op. Den pågældende kunde var boelsmand i Brændholt, og hans konto løb fra 1877 til 1894, men der blev først skrevet renter til i 1887. Da kom hans gæld for første gang op i nærheden af 100 kr., og der blev skrevet 10 kr. på i rente. Men de følgende år blev renten beregnet efter en procentsats på fire, fem eller seks af det beløb, kunden skyldte ved forrige årsskifte.²⁰⁸

Kun i to tilfælde skrev købmand Aagesen renter på hos husmænd og håndværkere. I det ene tilfælde blev en smeedeenkes gæld rundet op fra 96,31 kr. til 100 kr. I det andet tilfælde var kunden en træskomand, der leverede træsko til Aagesens forretning. På et tidspunkt blev der skrevet 3,20 kr. på i rente på træskomandens gæld, men dette beløb passer hverken med rentetilskrivning efter en procentsats eller med en afrunding af beløbet. Efter rentetilskrivningen fik træskomanden ikke længere kredit, og da han heller ikke leverede træsko, skete der foreløbig ingen bevægelser på kontoen. Gælden, der var på 52,86 kr., blev betalt helt ud i løbet af de næste fire år.

Kredithandelsvarer

Det var først og fremmest de daglige forbrugsvarer, der blev købt på kredit. Fødevarer og tobak samt petroleum, sæbe og soda dominerede. Metervarer og tøj blev kun sjældent noteret, hvorimod en duk silke eller nogle nåle var meget almindeligt. Hos købmand Aagesen blev kunderne jævnligt noteret for søm og andre mindre isenkramvarer. Glas og porcellæn blev derimod sjældent købt på kredit, men det kan være svært at afgøre med sikkerhed, fordi omsætningens størrelse inden for disse varer ikke kendes. De mange småting som lommeknive, smykker, piber m.m. blev næsten heller aldrig noteret, hvilket må hænge sammen med, at tjenefolk og andre unge, der var de store kunder til disse varer, kun sjældent havde konto hos købmanden. En varekategori som legetøj synes overhovedet ikke at være blevet solgt på kredit.

Ofte blev kunderne noteret for en »rest«, hvilket må betyde, at de betalte en del af et indkøb kontant og lod resten notere. Undertiden blev det anført, hvilken vare der var tale om, f.eks. »an Rest paa Lærred«. ²⁰⁹

Hos flere købmænd er der antydninger af, at en regulær afbetalingshandel også kunne forekomme. En kunde hos Valdemar Petersen blev i 1887 noteret for

fem kroner, der var restbeløbet på en kakkellovn. Beløbet blev betalt af flere gange. Og en købmand i Følleslev solgte i 1914 en cykel på afbetaling til en gårdmand. I kundens kontrabog blev noteret 55 kr. som rest på en cykel. ²¹⁰

Kontantlån

Både Ludvig Aagesen og Valdemar Petersen forstrakte i ny og næ deres kunder med lidt kontanter. Købmand Aagesen var dog tilbageholdende over for husmænd og håndværkere, der jo heller ikke fik megen kredit på varekøb. Derimod fik gårdmænd og boelsmænd jævnligt lån. I de fleste tilfælde var lånene på 10 til 50 kr., men undertiden op til 100 kr., og en boelsmand åbnede en konto ved at låne 400 kr. hos købmanden. Lånene blev behandlet på linie med varekøb i butikken, dvs. der blev ikke stillet pant og kun i sjældne tilfælde tilskrevet renter. Købmand Aagesen havde dog nogenlunde sikkerhed i det korn, kunderne senere leverede til ham. De fleste af Valdemar Petersens kunder var husmænd og håndværkere, og han lånte som regel kun mindre beløb ud, flere gange én eller to kroner, men også nogle gange 20–30 kroner, og i et enkelt tilfælde 95 kroner. Også her blev lånene noteret sammen med varekøb i hovedbogen. Enkelte af de større købmænd på egnen ydede lån mod tinglyst panteobligation, men her var der tale om meget større beløb, f.eks. 1000 eller 2000 kroner, og de fleste af disse lån blev sikkert ydet i forbindelse med ejendomshandeler. ²¹¹

Tilgift

Kunderne forventede at få tilgift på deres køb af varer. Købmanden gav som regel noget ekstra, når der blev handlet om lørdagen – en cigar og eventuelt et kræmmerhus bolcher til børnene. Så det ud til, at købmanden

106 Fig. 43. Købmanden byder en cigar. Postkort fra Borre på Møn. Dansk Folkemuseum.

var ved at glemme tilgiften, kunne det komme ganske roligt fra kunden: »Ja, og så var det den cigar.«²¹² Som tilgift må også regnes den gave, købmanden gav kunderne til jul, f.eks. en flaske cognac, et spil kort eller den nye almanak.

Disse ydelser tjente flere formål. Dels blev de brugt som konkurrencemiddel mellem købmændene indbyrdes, dels var de et led i opbygningen af de venskabsprægede relationer mellem købmanden og kunden, der skulle tilsløre, at købmandens primære interesse lå i at tjene penge på at sælge varer til kunderne.

Købmændenes opkøb af varer

Landkøbmændene aftog også varer fra kunderne. Dermed overtog de en del af købstadkøbmændenes funktioner. Men landkøbmændene satsede i almindelighed aldrig i så høj grad på storhandel med landbrugsprodukter som købstædernes købmænd. Enkelte af de store købmænd drev kornhandel. Det gælder f.eks. de to store købmænd i Jyderup samt Ludvig Aagesen i Ugerløse Kro. Ludvig Aagesen solgte noget af det korn, kunderne leverede, til en købmand i Roskilde, andet til et bryggeri i Ugerløse.

Men også de købmænd, der ikke handlede med korn, købte varer af kunderne. Der var navnlig tale om smør og æg samt huder og skind, altså de gamle hønsekræmmervarer. De penge, som købmændene gav for varerne, blev krediteret kundernes konti, og pengene blev altså ikke udbetalt kontant. Ofte var det husmænd, der solgte deres æg til købmanden, og denne byttehandel kunne hjælpe mange til at holde deres købmandsregning nede.²¹³ Købmændenes smørkøb ophørte næsten, da smørfremstillingen blev overtaget af andelsmejerierne. Nogle steder hører man om, hvordan købmanden blev ved at aftage smørret fra en enkelt gård, der af en eller anden grund ikke var tilsluttet mejeriet.²¹⁴ Men undertiden kunne det være så som så med det forretningsmæssige aspekt i denne handel. Det

hjemmekærnede smør kunne være af så ringe kvalitet, at det bedst fandt anvendelse som vognsmørelse, men købmanden købte jo heller ikke smør fra en enkelt gård for at tjene på det, men for at bevare forretningsforbindelsen med den pågældende kunde.

Andre økonomiske relationer mellem købmand og kunder

De økonomiske relationer mellem landkøbmændene og deres kunder kunne være yderst brogede. Købmanden havde brug for forskellige håndværksprodukter og tjenesteydelser, og disse ydelser modregnede han som regel i kundernes varekøb i butikken. Waldemar Clausen i Særslev solgte f.eks. købmandsvarer til en skomager i byen i 1858. Denne reparerede til gengæld familien Clausens fodtøj og solgte også nye sko og støvler til købmanden. Men skomageren havde som så mange andre landhåndværkere flere gøremål ved siden af sit håndværk. Han kørte ved flere lejligheder for købmanden og hentede også sten på omegnens teglværker til ham, da han byggede nyt udhus, og en gang solgte han tre læs tørv til Waldemar Clausen.²¹⁵

Købmanden i Rumperup drev landbrug ved siden af købmandsforretningen, og nogle af kunderne arbejdede som daglejere hos ham. Arbejdslønnen blev noteret som afdrag på deres varegæld. Når Valdemar Petersen handlede kreaturer med sine kunder, blev dette også noteret i hovedbogen blandt varekøb i butikken.

Mange af disse transaktioner var egentlig ikke meget anderledes end dem, der foregik mellem kunderne indbyrdes. Forskellen lå først og fremmest i, at købmanden i højere grad end bønderne satte en pris på disse ydelser og dermed bragte dem ind i samme økonomiske cirkulationsfære som varesalget i butikken.

Købmændene og bondesamfundets modernisering

Hvert af de foregående afsnit har behandlet enkelte aspekter af landkøbmændenes og høkernes livsstil og aktivitetsmønster i det 19. århundrede. I det følgende vil disse aspekter indgå i en samlet analyse af deres situation.

Denne analyse kan foretages inden for rammerne af entreprenørbegrebet, som Fr. Barth anvender det.²¹⁶ Gennem anvendelse af dette begreb understreges nogle væsentlige træk i de handlendes situation, og forskellen mellem købmændene og høkerne accentueres yderligere.

Betegnelsen »entreprenør« er blevet anvendt inden for økonomisk historie i meget vid betydning, undertiden nærmest lig industrigrundlægger. Som regel har det dog også været en forudsætning, at den pågældende beskæftigede sig med noget nyt og uprøvet – innovationen er et vigtigt element i definitionen af entreprenørvirksomhed.²¹⁷

Fr. Barth både begrænser og udvider brugen af entreprenørbegrebet gennem sin definition, der er en videreudvikling af den amerikanske antropolog Cyril S. Belshaws.²¹⁸ De væsentlige kriterier for entreprenørvirksomhed er for Barth, at entreprenøren for at opnå en personlig gevinst tager initiativ til at forvalte nogle ressourcer, at han gør det ved at føre en ekspansiv politik, og at han i valg af strategi er rede til at løbe en vis risiko. Innovationsaspektet udtrykker han mere abstrakt end de andre forskere, der bruger entreprenørbegrebet. For ham er entreprenørvirksomhed ensbetydende med, at der oprettes nye kanaler for samfundets værdicirkulation, således at cirkulationssfærer, hvis værdier ikke tidligere havde kunnet konverteres indbyrdes, nu gennem entreprenørvirksomheden bliver kædet sammen. Denne definition indebærer, at en-

treprenørvirksomhed ikke kun er ensbetydende med industrietablering, men at også visse aktiviteter i ikke-industrialiserede samfund kan analyseres ved hjælp af dette begreb.

Både høkerne og landkøbmændene i det 19. århundrede søgte naturligvis at tjene til livets ophold gennem handelsvirksomheden, men der var forskel både på deres målsætning og deres strategi. Høkerne havde ingen ambitioner om at udvide handelen og derigennem forøge indtjeningen. De løb ingen risiko, men førte så at sige en passiv handel, hvor de holdt sig inden for det varesortiment, der erfaringsmæssigt havde vist sig at have en sikker afsætning. Man kan altså næppe karakterisere høkerne som entreprenører.

Købmændene førte derimod den ekspansive politik, der er et af kendetegnene på en entreprenør. De solgte ikke blot de sikre dagligvarer, men søgte at øge omsætningen ved at tilbyde varer, som deres kunder hidtil ikke havde købt. Derigennem kom de til at fungere som bindeled eller konverteringskanal mellem industrien og den selvforsynende bondeøkonomi, der tidligere havde udgjort to næsten selvstændige økonomiske sfærer. Også på dette punkt udførte købmændene altså entreprenørvirksomhed.

For at maksimere udbyttet af handelen søgte købmændene at få kunderne til at mindske selvforsyningsgraden. Købmændene måtte arbejde efter en strategi, der tog hensyn til både de muligheder, de havde for at påvirke kunderne, og til de begrænsninger, som det omgivende samfunds normer satte for deres virksomhed. Men dette arbejde forudsatte et indgående kendskab til kundernes levevis, og købmændene måtte også have en sikker fornemmelse for, hvilke kunder det overhovedet kunne have nogen effekt at søge at påvirke

til at ændre købevaner og hvilke metoder, der kunne bringes i anvendelse. I et lokalsamfund var det som regel de samme få personer, der på flere områder fungerede som innovatører, og hvis eksempel blev fulgt af andre. Det var naturligvis vigtigt for købmændene at kende kundekredsens sammensætning også på dette punkt.

Købmændene var for en stor dels vedkommende fremmede, der som byboer havde en anden kulturel baggrund end deres kunder. De levede efter urbane normer og omgav sig med mange af de genstande, som de havde interesse i at få udbredt blandt kunderne. Men de bedste chancer for at kunne fungere som eksempel havde de, hvis det kunne lykkes dem at blive betragtet som et integreret led i det sociale netværk. I denne sammenhæng kan deres deltagelse i bøndernes fester ses, og deri kan grunden også søges til, at købmændene indrettede deres butikker, så de ydre rammer var til stede for, at de kunne udvikle sig til lokale samlingssteder.

Ved at arbejde som formidlere mellem den urbane kultur og bondekulturen adskilte købmændene sig på afgørende måde fra de urbane personer, der hidtil havde levet i rurale omgivelser. De havde netop hævdet deres kulturelle særpræg og gennem deres konsumtion markeret afstanden til den brede befolkning – almuen. Købmanden havde ingen interesse i at understrege en så eksklusiv holdning.

Nogle af købmændenes aktiviteter må fortolkes som led i den strategi, de fulgte for at imødegå de negative vurderinger, der var knyttet til deres erhvervs egentlige mål: at tjene penge ved at sælge varer. De kunne ikke altid tillade sig at følge strengt driftsøkonomiske metoder i deres handel, men måtte ind imellem foretage økonomisk set mindre rationelle transaktioner.

Købmændene var ikke som høkerne genstand for en social nedvurdering, men det at tjene penge uden at yde korporligt arbejde var alligevel ikke en helt respektabel beskæftigelse i bondesamfundet, og der var i hvert fald sat en grænse for, hvor meget man kunne tillade sig at tjene på den måde, eller rettere for, i hvor høj grad man

kunne tillade sig at vise, hvor meget man tjente. F.eks. havde en købmand på egnen tidligere kørt i en bil, der var købt brugt. På et tidspunkt skiftede han den imidlertid ud med en helt ny bil, og der opstod hurtigt snak om, at købmanden måtte tage for meget for sine varer, når han havde råd til at købe en ny bil. Resultatet blev, at nogle af kunderne holdt op med at handle hos ham og gik over til konkurrenten.²¹⁹ Den samme mistænksomhed over for mellemhandleravancer var også en af grundene til oprettelsen af de mange brugsforeninger.²²⁰

Der er grund til at tro, at negative sanktioner i mindre grad blev bragt i anvendelse over for en købmand med en meget stor forretning. F.eks. var de store købmænd i Jyderup ikke på samme måde som de mindre i landsbyerne integreret i et lokalsamfund, der var identisk med kundekredsen. De hentede en stor del af kunderne længere væk, og den sociale kontrol inden for kundekredsen var derfor ikke så stærk. Disse købmænd kunne tillade sig at vise udadtil, at de tjente godt.

Købmændene ydede en udstrakt service på en række områder, der egentlig ikke faldt ind under varehandelen, og det skete blandt andet for at mildne indtrykket af en profitjagende forretningsmand. Det er nævnt, at købmændene kunne sørge for betaling af kundernes avisabonnement, skatter og fornyelse af deres lodsedler, og de kunne yde kunderne mindre kontante lån. Desuden kunne købmandsbutikken fungere som en slags budcentral, hvor kunderne kunne aflevere besked om ærinder, de skulle have ordnet f.eks. i købstaden.

Kreditgivning og tilgift var ganske vist gamle handels sædvaner, men set fra købmændenes side havde de samme funktion som de øvrige serviceydelser.

Købmændene måtte til stadighed afveje disse ydelser, der i princippet lå ud over en strengt økonomisk rationel fremgangsmåde, i forhold til de gevinstmuligheder, de gav. En købmand som Ludvig Aagesen i Ugerløse foretog f.eks. en sådan afvejning, da han nedtrappede kreditgivningen til mindre solide kunder.

Men gevinsten behøvede ikke udelukkende at give sig udtryk i et stort nettooverskud. Den kunne også kon-

verteres til f.eks. social anseelse. En meget vellidt og respekteret købmand på egnen viste sig således mod alles forventning ikke at efterlade sig noget ved sin død. Hele overskuddet fra den blomstrende forretning var blevet reinvesteret i tilgifter, eftergivelse af gæld, store fødselsdagsselskaber etc. Til gengæld var købmanden blevet draget ind i en omfattende udveksling af gaver, der blandt andet medførte, at hun op til jul kunne have omkring 30 ænder, som kunderne havde foræret hende!²²¹

Man kunne forestille sig, at købmændene også ville have interesse i at understrege deres position gennem en formel politisk indflydelse på lokal plan. Men i almindelighed synes købmændene at have undladt at forsøge dette. En gennemgang af valgprotokollen fra Bregninge-Bjergsted kommune fra sidste halvdel af det 19. århundrede viste, at der kun fire gange var købmænd, der stillede op til kommunalvalg, og at der først i 1903 blev valgt en købmand ind i sognerådet. De fleste købmænd vurderede åbenbart risikoen ved at deltage i lokalpolitisk arbejde for at være større end gevinstmulighederne. Denne opfattelse havde Carl Hooge i Jyderup også. Han havde flere gange afslået opfordringer til at lade sig opstille til sognerådet, men da han havde afstået forretningen og kun drev bryggeriet, accepterede han alligevel og blev også valgt. Nogen tid efter stemte han for et forslag, der var upopulært hos en stor del af gårdmændene, og de reagerede på hans adfærd ved at holde op med at købe øl på bryggeriet.

Som regel gav købmændene da heller ikke åbenlyst deres politiske overbevisning til kende, og ofte anede kunderne ikke, hvor deres købmand stod politisk. Om en købmand på egnen hed det således blandt landarbejderne, at han var socialdemokrat, medens gårdmændene i hans kundekreds var overbevist om, at han var venstremand. I virkeligheden var han konservativ!²²² Denne købmand brugte åbenbart den taktik at lytte og tie, når kunderne diskuterede politik. En anden købmand provokerede sine kunder til en livlig diskussion ved altid at have den modsatte mening af den, kunden gav udtryk for.²²³

Landkøbmændene blev i løbet af den her undersøgte periode et integreret led i landsbyernes sociale organisation. Langt ind i dette århundrede blev der stadig oprettet nye købmandsforretninger på landet. I 1930 var antallet således nået op på over 7000 fra at have været 4466 i 1890.²²⁴

Det mere risikofyldte og ekspanderende ved købmandshandelen, med andre ord det entreprenørmæssige aspekt, gled dog efterhånden noget i baggrunden, og købmandsforretningerne blev til det, man i dag opfatter som en traditionel »blandet landhandel«. I de senere år er mange af forretningerne igen ophørt, og det billede, der møder en i landsbyerne i dag, er mange steder den lukkede forretning, hvor kun de store vinduer afslører, at der her har været butik.

Bilag I

Opbygning af kartoteket over købmænd og høkere i Ars og Skippinge herreder

Som grundmateriale til opbygning af kartoteket er anvendt arkivalier angående næringsvæsenet i Ars og Skippinge herreder. Næringsprotokoller, hvori alle udstedte næringsbeviser er indført i kronologisk orden, er først bevaret fra 1886, men som erstatning for de tidligere kan dels en fortegnelse over næringsdrivende fra 1891 samt forarbejderne til denne, dels bilagene til udstedte næringsbeviser anvendes.

Herredskontoret udsendte i 1891 til hver enkelt sognefoged i jurisdiktionen en liste over personer, som ifølge kontorets oplysninger skulle drive næring, hvortil krævedes næringsbevis. Disse lister blev returneret af sognefogederne med påtegning om, hvilke af de på listerne nævnte personer, der stadig drev deres næring, samt hvilke årsager der var til, at de øvrige ikke længere benyttede deres næringsbevis. Ud fra disse lister blev fortegnelsen over næringsdrivende i 1891 oprettet, og i denne fortegnelse, der er ordnet efter sogne, er derefter indført alle udstedte næringsbeviser frem til 1933.

Under bilag til næringsbeviser (dokumenter vedrørende næringsvæsenet) ligger fra næringslovens ikrafttræden i 1862 de attester, som ansøgerne sendte ind, når de skulle have udstedt næringsbevis. Endvidere ligger der en del næringsbeviser, der er indsendt til kassation, samt meddelelser om flytning m.m.

Fra disse fortegnelser og bilag er udskrevet alle høkere og købmænd, der fik næringsbevis frem til og med 1890. Det er meget forskelligt, hvor mange oplysninger, der er om den enkelte, men i de tilfælde, hvor oplysningerne er mest fyldige, får man at vide, på hvil-

ket matrikelnummer, den pågældende agter at drive forretning, hvor og hvornår han er født, i sjældne tilfælde hvem hans forældre er, og hvad han hidtil har beskæftiget sig med. Undertiden kan straffeattester og andre attester fra forskellige steder vise, hvor han tidligere har boet.

Derefter blev folketællingerne for 1860, 1870, 1880 og 1890 gennemgået, dels med henblik på at supplere oplysningerne om de allerede kendte høkere og købmænd, dels med henblik på at finde handlende, der ikke var nævnt i næringsarkivalierne. Det viste sig, at mange af høkernes ikke var betegnet som høkere i folketællingerne, men udelukkende var optaget under et af deres andre erhverv. Men på den anden side blev der også i folketællingen for 1860 fundet en del høkere, der ikke kunne opspores gennem næringsdokumenter eller næringsprotokoller. I de senere folketællinger dukkede kun få ukendte høkere og købmænd op.

Det kan altså konstateres, at ikke alle de tidlige høkere og købmænd i området kunne findes gennem de ovenfor nævnte kilder. En gennemgang af politisagelisterne gav imidlertid en del navne på høkere og hønsekræmmere, der drev høkerhandel, og som gennem en anmeldelse om ulovlig handel var kommet i politiets søgelys, og nogle af disse var ikke tidligere kendt.

Det kartotek, der blev oprettet på grundlag af disse kilder, blev under den videre indsamling af materiale stadig suppleret. F.eks. havde hverken næringsarkivalier eller folketællinger oplyst, at hønsekræmmer, slagter og boelsmand Søren Nielsen i Jerslev også var høker. Men af registreringen i hans bo fremgik det, at der var høkerbutik i huset. Han kunne derefter uden vanskelighed identificeres i folketællingen for 1870, hvor han imidlertid kun blev oplyst at ernære sig som hønsekræmmer og boelsmand.

I nogle tilfælde måtte realregistre samt skøde- og panteprotokoller drages med ind for, at det var muligt at få rede på, hvornår en høker eller købmand egentlig etablerede forretning eller ophørte med at drive samme.

Men ofte er det tilfældigheder, der gør, at man får en oplysning om etablering eller nedlæggelse af en forretning. F.eks. var der den 10. marts 1887 indrykket en annonce i Kalundborg Avis, gennem hvilken afholdelse af en auktion over afdøde handelsmand på Viskinge mark Jens Niensens efterladenskaber blev bekendtgjort. Blandt de ting, der skulle sælges, var en disk, en kaffemølle og nogle slagterekvisitter. Jens Nielsen kendes fra listerne, der dannede grundlag for fortegnelsen over næringsdrivende i jurisdiktionen i 1891, og det blev oplyst der, at han havde fået næringsbevis i 1868, men nu var død. I folketællingen for 1870 benævnes han »handlende«, men i 1880 kun jordbruger. Avisannoncen kunne altså sandsynliggøre, at han vedblev at drive høkerhandel til sin død.

Men trods gennemgang af mange forskellige kildegrupper og en stadig kombination af de fremkomne oplysninger, som kun har været mulig, fordi der er tale om et afgrænset område, kan det ikke undgås, at oplysningerne om mange af høkerne og købmændene bliver mangelfulde, og at nogle slet ikke har kunnet opspores. Jeg vil dog mene, at der kun kan være tale om ganske få, der helt er faldet ud. Det modsatte kan paradoksalt nok også være tilfældet. Nogle købmænd oprettede nemlig filialbutikker i undersøgelsesområdet, men boede der ikke selv. Det kan altså konstateres, at de har løst næringsbevis, men de kan ikke findes i folketællingerne, hvor i stedet forretningsbestyrerne er optaget, som regel som »købmand«. Det er lykkedes at konstatere tre tilfælde, og der kan eventuelt være tale om yderligere et par stykker, men sandsynligvis ikke flere.

Bilag II

Registrering af varelagre samt evt. fakturaer o. lign. hos høkere

Navn	Bopæl	År	Indhold	Anledning til reg.	Kilde
Wilh. Chr. Const. Gjessing	Eskebjerg	1859	registrering af varelager	død	Reg. prot. 1858–61, fol. 70–73
Laurids Jensen	Eskebjerg	1863	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1861–65, fol. 153–54
Frederik Madsen	Svallerup	1860	registrering af varelager, fakturaer	konens død	Skiftedokumenter
“	“	1871	registrering af varelager	død	Reg. prot. 1871–77, fol. 23–25
Johan Nielsen	Torpe	1864	fakturaer		Skiftedokumenter 1866
Peder Jensen	Bregninge	1864	specificeret regning til en kunde		Skiftedokumenter 1864. Boet efter Chr. Petersen
Jens Chr. Vilh. Rasmussen	Værsløv Mølle	1867	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1865–71, fol. 172–75
Thor Olsen	Sejerby	1870	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1865–71, fol. 405–06
Adolf Chr. Braband	Ulstrup	1874	registrering af varelager	død	Reg. prot. 1871–77, fol. 227–28
Fr. Chr. Christensen	Alleshave	1877	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1871–77, fol. 406
Søren Nielsen	Jerslev	1878	registrering af varelager	død	Skifteprot. 1873–80, fol. 293–95

Bilag III

Registrering af varelagre samt evt. fakturaer o. lign. hos købmænd

Navn	Bopæl	År	Indhold	Anledning til reg.	Kilde
Waldemar Clausen	Særslev	1859	registrering af varelager, fakturaer samt kontrabog	konkurs	Reg. prot. 1858–61, fol. 46–53. Konkursboer 1860
Jens Ernst Herløv	Faurbo Kro	1862	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1861–65, fol. 14–32
Haagen Frich Hansen	Eskebjerg	1863	registrering af varelager	død	Reg. prot. 1861–65, fol. 159–62
Henrik Zachariæ	Svebølle	1867	registrering af varelager	død	Reg. prot. 1865–71, fol. 190–91
Carl Zachariæ	Svebølle	1868	specificeret regning til en kunde		Skiftedokumenter 1868. Boet efter skovfoged Ole Hansen, Trustrup
Jens Peter Bjergsted	Holmstrup	1876	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1871–77, fol. 391–93
Ane Cathrine Rasmusdatter	Holmstrup	1880	registrering af varelager	død	Reg. prot. 1877–83, fol. 234–35
Henrik Carlsen	Jorløse	1881	registrering af varelager	konkurs	Skifteprot. 1880–88, fol. 63–64

Navn	Bopæl	År	Indhold	Anledning til reg.	Kilde
Jens Chr. Andersen	Særslev	1881	registrering af varelager	konkurs	Skifteprot. 1880–88, fol. 67–69
Peter Henriksen	Store Fuglede	1885	registrering af varelager	konkurs	Skifteprot. 1880–88, fol. 229–32
Hans Chr. Jul. Møller	Bjergsted	1886	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1883–90, fol. 158–61
August Herløw	Eskebjerg	1886	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1883–90, fol. 143–48
Fr. Vilh. Larsen	Eskebjerg	1886	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1883–90, fol. 213–17
Niels Petersen	Store Fuglede	1886	registrering af varelager	konkurs	Reg. prot. 1883–90, fol. 163–65
Andreas Sørensen Abildgaard	Jorløse	1887	registrering af varelager	død	Reg. prot. 1883–90, fol. 241–49
Peter Chr. Jensen	Bjergsted	1904	registrering af varelager	konkurs	Konkursboer
Carl Olsen	Dejgvad Bro	1912	registrering af varelager	konkurs	Konkursboer

Bilag IV

Varelageret hos købmand Andreas Sørensen Abildgaard, Jorløse. Registreret 23.4.1887 efter hans død. Under registreringen blev varerne optegnet i den rækkefølge, registratorerne fandt dem. I denne liste er varerne derimod samlet i otte hovedgrupper, jvf. side 83. Kilde: Reg. prot. 1883–90, fol. 241–49.

Føde- og drikkevarer

7 pund Kaffe	3.50
6 pund Kaffe	[÷]
9 ¹ / ₂ pund Kaffebønner	5.50
1 Sæk m. c. 118 pund Kaffe	82.60
5 Pakker Exportkaffe	0.40
23 Pkr. Sikorie	2.30
8 pund Sikorie	1.60
100 pund Cikorie	18.00
2 pund Løvetand	0.50
1 ³ / ₄ pund The	2.55
1 ³ / ₄ pund The	2.55
2 ³ / ₄ pund The	4.60
4 ³ / ₁₀ pund The	4.30
c. 12 pund The i en Kasse	14.00
12 ¹ / ₂ pund Farin	2.50
60 pund St. Croix Sukker	12.00
45 pund Candis	14.40
24 pund Candis	7.68
19 pund sort Kandis	9.50
2 Kasser Candis	28.00
2 Kasser Candis	22.00
14 pund Melis	3.92
13 pund Melis	3.64

1 Kasse m. c. 4 pund Melis	2.00
20 pund stødt Melis	5.60
16 ¹ / ₂ pund hel Melis	4.62
1 Foustage m. Sukker	20.00
1 lille Kande m. Sirup	2.00
1 Anker med noget Sirup i	2.00
26 pund Hvedemel	2.08
2 pund Flormel	0.18
1 Sæk m. c. 55 pund Flormel	4.40
1 Sæk m. c. 76 pund Flormel	6.08
2 pund Bygmel	0.14
5 pund Bygmel	0.40
18 pund Bygmel	1.44
14 pund Byggryn	1.12
33 pund Byggryn	2.64
1 Pose med c. 25 pund Gryn	2.25
c. ¹ / ₂ pund Havregryn	0.05
2 ¹ / ₂ pund Havregryn	0.25
26 pund Kartoffelmel	2.60
1 Sæk m. c. 45 pund Kartoffelmel	5.00
48 pund Ris	5.76
1 Sæk m. c. 52 pund Ris	7.00
1 Sæk m. c. 102 pund Ris	11.22
1 Sæk m. c. 200 pund Ris	22.00
4 pund Rismel	0.48
11 pund Sago	1.65
20 pund stor Perlesago	3.60
c. 1 pund Semouillegryn	0.12
c. 7 pund Semouille	1.05
Brød	0.75
5 Brød	1.65
1 Æske Biscuit	2.00
1 Æske Biskuit	2.00
1 Daase Biscuit	2.00

2 Daaser Biscuit	4.00	1 Pose Korender	0.10
1 Fustage og 1 Sæk m. Salt	1.50	10 pund Korender	2.00
1 Sæk Salt	2.00	7 ¹ / ₂ pund tørrede Blommer	1.05
4 Pkr. Salt	0.08	2 ¹ / ₂ pund Rosiner	0.60
8 Pkr. Salt	0.32	c. 42 pund Rosiner i en Kasse	9.24
7 Pkr. Salt	0.35	1 pund Sucade	0.65
2 Pkr. Salt	0.04	c. 1/2 pund Mandler	0.35
2 Pkr. Kryderier	0.08	2 ³ / ₄ pund søde Mandler	1.93
1 Skuffe m. forskellige Kryderier	2.00	1 Fl. Citronolie	1.00
12 Æsker Allehaande	0.48	3 ¹ / ₂ pund Salpeter	0.87
20 Æsker Allehaande	0.80	1 pund Gelatine	1.50
6 Breve Allehaande	0.12	7 Pkr. Bagepulver	0.28
11 Breve Allehaande	0.44	1 Blikdaase m. Hjortetaksalt	1.50
c. 1 pund Peber	0.50	1 Kasse m. Confektrosiner	1.00
11 Æsker Peber	0.44	1 Æske Lakrits	0.75
14 Breve Peber	0.56	4 ¹ / ₂ pund Chokolade	3.35
25 Breve stødt Peber	1.00	13 pund Chokolade	8.45
c. 25 Breve Peber	0.50	6 pund Chokolade	2.40
2 ¹ / ₂ pund Kanel	1.25	c. 3 pund Stangchokolade	1.80
11 Æsker Kanel	0.44	41 Æsker Fortuna-Konfekt	1.64
12 æsker Kanel	0.48	1 Tallerken Sukkervarer	0.50
20 Æsker Kanel	0.80	1 Blikdaase m. Brystsukker	0.75
4 Daaser Kanel	0.16	1 Blikdaase m. Brystsukker	3.50
2 pund Kanel i en Daase, ialt	1.50	1 Blikdaase m. Brystsukker	3.75
24 Breve Kanel	0.96	1 Blikdaase m. Brystsukker	1.00
50 Breve Kanel	1.00	1 Blikdaase m. Brystsukker	2.25
c. 3/4 pund Ingefær	0.35	1 Blikdaase m. Brystsukker	0.75
En lille Pk. Saffran	1.00	1 Daase med Bolcher	3.00
1/2 pund Carry	1.00	1 Daase Bolcher	3.00
1 Pk. Gurgemeje	0.50	1 Æske Bolcher	2.50
1 Pose med Laurbærblade	0.50	2 Fl. Soya	1.00
1/4 pund Muskatnød	1.00	4 Flasker Soya	0.48
1/10 pund Vanille	2.50	3 Glas Anchiovis	0.75
1/4 pund Kardemomme	2.00	c. 1/2 Tde Æddike	10.00
1 ¹ / ₂ pund Sennop	0.53	1 Sæk med Løg	1.00
1 Pakke Sennop	2.50	1 Td. Sild	16.00
1 Krukke Sennop	0.50	1 Td. med nogle Sild	3.00
1 Krukke med lidt Sennop	0.25	94 pund Klipfisk	11.28
2 Krukker Sennop	1.00	1 lille Balle Fedt	0.70
4 Glas Sennop	0.80	1 lille Balle Fedt	1.00
14 Pkr. Sennop	1.00	2 Skaale med noget urent Fedt	0.15

c. 1/2 Fad amerikansk Fedt	30.00
16 pund Smør	8.80*
57 Snese Æg	31.35*
6 1/2 pund Flæsk	1.82
c. 26 pund Flæsk	7.28
2 pund Spegepølse	1.00
c. 6 pund Spegepølse	3.00
3 Fl. Smørfarve	0.90
1 Fl. Smørfarve	0.30
3 Fl. Smørfarve	1.80
1 Fl. Smørfarve	1.10
2 Fl. Smørfarve	0.40
1 Fl. Osteløbe	0.60
1 Fl. Osteløbe	0.25
1 Fl. Ostefarve	0.30
1 Tallerken med lidt Ost	0.30
1 Kasse med lidt Ost	0.75
1 Kasse med Oste	1.00
3 Oste, ialt 50 pund	5.00
1 Pose med c. 20 pund Malt	1.20
1 Pose med c. 35 pund Malt	2.10
1 Sæk m. c. 82 pund Malt	5.74
1 Pk. Humle	1.75
3 3/4 pund Humle	2.20
c. 40 Potter Brændevin paa en Tønde	8.00
c. 25 Potter Brændevin paa en Tønde	6.25
7 Flasker Aalborg Aquavit	2.10
7 Fl. Kommenaquavit	2.10
1 Flaske med noget gl. Cognac	0.10
5 Flasker gl. Cognac	3.00
5 Flasker Charente Cognac	3.75
1 Anker med Cognac	3.00
1/2 Anker Cognac	10.00
4 Flasker gl. Rom	3.00
1 Anker med lidt Rom	2.00
1 Anker med Ratafia [1]	3.00
5 Flasker Chinabitter	1.75
5 1/2 Flaske svensk Banco [2]	3.58
2 Flasker fransk Bitter	0.50
3 Flasker fransk Bitter	0.75
3 Fl. Essents	0.75

1 Anker med Essens	2.00
10 Flasker Punchessents	5.00
3 Flasker Taffelessents	1.50
4 Flasker Kirsebærvin	1.60
1 Flaske med noget gl. fr. Vin	0.25
5 Flasker gl. fransk Vin	1.75
7 Flasker Margaux	2.50

Porcellæn, køkkentøj og rengøringsartikler

16 Tallerkener	1.60
4 Tallerkener	0.48
4 Tallerkener	0.40
6 Tallerkener	0.90
6 Tallerkener	0.90
18 Tallerkener	2.16
1 Tallerken	0.12
4 Tallerkener	0.60
2 Tallerkener	0.20
1 hvid Tallerken	0.15
12 hvide Tallerkener	1.20
19 blaamalede Tallerkener	3.80
13 blaakantede Tallerkener	2.08
1 kulørt Tallerken	0.15
1 kulørt Tallerken	0.30
2 kulørte Tallerkener	0.40
1 kulørt Tallerken	0.35
9 dekorerede Tallerkener	1.80
3 Assietter	0.30
2 Assietter af Fajance	0.20
5 Glasassietter	0.90
1 Glasassiete	0.18
2 Glasassietter	0.24
3 Glasassietter	0.54
3 Par Kopper	0.45
4 Par Kopper	0.80
4 Par Kopper	0.80
6 Par Kopper	1.68
4 Par Kopper	0.60

4 Par Kopper	0.80	6 Sukkerskaale	2.70
8 Par Kopper	1.20	3 Sukkerkummer af Glas	0.54
8 Par Kopper	1.44	2 Sukkerkummer af Glas	0.36
2 Par Kopper	0.40	6 Flødekander	2.20
4 Par Kopper	0.60	2 blaamaalede Flødekander	0.40
3 Par Kopper	0.74	1 Sukkerskaal & Flødekande	0.75
1 Par Kopper	0.20	2 Æggebægre	0.20
1 Par Kopper	0.18	4 Æggebægre	0.40
8 Par Kopper	0.16	1 Plat de menage m. 3 Glas	1.00
8 Par Kopper	1.00	1 Plat de menage m. 3 Glas	1.00
11 Par Kopper	2.20	2 Saltkar	0.20
6 Hankekopper	0.48	2 Saltkar	0.16
6 Overkopper	0.48	6 Glassaltkar	0.60
8 Underkopper	0.40	4 Peberbøsser	0.48
6 Underkopper	0.48	1 Peberbøsse	0.12
4 Underkopper	0.32	4 Sennopskander	0.48
4 Underkopper og 1 Tallerken	0.30	1 Sennopskande	0.12
4 Spølkummer	0.16	3 Skaaler	0.24
2 Spølkummer	0.25	7 Skaale	1.05
1 kulørt Spølkum	0.25	6 Skaale	0.90
12 kulørte Spølkummer	0.96	3 Lerskaale	0.24
6 Spølskaale [3]	0.25	2 Glaskurve	0.50
1 Krus	0.40	2 Vandkaraffer	1.00
1 Fajancekrus	0.40	2 Brændevinskaraffer	0.70
2 smaa Krus	0.24	1 Brændevinskaraffe	0.45
5 gule Krus	0.75	3 Brændevinskaraffer	1.20
4 Glas	0.40	1 Brændevinskaraffe	0.40
2 Ølglas	0.20	1 Punchekande	0.65
15 Snapseglass	1.50	1 Punchekande	0.65
30 forskellige Øl- og Snapseglass	5.40	1 Punchekande	0.65
1 Terrin	2.00	2 Dunke af Sten	1.00
2 Terriner	1.00	1 Dunk af Sten	0.40
1 Terrin	2.00	3 Bakker	0.75
2 Ragoutfade	2.00	4 Bakker	1.20
1 Saucenskaal	0.40	4 Brød-Bakker	1.00
1 hvid Saucenskaal	0.50	2 Kaffekander	0.50
1 Glassmørkande	0.30	2 Kaffeposer	0.20
3 Stegefade	1.20	6 Kaffeposer	1.20
1 Fad	0.25	1 Kaffemunk	0.20
1 Fajancefad	0.35	2 Thepotter	0.50
2 Fajancekagefade	2.00	2 Thepotter	0.60

1 Thepotte	0.50	1 Lerkrukke	0.20
2 Thepotter	1.00	1 Lerkrukke	0.35
3 Træskeer	0.15	1 Lerkrukke	0.25
30 Træskeer	1.50	1 Lerkrukke	0.20
1/2 Dusin Metalskeer	0.75	1 Lerkrukke	0.15
1 Pakke Skeer af Metal	0.75	9 Lerkrukker	2.70
11 Skeer af Metal	1.50	1 engelsk glaceret Krukke	0.55
4 fortinnede Skeer	0.40	1 Blikdaase	2.00
3 Dusin Skeer af Tin	1.80	1 Blikdaase	2.00
1 Pakke Theskeer	0.75	2 Sigter	1.50
1 Pakke Theskeer	1.00	2 Tolletrækkere [4]	0.15
1 Pakke Theskeer	1.00	4 Proptrækkere	0.80
1 Pakke Bordknive	4.00	6 Spande	4.20
8 Par Bordknive	2.80	1 Spand	0.70
3 Brødknive	0.75	2 Øltapper	0.20
3 Brødknive	1.20	3 Tinhaner	1.05
1 Brødkniv	0.25	4 Lerfade	0.60
3 Kjedler	0.90	1 Lerfad	0.15
3 Kjedler	3.75	17 Lerfade	0.68
1 Kjedel	0.75	1 fortinnet Fad	0.25
1 Gryde – brugt	0.75	1 fortinnet Fad	0.25
1 Kasserolle	0.25	2 Vandfade	1.00
1 Kasserolle	0.35	1 Lerkammerpotte	0.80
1 Kasserolle	0.25	1 Fajancekammerpotte	0.50
1 fortinnet Kasserolle	0.75	2 Fajancekammerpotter	0.50
2 emaillerede Stegepander	2.00	1 Blikkammerpotte	0.25
1 emailleret Stegepande	1.00	2 Tinkammerpotter	1.50
1 Stegepande	0.75	3 Termometre	0.90
1 Lerpotte	0.05	9 Gulvskrubber	2.25
1 Lerpotte	0.08	2 Karskrubber	0.10
1 Lerpotte	0.05	9 Karskrubber	0.50
6 Lerpotter	1.20	3 Fejebakker	0.90
2 Askebægre	0.20	3 Støvekoste	0.75
1 Askebæger	0.12	2 Støvekoste	0.40
2 Glasvaser	0.60	6 Panelbørster	0.30
3 Vandkander	2.25	6 Kakkelovnsbørster	1.00
2 Urtepotter	0.10	1 Kakkelovnsbørste	0.20
26 Urtepotter	2.60	4 Vaskebrætter	1.40
10 Lerfade til Urtepotter	0.40	2 Bøtteboner [5]	0.50
1 Krukke	0.50	Lidt Sand	0.35
1 Lerkrukke	0.20	1 Klædesnor [6]	1.00

Belysning samt kemisk-tekniske artikler

3 Lamper	0.75	1 Fad Soda	15.00
1 Lampe	0.25	21 Pkr. Blegsoda	2.10
1 Lampe	0.50	26 Pkr. Blegsoda	2.60
1 lille Lampe	0.25	21 ³ / ₄ pund Stivelse	6.00
1 lille Lampe	0.50	8 Æsker Stivelse	1.00
1 Lampe med Kuppel og Glas	1.00	5 Pkr. Stivelsestilsætning	0.20
1 Lampe med 2 Kupler og 2 Glas	1.50	1 Pk. Ultramarin	1.00
30 Lampeglas	1.50	12 Poser Ultramarin	0.48
1 Brædt med Lampevæger	2.00	1 Skuffe med Ultramarin, Blaasten og sort Persico	2.50
1 Lampepudser [7]	0.15	10 Breve sort Persico	0.50
7 Fl. Petroleum	1.82	1 Pk. Blaasten	0.50
11 Fl. Petroleum	2.53	9 pund Brunspaan	0.90
1/2 Anker med Tran	2.00	10 pund Okker	0.75
1/2 Anker med Lampeolie	4.50	10 pund Engelskrødt	0.75
1 Lysestage	0.25	c. 7 pund Kønrog	1.75
4 Lysestager	0.75	1 Pk. Farve	3.00
12 pund Lys	3.60	2 Æsker Farve	2.00
5 pund Stearinlys	3.00	1 Æske Farve	1.00
2 ¹ / ₄ pund Stearinlys	1.35	50 Breve Farve	2.00
8 Nøgler Lysgarn	2.40	1 Æske mørkeblaa Farve	1.00
1 lille Lygte	0.50	1 Æske marineblaa Farve	1.50
1 Balle med en Spade og noget Sæbe	3.00	1 Æske lyseblaa Farve	1.00
2 Baller Sæbe	30.00	1 Æske kornblaa Farve	1.50
1/8 Td. Sæbe	4.50	1 Æske staalgraa Farve	1.00
1/16 Td. Sæbe	2.00	1 Æske brun Farve	1.00
3 Æsker Sæbe	0.60	1 Æske højrod Farve	1.50
3 Æsker Sæbe	2.00	1 Pk. sort Farve	2.00
33 Stkr. Sæbe	3.30	c. 5 pund Alun	0.50
10 Stkr. Sæbe	1.00	1 Glas Sværte	0.10
7 Stkr. Sæbe	0.70	2 Æsker m. Blanksværte	3.00
4 Stkr. Sæbe	0.40	1 Æske m. 48 Pkr. Blanksværte	1.00
14 Stkr. Glycerinsæbe	1.12	2 Fl. Glycerinblanksværte	0.50
c. 7 pund Rosenglycerinsæbe	3.50	3 Glas Glanssværte	0.75
c. 33 Pkr. Blegsæbe	2.64	12 Æsker Pudsepomade	0.48
12 Stkr. Salicylsæbe	1.20	1 Sæk m. c. 11 pund Lim	4.00
3 Stkr. Polersæbe	0.30	1 Pk. Kridt	0.20
1 Pk. Quilirebark [8]	0.60	c. 9 pund vandrevet Kridt	0.20
15 pund Soda	0.30	1 Pk. Gibs	0.10
		10 Stkr. Oferlak [9]	0.30
		2 Pkr. Nikkelsølv	3.00

1 Fl. Stearinolie	0.75	4½ Al. Shirting a 13	0.59
5 pund Natron	0.80	8¾ Al. Shirting a 21	1.83
1 Pk. Borax	0.35	2¾ Al. Shirting a 18	0.49
4/10 pund Kamfer	0.80	20¾ Al. Tvistlærred a 22	4.56
1 Fl. med Glycerin	0.50	1½ Al. Tvistlærred a 15	0.23
1 Pk. Vitriol	0.15	4½ Al. Tvistlærred a 20	0.90
1 Pk. med Ormefrø	0.50	22 Al. Tvistlærred a 15	3.30
1 Dunk med Sprit	3.00	15 Al. Dowlas a 12 [10]	1.80
½ Anker med Fernis	6.00	17 Al. Dowlas a 12	2.04
4 Pkr. Svovlstikker	4.00	12 Al. Dowlas a 21	2.52
10 Pkr. Svovlstikker	1.00	8¾ Al. Ravndug a 32	2.80
9/10 pund Svampe	4.80	16 Al. Buxetøj a 40	6.40
1 Pk. Gummi	0.35	3 Al. Buxetøj a 60	1.80

Manufaktur, beklædning og syartikler

2½ Al. Bomuldstøj a 30	0.63	9¾ Al. Buxetøj a 55	5.36
6¾ Al. Bomuldstøj a 18	2.03	10¾ Al. Hvergarn a 30	3.23
14 Al. Bomuldstøj a 25	3.50	2 Al. Hvergarn a 35	0.70
14¾ Al. Bomuldstøj a 30	4.43	14 Al. Hvergarn a 30	4.20
12 Al. Bomuldstøj a 30	3.60	9 Al. Morin a 66 [11]	5.94
7 Al. Bomuldstøj a 33	2.32	7½ Al. Livfoer a 25	1.50
14 Al. Bomuldstøj a 30	4.20	15½ Al. Smørlærred a 8	1.24
14¾ Al. Bomuldstøj a 32	4.72	1½ Al. Hessian a 16	0.24
7¼ Al. Bomuldstøj a 32	1.32	20 Al. Hessian a 16	3.20
7 Al. Bomuldstøj a 32	1.24	3 Skjorter	3.00
7¼ Al. Bomuldstøj a 30	2.18	6 Frakker af Molskin [12]	15.00
5½ Al. Bomuldstøj a 30	1.65	8 Par Benklæder	16.50
5 Al. Bomuldstøj a 30	1.60	18 Flipper	3.60
13½ Al. Bomuldstøj a 30	4.05	24 Flipper	4.80
13¾ Al. Bomuldstøj a 30	4.13	12 Flipper og 16 Kraver	11.60
13¾ Al. Bomuldstøj a 33	4.53	11 Stk. Herrebryst	5.50
10¾ Al. Bomuldstøj a 30	3.23	3 Stk. Herrebryst	0.75
11½ Al. Bomuldstøj a 28	3.22	12 Par Manchetter	4.20
11¼ Al. Sirts a 20	2.25	4 Par Seler	0.80
12¾ Al. Sirts a 20	2.55	En Drengekaskjet	1.00
15 Al. Sirts a 20	3.00	5 Lommetørklæder a 18	0.90
1¼ Al. Shirting a 20	0.25	10 Lommetørklæder	1.80
6¾ Al. Shirting a 16	1.08	1 Par Træsko	0.55
		4 Par Træsko	2.20
		2 Par Træsko	1.30
		3 Par Træsko	2.25
		4 Par Træsko	4.00
		1 Par Træsko	0.65

8 ³ / ₄ pund Melange	3.70
5 pund fin Melange	3.00
7 pund fin Melange	4.20
4 pund fin Melange	2.40
7 Pund Biskopstobak	3.50
7 pund tre Taarne-Tobak	3.50
1 pund tre Taarne-Tobak	0.50
5 ¹ / ₄ pund fin Portorico	2.10
7 pund fin Kanaster	3.50
5 pund volle Knaster	3.30
9 pund Cigaraffalds-kanaster	4.50
1/2 pund Tønnenboier	0.35
2 Kasser Cigarer	6.00
1 Kasse Cigarer	2.00
1 Kasse med Cigarer	4.00
9 ³ / ₄ pund Skraa	9.75
17 Pkr. Skraatobak	1.36
2 Skraatobaksdaaser	0.25
8 Skraatobaksdaaser	2.00
1 Pibe	0.20
8 Piber	10.00
2 smaa Piber	0.40
6 hvide Pibehoveder	0.48
4 hvide Pibehoveder	0.48
5 kulørte Pibehoveder	1.00
6 kulørte Pibehoveder	1.20
28 Stkr. Pibebeslag med Træbøsninger	3.50
1 Pk. Svampedaaser	1.50
1 Pk. Svampedaaser	1.00
1 Pakke Pibespidser	1.00
1 Pakke Pibespidser	1.00
1 Pakke Pibespidser	1.00
1 Pakke Pibespidser	1.00
11 Pibeslanger	1.10
8 Pibeslanger	0.64
1 Pk. Cigarrør	0.50
1 Cigarfederal	0.20

Papir, galanterivarer og legetøj

4 Mapper m. Papir	0.40
2 Pkr. Skrivepapir	2.00
En Del Skrivepapir	3.00
Fint Skrivepapir	0.50
2 Æsker fint Skrivepapir	0.80
9 Mapper Brevpapir	0.90
4 Æsker Konvolutter	1.20
3 Æsker Konvolutter	0.90
4 Æsker Konvolutter	1.00
En Del Lykøkningskort	2.00
2 Æsker Staalpenne	1.50
1 Æske med nogle Staalpenne	0.25
10 Penneskafter	0.40
12 Penneskafter	0.12
11 Penneholdere	1.10
2 Æsker Penneholdere	0.50
36 Penneholdere	0.50
7 Penneholdere paa 1 Kort	0.35
3 Blyanter	0.15
5 Dusin Blyanter [15]	3.65
10 sorte Blyanter	0.60
1 Pk. Grifler	0.50
1 Fl. Blæk	0.25
1 Fl. Blæk	0.25
2 Fl. Blæk	1.00
1 Fl. m. lidt Blæk	0.35
1 Fl. m. lidt Blæk	0.25
1 Flaske med Blæk	0.20
4 Glas Blæk	0.40
1 Æske Lak	1.00
3 Pennalhuse	0.15
6 Penalhuse	0.30
2 Pennalhuse	0.50
5 Tavler	1.00
13 Tavler	1.95
3 Tavler	0.30
22 Skrivebøger	1.10
1 Notitsbog	0.20
2 Notitsbøger	0.50

20 Notitsbøger af forskjellig Slags	2.40	8 Kamme	0.80
18 8-Øres Frimærker	1.44	3 Kamme	0.30
1 otte-Øres Frimærke & 2 20-Øres Pakmærker	0.48	9 Kamme	0.90
1 Frimærkesamling	1.00	12 Kamme	3.00
3 Par Brilller	0.75	1 Æske Kamme	1.80
1 Æske Brilller	3.00	5 Haarnaale	1.25
1 Dusin Rammer	1.00	1 Pakke Haarnaale	1.25
11 Fotografirammer	0.88	13 Portemonnaier	7.80
6 Fotografirammer [16]	3.65	7 Portemonnaier	1.75
9 Skilderirammer	0.45	6 Portemonnaier	1.80
1 Album	0.65	3 Portemonnaier	0.75
2 Albums	0.40	3 Portemonnaier	0.75
1 Album	0.20	4 Portemonnaier	1.00
2 Perlekranse	0.20	2 Tegnebøger [17]	0.50
4 Perlekranse	1.00	1 Tegnebog	0.25
18 Perlesnore	2.70	1 Tegnebog	1.00
2 Brocher	0.50	1 Tegnebog	0.75
3 Æsker Brocher	0.50	1 Tegnebog	1.50
2 Shawlsnaale	0.10	4 Fl. Eau de Cologne	1.00
2 Æsker m. Ringe	0.60	1 Fl. Eau de Cologne	1.00
11 Slipsenaale i Æske	1.10	1 Fl. Eau de Cologne	1.00
2 Sæt Manchetknapper	0.32	1 Fl. Haarolie	0.10
1/2 Dusin Lommeknive	1.50	1 Fl. Haarolieessents	0.75
1 Lommekniv	0.25	3 Stkr. Barbersæbe	0.15
4 Lommeknive	0.40	1 Stk. Barbersæbe	0.05
5 Lommeknive	1.25	1 Pk. Carlsbadersalt	0.15
4 Lommeknive	1.20	c. 3 1/2 pund Carlsbadersalt	0.35
6 Lommeknive	0.60	5 Æsker Kjøngsplaster	0.50
2 Lommeknive	0.50	4 Spejle	0.60
5 Lommeknive	0.50	3 Spejle	0.60
3 Uhrkjæder	0.75	2 Saxe	0.50
3 Uhrkjæder	0.75	5 Saxe	1.00
1 Lommeflaske	0.08	3 Skohorn [18]	0.85
1 Lommeflaske	0.08	1 Dametaske	0.35
7 Nøgleringe	0.25	1 Arbejdstaske	0.35
3 Spadserestokke	0.40	2 smaa Porcellænsfigurer	0.30
3 Kamme	0.90	9 Porcellænsfigurer	0.90
7 Kamme	1.05	1 Porcellænsfigur	0.10
1 Kam	0.30	3 Gardinstænger	3.00
4 Kamme	0.35	2 Gardinstænger	6.00
		1 Pk. Guldlister	3.00

1 Pk. kulørt Papir	1.00	2 Kasteskovle	1.50
1 Æske Kridt	0.10	2 Skovleskafter	0.30
Rødkridt	0.05	1 Rive	0.50
1 Pk. Rødkridt	0.05	1 Øxe	1.00
1½ Dusin Spillekort	4.50	1 Skuffejern	0.50
3 Æsker Kongerøgelse	0.30	1 Hypejern	0.50
1 Snor	0.10	3 Plejshilder	0.45
Nogle Spanskrør	0.50	6 Slagler	0.90
Julelys	2.00	3 Rensesold	2.40
1 Glas med Julelys	0.35	1 Rensesold	0.75
1 Glas med Julelys	0.25	2 Kardætsker	1.50
3 Stkr. Legetøj	0.25	1 Kokardætsk	0.20
2 Stkr. Legetøj	0.30	4 Strigler	1.00
4 Stkr. Legetøj	0.40	3 Kostrigler	0.45
1 Stk. Legetøj	0.20	2 Dusin Strygespaan	1.82
En Del Legetøj	2.00	6 Strygespaaner	0.50
8 Dukker	2.40	16 Strygespaaner	1.60
2 Dukkehoveder	0.60	6 Slibestene	7.20
1 Dukkehoved	0.10	4 Slibestene af Smergel	0.40
1 Æske Legetøjspistol	0.50	2 Spande	0.90
2 Breve Legetøjs-Værktøj	0.50	1 fortinnet Spand	0.45
1 Kort m. Børneværktøj	0.35	1 Kurv	0.40
6 Par Børnekopper	0.60	1 Kurv	0.45
1 Æske Børneringe	0.35	3 Koste	1.50
6 Børnepiske	0.50	1 Kost	0.50
1 Sparebøsse	0.10	17 Koste	6.80
3 Hunde-Sparebøsser	0.75	6 Børster	1.50
3 Sparegrise og 1 do Kat	0.40	3 Børster	0.75
3 Billedbøger	0.30	9 forskellige Børster	1.35
6 Billedbøger	1.20	6 Fedtbørster	0.35
2 Æventyrbøger	0.40	4 Piske	4.00
2 Spil Børnekort	0.20	5 Piske	8.00
1 Pakke Legetøjsbilleder	0.10	5 Piskesnøre	0.75
Glansbilleder	1.00	8 Hornbækknorsnøre [19]	2.00
4 Hæfter Glansbilleder	0.15	4 Grimer	1.00
		6 Næsegrimer	0.60
		6 Grimeskafter	1.50
		4 Milebid	1.00
		3 Tyreringe	0.75
		6 Leing [20]	0.30
		12 Pattegarniture [21]	1.80

Isenkram og landbrugsartikler

1 Spade og 1 Skovl	2.00
2 Spader	3.00

2 Pattegarniturer	0.30	1 Pakke Skabshængsler	1.00
7 Pattetolde a 8 Øre [22]	0.56	6 Laase	0.48
2 Patteflasker [23]	0.16	16 Blikplader	2.00
½ Anker med Maskinolie	4.50	26 Blikplader	2.50
1 Kasse m. 25 Æsker Vognsmørelse	8.00	1 Stk. Bly	0.75
1 Td. Tjære	10.00	3½ pund Tin	1.00
1 Brækjern og 1 Knivtang	0.50	1 Parti Baandjern	12.00
1 Buesav	0.50	6 Bundter Ottingbaand	2.10
6 Niptænger	1.08	1 Lille Pk. Fiskekroge	0.25
5 Niptænger	0.90	1 Bundt Tvist	1.00
7 File	1.05	77 pund Reb	23.00
Noget Snitteværktøj	0.50	1 Line Reb	2.20
1 amerikansk Boersving med Boer	2.00	1 Stkr. Reb a 2 pund	0.50
1 Pakke Boer	0.50	9 Stkr. Hyssing	0.90
5 Syleskafter	0.25	10 Liner Hyssing	2.00
3 Tommestokke	0.75	23 Nøgler Hampegarn	2.30
10 Tømmerblyanter	0.80	1 Pk. Seglgarn	2.00
12 Tømmerblyanter	0.60	1 Bundt Seglgarn	0.50
15 Ark Smergelpapir	0.30	4 Nøgler Seglgarn	0.80
3 Murskeer	0.30	13 Nøgler Seglgarn	1.56
6 Malerpensler	1.50	c. 4 pund Jerntraad	0.50
11 Malerpensler	0.40	100 pund Tækketraad [24]	20.00
6 Kalkkoste	3.00	1 Rulle Tækkegarn	9.00
1 Brædt m. Isenkramskilte	0.75	1 Kiste med Vinduesglas	20.00
1 Brædt med Isenkramskilte	0.75	1 pund Pose Saltsten [25]	1.00
1 Æske forskjelligt Isenkram-Smaagjenstande	1.00	2 pund Krudt	1.30
3 Pakker Søm	0.75	1 Æske med Knaldhætter etc.	0.30
17 Pkr. Søm	0.85		
54 Pkr. Søm	30.00		
29 Pkr. Smaastifter	1.45		
Nogle Pakker Traadstifter	2.50		
1 Pk. Kramper	0.35		
1 Pakke Kroge	0.50		
1 Pakke Skruer	0.25		
1 Pakke Skruer	0.75		
1 Pk. Skruer	0.25		
4 Pkr. Skruer	1.00		
1 Pakke Skruekroge	0.50		
1 Pk. S ^{er}	0.50		
1 lille Pk. Hængsler	0.30		
1 Pk. Hængsler	0.65		

Frø og foderstoffer

1 Sæk m. Frø	0.75
8 pund Kløverfrø a 0.60	4.80*
1 Pose med c. 83 pund Kløverfrø	20.00
1 Pose med c. 6 pund Rødkløverfrø	1.75
30 pund Rødkløver a 66 Øre	19.80
16 pund Rødkløver a 0.66	10.56*
8 pund Rødkløver a 0.66	5.28*
5 pund Rødkløver a 0.66	3.30*
10 pund Rødkløver a 0.60	6.00*

1 pund Hvidkløver a 0.75	0.75*
1 Pose med c. 15 pund Rajgræs	1.50
1 Pose m. c. 25 pund Rajgræs	3.00
6 pund Rajgræs a 0.20	1.20*
8 pund engelsk Rajgræs a 0.20	1.60*
16 pund eng. Rajgræs a 0.20	3.20*
1 Pose m. c. 4 ¹ / ₂ pund Timothei	1.50
2 pund Timothei a 0.38	0.76*
8 pund Timothei a 0.38	3.04*
4 pund Timothei a 0.38	1.52*
c. 3 pund Hundegræs a 0.80	2.25*
4 pund humleagtig Sne[?]ebælg a 0.28 [26]	1.12*
1 Pose m. c. 9 pund Vikker	0.60
10 pund Vikker a 0.10	1.00*
1 pund hvide Gulerødder	[0.75]
16 pund Roer a 0.45	7.20*
1 pund Elvetham Roer	0.45*
1 pund Roer Elvetham Nr. 8	0.45*
1 Pose med c. 115 pund Victoriaærter	14.00
325 pund Byg a 5 ¹ / ₂ Øre	[17.87]*
1 Pose med c. 48 pund Rug	2.00
1 Sæk m. c. 165 pund Hvede	9.30
21 pund Klid a 4 ³ / ₄ Øre	[1.00]*
1 Parti Rapskager	10.00
1 Sæk m. c. 134 pund Palmekager	5.36
1 Sæk m. c. 150 pund Palmekager	6.00
2 ¹ / ₂ pund Fuglefrø	0.25

Varer, hvis anvendelse er ukendt

1 Pk. Amoner	0.50
2 Stkr. Fin	0.10
1 Pakke Nubber	0.50
3 Bomuldsliomer	1.00

Priser markeret med * er udsalgspriser.

- [1] Frugtlukør (Dansk handelsleksikon)
- [2] Punch (ODS)
- [3] = spølkum, stor flad kop, som regel uden hank og underkop (ODS)
- [4] Vurderingsprisen er incl. en lampepudser [7]
- [5] Børste til rengøring af kar (ODS)
- [6] ODS har kun betydningen tøjsnor
- [7] Vurderingsprisen er incl. 2 tolletrækkere [4]
- [8] = kvillajabark, som er et vaskemiddel (ODS)
- [9] = ofenlak eller ovnlak. Enten en slags røgelse, som bruges på kakkellovnen, eller lak, som tørres i ovn (ODS)
- [10] Bomuldslærred (ODS)
- [11] Det samme som moire, tøj med appretur, der giver det et vatret udseende (ODS)
- [12] Tykt, tætvævet, kipret bomuldsstof (ODS)
- [13] Lidse vævet i tunger på begge sider (ODS)
- [14] Vurderingsprisen er incl. 3 skohorn [18]
- [15] Vurderingsprisen er incl. 6 fotografirammer [16]
- [16] Vurderingsprisen er incl. 5 dusin blyanter [15]
- [17] ODS har fra det 19. århundrede både betydningen notesbog og mappe (pung) til pengesedler.
- [18] Vurderingsprisen er incl. 6 benprenne [14]
- [19] Piskesnøre (ODS)
- [20] = legende, drejeligt led til tøj eller bindsel (ODS)
- [21] Betydningen usikker, men er formodentlig anvendt til dyr.
- [22] Sut til sutteflaske, jvf. [21] (ODS)
- [23] Jvf. [21]
- [24] Overstreget i registreringer.
- [25] Brugt til kreaturer som sliksten. (ODS)
- [26] Humleagtig sneglebælg er den foderplante, der dyrkes under navnet lucerne. (ODS)

Noter

Indledning

1. Stoklund, side 15.
2. Bjørn, side 85.
3. Dollerup, side 72 ff. og 176.
4. Nogle af disse foreninger var dog kamouflerede købmandsforretninger, hvis indehaver sammen med kunderne havde oprettet en »brugsforening« for at undgå kontroverser med myndighederne. Et eksempel er »brugsen« i Hvam Kro i Vestjylland. Her blev der hverken holdt generalforsamling eller aflagt regnskab, og foreningen blev ophævet, da læbælterne blev afskaffet i 1920. (Vestergaard, side 50).
5. Stoklund.
6. Christiansen.
7. Marg. Balle-Petersen, 1976 og 1977.
8. Jvf. f.eks. Jens Sandholms erindringer. Han og hans familie var i lige så høj grad handelsmænd som bønder. Endvidere Laust Vestergaard (født 1896) hvis oldefar havde drevet en gård og en købmanshandel i Vestjylland. (Vestergaard, side 49).
9. Hasle, side 125 og 127. J. P. Jensen (om Holbækegnen), Krarup og Tuxen, side 437.
10. Ejdestam m.fl. samt Munch.
11. Trap, 5. udg., side 498.
12. J. H. Larsen, bind 1, side 158.
13. Aagesen, side 63.
14. Tallene for Ars og Skippinge herreder efter Trap, 1. udg. Tallene for hele landet efter Falbe-Hansen og Scharling, bind 2, side 238 og 243.
15. Trap, 1. udg., side 266.
16. Kirkeskov og Larsen, side 440.
17. Trap, 5. udg., side 530.
18. Graves, 1927, side 150.
19. Graves, 1927, side 147.
20. J. H. Larsen gjorde opmærksom på det store antal vævere på egnen omkring 1840, jvf. f.eks. bind 1, side 174.
21. Ellbrecht.

22. Efter Ehlers, 1973. Ehlers' oplysninger er på enkelte punkter suppleret fra næringsprotokoller og folketællinger.

Vareforsyning på landet

23. Hanssen, 1952, side 326–32, Damgaard, side 27, Boje, side 151–52.
24. Hanssen, 1952, side 139–42 og 335–38, Østergaard Christensen, side 411–16.
25. Hanssen, 1952, side 336–38, Boje, side 153–55, Sig. Jensen, side 151–60.
26. Dansk lovleksikon, bind 4, under markeder.
27. Hanssen, 1952, side 270–303, Oxenvad, side 395–406.
28. Olsen, side 83–84, Graves, 1921 (1978) side 140–42, N. Jensen, 1944, J. H. Larsen, bind 2, side 66–67.
29. F.eks. Thuborg, side 162–64, Ingvorsen, side 134, Christophersen, side 93–96 og Graves, 1921 (1978), side 51–52.
30. Blicher, side 165, Boje side 261–64.
31. Placat, at alle Bønder i Sielland maae paa Landet opkøbe, samt til Kbhavn indføre og sælge Kalve, Faar, Lam, Grise, Giæs, Ænder, Høns, Æg og Fisk, uden at Fr. om Land- og Forprang deri skal være dem hinderlig. 22. marts 1793.
32. Pol.prot. 1841–43, fol. 568 ff.
33. Pol.prot. 1857–59, fol. 571–72, 590–91, 616, 629.
34. Daun og Löfgren, side 8–12. Barth, 1971, side 109–10.
35. Pol.prot. 1846–51, fol. 449–51.
36. Rigsdagstidende, 7. session, 1855, Folketinget, sp. 1311–12.
37. J. Jensen.
38. Pol.prot. 1846–51, fol. 631.
39. Pol.prot. 1851–54, fol. 64.

Næringslovene

40. Rigsdagstidende, 7. session, 1855, Folketinget og Landstinget, passim. Andragender til rigsdagen 1854–58, læg 1855–56.
41. Lov af 8. Marts om Høkerhandel paa Landet.
42. Dübeck, side 43 og 427. Heri gøres rede for den retspraksis, der var gældende angående kvinders myndighed.
43. Rigsdagstidende, 8. session, 1856, Folketinget, sp. 579.
44. Lov af 29. December 1857 om Haandværks- og Fabrikdrift samt Handel og Beværtning m.m.
45. Lovtidende.

Høker og købmand

46. Det må understreges, at eksemplerne i dette afsnit er hentet fra Sjælland. I Jylland blev »høker« brugt synonymt med »købmand« (H. F. Feilberg: Ordbog over det jyske almuesmål og Arne Espegaard: Vendsysselsk ordbog).
47. ODS.
48. Høyer, side 118.
49. Medd. nr. 6.
50. Konkursboer 1859. Heri brev til Waldemar Clausen fra Kalundborg Avis samt kontrabog mellem Waldemar Clausen og skomager Graus Peter Laursen. Om »madam« som tiltaleform se ODS og Dansk navneskik, side 55.
51. Folketælling 1855 og Pol. prot. 1851–54, fol. 97.

De nye butikker

52. Pol.prot. 1857–59, fol. 140.
53. Jvf. 43.

Hvor lå butikkerne?

54. Efter moderne lokaliseringsteorier kan fordele og ulemper ved en forretnings placering sættes på matematiske formler (Meyer). I litteraturen om lokalisering eller beliggenhedslære anses placeringen af detailhandel på landet dog for at være ret problemfri. Interessen samles i stedet om lokalisering i storbyer og andre tæt befolkede områder. På landet har kun den del af beliggenhedslæren, der drejer sig om forretningernes specialiseringsgrad i forhold til byens størrelse, betydning (Hirsch, side 68–69).
55. Matrikelnumre på høker- og købmandsbutikker er i mange tilfælde oplyst i næringsprotokoller og -dokumenter. Parcellerne er så vidt muligt stedfæstet ved hjælp af matrikelkort. Mange af de tidlige høkere kendes dog kun fra folketællingerne, og det er derfor mere tilfældigt, om der er mulighed for at stedfæste deres bopæl.
56. Syn-tax. 1881–89, under 1881. Skøde- og panteprot. bind 28, fol. 586. Bd. 34, fol. 591.
57. Pol.prot. 1854–57, fol. 386.
58. Pol.prot. 1857–59, fol. 19–21, 24, 94–95, 106–08, 117, 122–23, 140–41, 157–58, 165, 180–81, 186–88.
59. Syn-tax. 1864–74, under 1874. Brandfors.prot. 1858–71, Viskinge, fors. nr. 17.
60. Medd nr. 14. Lignende oplysning fra medd. nr. 7.
61. Medd. nr. 10.
62. Pol.prot. 1836–38, fol. 77.
63. Holbæk Amts Skytteforening, side 8–9. Monrad Hansen, side 19 og 23. Kalundborg Avis, 10.6.1875. Heri referat af Holbæk Amts Økonomiske Selskabs dyrskue. Af referatet fremgår, at selskabets ledelse agter at flytte fremtidige dyrskuer fra Faurbo Kro til Jyderup Station, jvf. jernbanens åbning i 1874.
64. Forordning af 28. Marts 1845 ang. Søn- og Helligdagens vedbørlige Helligeholdelse.
65. Munch, side 82.
66. Fra Vestjylland kendes et eksempel på søndagshandel i forbindelse med kirkebesøg. Kunderne afleverede deres ordrer før kirketid, og købmanden havde ugens travleste timer, medens gudstjenesten varede (Vestergaard, side 49).
67. Medd. nr. 2, 5 og 6.

- 68. Syn-tax. 1864–74, under februar 1874 (P. Thymes, tidligere Collats' ejendom i Viskinge).
- 69. Medd. nr. 2 og 6.

Butiksbygninger

- 70. Syn-tax. 1875–80, under 1876.
- 71. Skiftedok. 1866–68, under 1866.
- 72. Reg. prot. 1858–61, fol. 51.
- 73. Syn-tax. 1857–63, under 1863.
- 74. Syn-tax. 1875–80, under 1875.
- 75. Syn-tax. 1875–80, under 1875.
- 76. Skøde- og panteprot. bind 30, fol. 57.
- 77. Syn-tax. 1875–80, under 1875.
- 78. Syn-tax. 1881–89, under 1881. Skøde- og panteprot. bind 28, fol. 586 og bind 34, fol. 591.
- 79. Syn-tax. 1864–74, under 1874. Brandfors.prot. 1858–71, Viskinge, fors. nr. 17.
- 80. Syn-tax. 1881–89, under 1886.
- 81. Syn-tax. 1881–89, under 1881 og 1886.
- 82. Oplysninger om en stor del af områdets gårde i Holm.
- 83. Syn-tax., Beks Kro under 1871, Faurbo Kro under 1858, Bromølle Kro under 1872 og Viskinge Kro under 1859.
- 84. Rasmussen, side 36. Bramsen, passim.
- 85. Ejdestam m.fl., side 174. Her omtales, at der først kom navneskilte på landkøbmændenes butikker i 1920'erne.

Hvem blev høker og købmand

- 86. Ejdestam m.fl. side 115–17. Munch, side 113 ff.
- 87. Annonce i Kalundborg Avis 24.1.1865 (gentages nogle dage senere) hvori Jens Pedersen advarer om, at løsgående hunde, der spolerer de skind, han har hængende, vil blive dræbt.
- 88. Holm, side 454.
- 89. Rasm. Nielsen, side 221.
- 90. Graves, 1927.
- 91. Jvf. Hanssen, 1961, side 310.
- 92. Jvf. Zerlangs analyse af bondesamfundets normer, som de kommer til udtryk i skolelærerlitteraturen (side 285–326) samt Christiansen, side 138 ff.
- 93. Falbe-Hansen og Scharling, suppl., side 198.

- 94. Skifteprot. 1880–88, fol. 288, 290 og 297. Konkursboer 1879–94, under 1886.
- 95. Kalundborg Avis 4.3. 1887. Annonce om ophørsudsalg i manufakturforretningen.
- 96. Medd. nr. 3.
- 97. Medd. nr. 4.
- 98. Medd. nr. 1.
- 99. Christiansen, side 135.
- 100. Medd. nr. 2 og 6. Burmølle, side 79.
- 101. Konkursboer 1900–1914, under 1914.
- 102. Konkursboer 1900–1914, under 1907.

De handlende privat

- 103. Ejdestam m.fl. side 268.
- 104. Ejdestam m.fl. side 106 ff.
- 105. Hanssen, 1952, navnlig kap. 5 og 6.
- 106. For at få et sammenligningsgrundlag i behandlingen af registrerede købmands- og høkerboer er en række andre skifteregistreringer fra undersøgelsesområdet gennemgået.
- 107. Reg. prot. 1865–71, fol. 405–06. Konkursboer 1863–78, under 1870.
- 108. Reg.prot. 1865–71, fol. 61–62.
- 109. Møller, 1914–15. 1915, side 10–13. Graves, 1921 (1978) side 57 ff.
- 110. Skifteprot. 1873–80, fol. 293–95. Syn-tax. 1864–74, under 1874.
- 111. Servantestel (ODS).
- 112. Reg.prot. 1858–61, fol. 46–53.
- 113. Konkursboer 1812–62, under 1859. Heri fakturaer fra snedkermester Bjerring i Holbæk. Skifteprot. 1859–64, fol. 70: blandt debitorerne til boet var snedker Gyth i Eskebjerg, der havde et modkrav for leverede møbler til W. Clausen. Også snedker Gyth synes at have været knyttet til købstadmiljø. Blandt fadderne til datteren Caroline Amalies dåb i 1847 var flere slægtninge fra Kalundborg og København (kirkebog for Bregninge sogn).
- 114. Reg.prot. 1871–77, fol. 391–93.
- 115. Kuffert: kiste eller kasse med hvælvet låg og overtrukket med læder eller lign. (ODS).
- 116. Reg.prot. 1877–83, fol. 234–35.

117. Reg.prot. 1861–65, fol. 158–63.
 118. Reg.prot. 1861–65, fol. 9, 14, 31–32.
 119. Reg.prot. 1865–71, fol. 352–54.
 120. Jvf. indretningen af en købstadkøbmands hjem i Aarhus o. 1860 (Waagepetersen, side 20–21).
 121. Det er måske tvivlsomt, om chaiselongen blev anvendt som seng. Når den alligevel er anført som sådan her, skyldes det, at der umiddelbart derefter er registreret en blikservante.
 122. Reg.prot. 1883–90, fol. 143–48.
 123. Reg.prot. 1883–90, fol. 241–50.
 124. Merløse-Tuse herreder. Syn-tax. Jyderup, 1879, 1883, 1884, 1892. Medd. nr. 4.
 125. Merløse-Tuse herreder. Syn-tax. Jyderup, 1875 og 1890.
 126. Medlemsliste i Fra Holbæk Amt, bind 1, 1907.
 127. Thomsen, side 2. De øvrige medlemmer af den første bestyrelse var en gårdejer, en provst, en dyrlæge samt to lærere fra omegnen og en læge samt postmesteren i Holbæk.
 128. Medd. nr. 2 og 6.
 129. Daun, side 185–203. Hanssen, 1952, side 446–57. P. Balle-Petersen. Søndergaard, indledningen.
 130. Folketællingen for Bregninge sogn 1860.
 131. Folketællingerne for Bregninge sogn 1870 og 1890.
 132. Marg. Balle-Petersen, 1977, side 102–07.
 133. P. Balle-Petersen, side 122.
 134. Rumperup-købmandens arkiv på Frilandsmuseet.
 135. Medd. nr. 4.
 136. Medd. nr. 18.
 137. Brev fra 1938, hvori omtales udlån af tjenestepige. I Rumperup-købmandens arkiv på Frilandsmuseet. Medd. nr. 11.
 138. Medd. nr. 2 og 14.
 141. Ejdestam m.fl. side 168–69.
 143. Goffman, kap. 3.
 144. F.eks. i Rumperup, jvf. opmåling på Frilandsmuseet. Desuden omtalt i Drastrup, side 156 og i Ingers, side 74.
 145. Medd. nr. 2 og 6.
 146. Medd. nr. 2 og 6.
 147. Medd. nr. 2 og 6.
 148. Medd. nr. 4.
 149. Lemche, side 12.
 150. Medd. nr. 18.
 151. Medd. nr. 2 og 6.
 152. Medd. nr. 2, 4 og 6.
 153. Medd. nr. 5, 7, 11, 14 og 17.
 154. Medd. nr. 6.
 155. Medd. nr. 3 og 5.
 156. Ejdestam m.fl. side 117.
 157. Konkursboer 1883–90, under 1884.
 158. Reg.prot. 1883–90, fol. 379–80.
 159. Medd. nr. 14.
 160. Medd. nr. 15.
 161. Medd. nr. 4.
 162. Medd. nr. 5 og 17.
 163. Annoncer fra flere købmænd i området, blandt andet Emil Fuglede i Bregninge og Jens Chr. Køncke i Bjerre (Kalundborg Avis 21.2.1875 og 23.2.1875. Jvf. Anton Nielsen, side 127–28, hvori omtales de mange folkefe-ster, som mange gange anstilles, blot fordi en høker eller kromand vil tjene penge.
 164. Pol.prot. 1859–61, sag nr. 57, 70, 81 m.fl.
 165. Marg. Balle-Petersen, 1977, side 80–89.
 166. Medd. nr. 2, 6 og 18.
 167. Medd. nr. 2 og 6.
 168. Reg.prot. 1861–65, fol. 11.
 169. Tholl, side 21.
 170. N. Jensen, 1942, side 99–100.
 171. Ludvig Aagesens hovedbog. Hos Sig. Jensen er omtalt eksempler på, at købstadkøbmænd betalte skatter for kunder i 1804–05 (side 156).

Bag disken

139. Pol.prot. 1857–59, fol. 594.
 140. Bromølle: Syn-tax. 1881–89, under 1883. Bjerre: Syn-tax. 1875–80, under 1880. Rumperup: Opmåling på Frilandsmuseet. Farubo: Reg.prot. 1861–65, fol. 9–32.

Hvad handlede de med?

172. Ek og Ståhl.
 173. Graves, 1921 (1978), side 73.

174. NEU 3659 (fra Vestsjælland) side 9–10 om gratis mælk. Meddelelsen tjente fra 1874 på en gård med moderne mejeridrift. Fra nabogården købte de mælk der om vinteren, blandt andet fordi karlen var så ked af at få thevand (side 11).
175. Sveistrup og Willerslev, side 367.
176. Højrup, side 166.
177. Høyer, side 49. Også Ingvorsen omtaler, at det blev anset for finere at bruge hvidt sukker til kaffen (side 55).
178. Møller, 1929–33. Bind 1, side 74, 174. Bind 2, side 98 og 281.
179. F.eks. i Kalundborg Avis i december 1865 (bl.a. asparges, grønrærter og champignons).
180. NEU 3659, side 9.
181. Christophersen, side 41.
182. Fortegnelsen over margarineforhandlere er indført bagest i fortegnelsen over næringsdrivende fra 1891. Officielt blev margarine først i en ny margarine lov af 1.4.1891 optaget blandt de varer, høkerne havde ret til at forhandle. Det er dog næppe den manglende tilladelse, der afholdt høkerne fra at sælge margarine. Sandsynligvis har de slet ikke været klar over, at margarinesalg var forbudt, og det faktum, at forespørgslen også blev sendt til høkerne, tyder på, at heller ikke de lokale myndigheder var opmærksomme på dette forhold.
183. Møller-Hansen.
184. Falbe-Hansen og Scharling, bind 2, side 698.
185. Falbe-Hansen og Scharling, bind 2, side 697.
186. Kalundborg Avis, 24.1.1865 (gentages flere gange).
187. Kalundborg Avis 12.8.1862.
188. Regning til boet efter skovfoged Ole Hansen, Trustrup, fra Carl Zachariæ, indlagt i Skiftedokumenter 1866–68, under 1868.
189. Falbe-Hansen og Scharling, bind 1, side 570–79.
190. Et eksempel på købt legetøj hos en landhåndværkerfamilie o. 1890 findes i Graves, 1921, side 161.
191. Hjorth Rasmussen, side 26–29.
192. Krarup og Tuxen, side 270.
193. Krarup og Tuxen, side 449.

Kunderne

194. Medd. nr. 2, 5 og 6.
195. Munch, side 131–33.

At købe på bog

196. Hanssen, 1961, side 306. Munch, side 188, Ejdestam m.fl. side 226.
197. Sig. Jensen, side 160, Boje, side 154–55.
198. Medd. nr. 2 og 8.
199. Medd. nr. 2.
200. Redegørelse for købstadkøbmænds regnskabsføring hos Boje (side 28–32) og Grandell.
201. Medd. nr. 16.
202. Medd. nr. 2 og 18.
203. Graves, 1921 (1978), side 125. Samme indstilling refereret i Ejdestam m.fl. side 231–32.
204. Medd. nr. 2.
205. Arensberg og Kimball, side 395.
206. Munch, side 152–53.
207. Medd. nr. 4.
208. I Ingers (side 75) omtales rentetilskrivning i en købmandsforretning i Skåne omkring 1870. Købmanden sendte regninger ud, og hvis betalingen trak for længe ud, blev der skrevet renter til – 6% var almindeligt.
209. Valdemar Petersens hovedbog 1887–92, under A. Pedersen, aug. 1887.
210. Kontrabog mellem gdr. Chr. Jensen og købmand Moustgaard, Følleslev.
211. Navnereg. til Skøde- og panteprot. 1872–83 og 1884–96.
212. Medd. nr. 5. Næsten alle meddelelserne omtaler tilgift og julegave.
213. Medd. nr. 7 og 8.
214. Medd. nr. 3.
215. Kontrabog mellem Waldemar Clausen og skomager Graus Peter Laursen. (Konkursboer, under 1859).

Købmændene og bondesamfundets modernisering

216. Barth, 1963, indledning. Alexander anvender Barths entreprenørbegreb i sin bog en engelsk detailhandel under den industrielle revolution.
217. Jvf. Aitkens indledning (i Aitken (ed.)) hvor han gør rede for den forskning, der foregik i det i 1948 oprettede Harvard University Research Center in Entrepreneurial History.
218. Belshaw, side 139–43.
219. Medd. nr. 2 og 6.
220. Munch, side 125–26.
221. Medd. nr. 5.
222. Medd. nr. 2.
223. Drastrup, side 151.
224. Statistisk Tabelværk, 5. rk. Ltr. A, No. 20.

Kilder

Arkivalier

Landsarkivet for Sjælland

Ars og Skippinge herreder

Protokoller over udstedte næringsbeviser 1880–1933.

1. Fortegnelse over næringspersoner, der har løst næringsbevis i Ars og Skippinge herreder. [1891].

heri: Fortegnelse over margarineforhandlere.

2. Næringsprotokol for Ars–Skippinge herreder, begyndt den 15. januar 1886 og sluttet den 5. januar 1900.

3. Næringsprotokol for Ars–Skippinge herreder, begyndt den 5. marts 1900 og sluttet den 24. september 1908.

Fortegnelse over næringsdrivende 1888–91.

heri: De returnerede lister over næringsdrivende i de enkelte sogne.

Dokumenter vedrørende næringsvæsenet 1816–95.

heri: Bilag vedrørende næringsvæsenet 1862–79.

Registreringsprotokoller 1858–61, 1861–65, 1865–71, 1871–77, 1877–83 og 1883–90.

Skifteprotokoller 1859–64, 1864–68, 1868–73, 1873–80 og 1880–88.

Skiftedokumenter 1860–61, 1864–65 og 1866–68.

Konkursboer 1812–62, 1863–78, 1879–94, 1895–99 og 1900–1914.

Politisagelister 1832–62.

Politi- og skifteprotokoller 1836–38, 1838–41, 1841–43, 1843–46, 1846–51, 1851–54, 1854–57, 1857–59 og 1859–61.

Diverse realregistre.

Skøde- og panteprotokoller. Diverse bind.

Navneregister til skøde- og panteprotokoller 1872–83 og 1884–96.

Syns- og taxationsforretninger 1857–63, 1864–74, 1875–80 og 1881–89.

Skippinge herred

Brandforsikringsprotokol 1858–71.

Brandtaxationsprotokol 1849–57.

Sognetaxationsprotokol for Viskinge og Aunsø sogne 1866–74.

Merløse–Tuse herreder

Syns- og taxationsforretninger. Jyderup sogn 1787–1912.

Navneregister til skøde- og panteprotokol for Tuse herred 1850–1901.

Rigsarkivet

Folketællinger for Ars og Skippinge herreder 1850, 1855, 1860, 1870, 1880 og 1890.

Erhvervsarkivet

Købmand Ludvig Aagesen, Ugerløse.

Hovedbog 1875–94.

Journal 1883–94.

Købmand Rasmus Nielsen, Jyderup.

Fakturaer januar–juli 1872.

Matrikelarkivet

Diverse matrikelkort.

Frilandsmuseet

Købmandsforretningen fra Højsted (Rumperup). Diverse arkivalier, blandt andet hovedbøger 1887–92 og 1892–99.

Folketingets Bibliotek og Arkiv

Andragender til Rigsdagen 1854–58.

Nationalmuseet

NEU, optegnelse nr. 3659.

Privateje

Kontrabøger mellem gårdejer Chr. Jensen og købmand Moustgaard, Følleslev, samt købmand Esther Larsen, Følleslev, 1912–28.

Aviser

Stikprøver er taget i følgende aviser:

Kalundborg Avis 1862, 1865, 1875, 1887 og 1895.

Kalundborg Dagblad og Samsø Avis 1879 og 1880.

Holbæk Posten 1890.

Meddelere

1. Søn og sønnesøn af købmand, født 1904.
 2. Datter af købmand, født 1909.
 3. Søn af købmand, født 1902.
 4. Søn af købmand, født 1885.
 5. Søskenepar, gårdejere, kunder, født o. 1910.
 6. Datter af købmand, født 1900.
 7. Tidligere husmandskone, kunde, født ca. 1896.
 8. Husmand, kunde, født 1889, og hans stedatter, født 1912.
 9. Fhv. gårdejer, kunde, født 1901.
 10. Fhv. købmand, født 1900.
 11. Vognmand, kunde, født 1904.
 12. Fhv. bestyrer på alderdomshjem, kunde, født o. 1890.
 13. Maler, kunde, født o. 1915.
 14. Gårdejer, kunde, født 1908.
 15. Søn af købmand, født 1896.
 16. Søn af købmand, født 1907.
 17. Fhv. gårdejer, kunde, født o. 1910.
 18. Datter af købmand, født 1907.
- Alle optegnelser er foretaget 1976–77.

Litteratur

- Aitken, Hugh G. J. (ed.): *Explorations in enterprise*. Cambridge, Mass. 1965.
- Alexander, David: *Retailing in England during the industrial revolution*. London 1970.
- Arensberg, Conrad M. og Solon T. Kimball: *Family and community in Ireland*. 2. udg. 1968.
- Balle-Petersen, Margaretha: *Foreningstiden*. (i: *Det forsømte århundrede*. Arv og eje 1976, side 43–68).
- Balle-Petersen, Margaretha: *Guds folk i Danmark*. (Folk og kultur 1977, side 78–126).
- Balle-Petersen, Poul: *Efternavnet som kulturelt kendetegn*. Om navneskik blandt borgere og bønder i første halvdel af 1800-tallet med eksempler fra Køge-egnen. (Folk og kultur 1978, side 109–31).
- Barth, Fr. (ed.): *The role of the entrepreneur in social change in Northern Norway*. Bergen 1967 (1972). Heri: Fr. Barth: Introduction.

- Barth, Fr.: *Socialantropologiska problem*. Vänersborg 1971.
- Belshaw, Cyril S.: *The cultural milieu and the entrepreneur*. (i: Aitken, Hugh G. J. (ed.): *Explorations in enterprise*. Cambridge, Mass. 1965, side 139–62).
- Bjørn, Claus (ed.): *Dansk mejeribrug 1882–2000*. Udg. af De danske Mejeriers Fællesorganisation. 1982.
- Blicher, St. St.: *Viborg Amt*. 1839. (Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, 12).
- Boje, Per: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–47*. Aarhus 1977.
- Bramsen, Henrik: *Købstaden set og oplevet*. Billeder og tekster fra gamle dage. Udg. af Købstædernes almindelige Brandforsikring. København 1971.
- Burmølle, G. K.: *C. O. Øst*. Centralorganisationen af købmændsforeninger øst for Storebælt. København 1950.
- Christiansen, Palle Ove: *Peasant adaptation to bourgeois culture?* (*Ethnologia Scandinavica* 1978, side 98–152).
- Christoffersen, Marie: *Fra Hedeboegnen*. Udg. af Henrik Ussing. København 1923. (*Danmarks Folkeminder*, 26).
- Damgaard, Ellen: *Købmand og borger*. Udkast til et etnologisk analyse af et købstadsfund i det 19. århundrede. (Folk og kultur 1972, side 25–50).
- Dansk Handelsleksikon. Udg. af Charles V. Nielsen. København 1920.
- Dansk Lovleksikon. Ved E. Hammerich. Bind 1–6. København 1900–03.
- Dansk Navneskik. Af Frederik Nielsen, Axel Olrik og Johs. C. H. R. Steenstrup. Betænkning afgiven af den af Justitsministeriet den 4. maj 1898 nedsatte Kommission. København 1899.
- Daun, Åke: *Namnskicket*. (i: Daun, Åke (ed.): *En svensk by*. Sex etnologiska studier av förändringar i Leksandsbyn Lagnäs. Falun 1971, side 183–231).
- Daun, Åke og Orvar Löfgren: *Den ekologiska aspekten*. (Nord-Nytt 1971:2, side 1–17).
- Dollerup, Preben: *Brugsforeningerne 1866–1896*. Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896. Udg. af Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger. København 1966.
- Drastrup, Rigmor: *Det gamle købmandshus på Jellings bedste handelsplads*. (Veje Amts Aarbog 1976, side 140–60).
- Dübeck, Inger: *Købekoner og konkurrence*. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling. København 1978.

- Ehlers, Søren: Foreløbig fortegnelse over danske brugsforeninger i tidsrummet 1866–1900. Udg. af Historisk Institut. København 1973.
- Ejdestam, Julius, Nathan Hedin og Erik Nygren: Bilder ur lanthandelns historia. 2. udg. 1965.
- Ek, Sven B.: Affärsböcker som etnologiskt hjälpmedel (Rig 1959, side 67–69).
- Ellbrecht, G.: Danske Mejerier. Illustreret Haandbog for Mejeribruget i Danmark. Bind 1. København 1915.
- Espegaard, Arne: Vendsysselsk ordbog. Bind 1–4. 1972–74.
- Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling: Danmarks Statistik. Bind 1–5 + supp. København 1885–1891.
- Feilberg, H. F.: Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål. Bind 1–4. 1886–1914.
- Goffman, Erving: The presentation of self in everyday life. 1959 (1972).
- Grandell, Axel: Ur en gammal räkenskapsbok. Et bidrag til kännedomen om detaljhandel och handelsbruk i Åbo i början af 1800-talet. Åbo 1954.
- Graves, Karoline: En Almuekvindes Liv. Roskilde 1927.
- Graves, Karoline: Ved Halleby Aa. Udg. af Henrik Ussing. København 1921 (1978) (Danmarks Folkeminder, 24).
- Hanssen, Börje: Handel. (i: Berg, Gösta (ed.): Schwedische Volkskunde. 1961, side 301–21).
- Hanssen, Börje: Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i Sydöstra Skåne. Stockholm 1952 (1977).
- Hasle, Theodor: Holbeks Amt. 1844. (Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, 18).
- Hirsch, Julius: Beliggenhedslære. København 1941.
- Hjorth Rasmussen, Alan: Stråtage. En gennemgang af danske tækkemetoder. København 1966.
- Holbæk Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger 100 år. Af Chr. Jensen og L. F. Christoffersen. 1968.
- Holm, Axel (red.): Holbæk Amt. Træk af Amtets Historie med efterfølgende Biografier. Aarhus 1947.
- Højrup, Ole: Landbokvinden. Rök og kærne. Grovbrød og vadmæl. København 1966.
- Høyer, Bodil: Dagligt Liv paa en nordsjællansk Bondegaard i Midten af forrige Aarhundrede. 1955. (Fra Frederiksborg Amt. Årbog 1954).
- Ingers, Ingemar: En lanthandlare för 70 år sedan. En tidsbild från Maglehem. (Gårds härads hembygdsförenings årsbok 1942, side 70–84).
- Ingvorsen, Ingvor: Fortællinger om gammelt sjællandsk bondeliv. Udg. af Henrik Ussing. København 1918. (Danmarks Folkeminder, 20).
- Jensen, J.: Ejere og Brugere af Jyderup Bys gamle Købmandsforretning med tilhørende Bryggeri. Smaa Oplysninger, samlede i Anledning af Hr. Købmand Carl Hooges 25 Aars Jubilæum 1. April 1908.
- Jensen, J. P. (ed.): Af Jakob Hansens Erindringer. (Fra Holbæk Amt. Årg. 27. 1933, side 5–73).
- Jensen, Niels: Kildemarkedet i Hjembæk. (Fra Holbæk Amt. Årg. 38. 1944, side 80–93).
- Jensen, Niels: Kongens Møller ved Skarridsø og Fra Diligencens sidste Dage. Jyderup [1942] (Særtryk af: Fra Holbæk Amt, 1934, 1941 og 1942).
- Jensen, Sigurd: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede. København 1950.
- Kirkeskov, A. og T. S. Larsen: Holbæk Amt. 1933.
- Krarup, J. B. og S. C. A. Tuxen: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden. Bind 5. Sjælland og hosliggende Øer. København 1904.
- Larsen, J. H.: Holbeks Amt, topographisk beskrevet. Bind 1–2. København 1832–42.
- Lemche, Gyrithe: Paa godt og ondt. En Bog om Ungdom. København 1924.
- Lovtidende.
- Meyer, Wolfgang: Die Theorie der Standortwahl. Berlin 1960. (Volkswirtschaftliche Schriften, 54).
- Monrad Hansen, H.: Holbæk Amts Landboforening. 1866–1966. 1965.
- Munch, Peter A.: Landhandelen i Norge. Bergen 1948.
- Møller, J. S.: Boligskik i Kalundborgegnen i ældre Tid. (Fra Holbæk Amt. Årg. 8, 1914, side 76–108. Årg. 9, 1915, side 5–44).
- Møller, J. S.: Fester og Højtider i gamle Dage. Skildringer fra Nordvestsjælland. Med Forsøg paa Tydninger. Bind 1–2. Holbæk 1929–33.
- Møller-Hansen, Lise: Den gamle købmandsgård i Jyderup. 150 år. 1816 – 5. april – 1966.
- Nielsen, Rasmus: Sejerø Sogns Historie. Næstved 1923 (2. oplag Kalundborg 1976).
- Olsen, Chr.: Fra Nordvestsjælland. Slægtsminder og Folkesminder. 1923. (Særtryk af: Fra Holbæk Amt, 1922 og 1923).

- Ordbog over det danske sprog. Bind 1–28. København 1919–56. [forkortet: ODS].
- Oxenvad, Niels: Marked og torv. (i: Steensberg, Axel (red.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede. København 1963. Bind 1, side 395–410).
- Rasmussen, Holger: Boder og butikker. København 1972 (Arv og eje 1972).
Rigsdagstidende.
- Sandholm, Jens: Bonde og handelsmand. Ved Markus Bjerre og H. P. Hansen. København 1948.
- Saxon, J. L.: I handelsbod på 1870-talet. Stockholm 1932.
- Statistisk Tabelværk. Ny række, bind 1. Ny række, bind 12, 2. afd. 3. række, bind 18. 4. række, ltr. A, no. 3. 4. række, ltr. A, no. 8b. 5. række, ltr. A, no. 20.
- Stoklund, Bjarne: Signalement af en epoke. (i: Det forsømte århundrede. Arv og eje 1976, side 5–26).
- Ståhl, Marg.: Affärsböcker som etnologisk källa. Lund 1974. [duplikeret universitetsopgave].
- Sveistrup, P. P. og Rich. Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie. Udg. af Institutet for Historie og Samfundsökonomi. København 1945.
- Søndergaard, Georg: Hvad hedder barnet – og hvorfor? København 1975.
- Tholl, A.: Brevsamlingsstempler. Tildelinger i årene 1860–74. [1960].
- Thomsen, Albert: Museet for Holbæk og Omegn. En kortfattet Vejledning for Besøgende. Holbæk 1928.
- Thuborg, Karen: Det gamle Harboøre. Udg. af Henrik Using. København 1928. (Danmarks Folkeminder, 36).
- Trap, J. P.: Danmark. 5. udg. Bind 7. Holbæk amt. 1954.
- Trap, J. P.: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Speciel Del, bind 1. København 1856.
- Vestergaard, Laust: Dreng- og købmandsår. (Hardsyssels årbog. 2. række, bind 9, 1975, side 47–57).
- Waagepetersen, Chr.: Om indretningen af købmandshjem i provinsen ca. 1860–70. (Den gamle By. Aarbog. 1951, side 14–25).
- Zerlang, Martin: Bøndernes klassekamp i Danmark. Agrarsmåborgerskabets sociale og ideologiske udvikling fra landboreformernes tid til systemskiftet. København 1976.
- Østergaard Christensen, J. L.: I butik og på værksted. (i: Steensberg, Axel (red.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede. København 1963. Bind 1, side 411–28).
- Aagesen, Aage: Geografiske studier over jernbanerne i Danmark. København 1949.

RONA
MARGARINE

ER SÆLGES
MARGARINE

Cassa

1924